

Fra jamvekt til etterleddstrykk og tonelag 3: Kvantitetsomleggingen i Ovansiljan

Av Gjert Kristoffersen

Artikkelen tar opp to ulike særutviklinger av den såkalte kvantitetsomleggingen som har skjedd i to nabodialekter talt i Mora kommune i Dalarna i Sverige. Kvantitetsomleggingen er den endringen som førte til at norrøne korte og overlange rotstavelser ble hhv. lenget og kortet slik at alle trykkstavelser etter omleggingen var lange. Gjennom denne ble den korte rotstavelsen i såkalte jamvektsord normalt utsatt for enten vokal- eller konsonantlenging, avhengig av dialekt. I den ene av de to dialekten, Østre Mora, har omleggingen ført til at trykket er blitt overført fra rotstavelsen til endestavelsen i jamvektsord, samtidig som denne har blitt lenget. I den andre dialekten, Sollerön, ble rotvokalen lenget, som i de fleste andre dialekter der omleggingen har skjedd. Men ulikt disse har Sollerön gjennom omleggingen utviklet et tredje tonelag, noe som sannsynligvis er unikt i nordisk sammenheng. Artikkelen presenterer en fonetisk så vel som en fonologisk analyse av endringene, og tar utgangspunkt i en tredje dialekt, Skattungbyn, talt i nabokommunen Orsa, der kvantitetsomleggingen ennå ikke har skjedd. Den bygger på forfatterens eget feltarbeid.¹

Kvantitetssystemet i gammelsvensk, som i gammelnorsk og gammelislandske, var preget av det vi kan kalte segmentalt forankret kvantitet. I

1. Jeg takker Gunnar Nyström og en anonym konsulent for Maal og Minne for særdeles grundige og ditto nyttige kommentarer til den første versjonen av artikkelen. Jan K. Hognestad, Terje Lohndal og tilhørerne på et seminar ved Forskergruppe i samfunn og språkendring ved Universitetet i Bergen våren 2009 skal også ha takk for verdifulle kommentarer til tidligere versjoner av artikkelen. Videre takker jeg Gunnar Nyström, Eva Olander og Maria Ohlsson for hjelp med å identifisere og kontakte informanter og for hjelp under feltarbeidet i 2008 og mest av alle talerne fra Skattungbyn, Østre Mora og Sollerön som avsatte tid og gjestfrihet for å hjelpe meg med å skaffe til veie materialet som ligger til grunn for denne artikkelen.

enstavelsesord kunne således lang og kort vokal kombineres fritt med lang og kort konsonant. Disse fire ulike kombinasjonene blir vanligvis klassifisert i tre ulike stavelseskvantiteter, karakterisert av ulik stavelses-lengde (kort vs. lang) eller stavelsesvekt (lett vs. tung), som vist i (1).

(1)

- Kort (= lett) stavelse (kort vokal pluss kort konsonant)
- Lang (= tung) stavelse (kort vokal + lang konsonant eller lang vokal + kort konsonant)
- Overlang (= supertung) stavelse (lang vokal + lang konsonant)

Dette systemet gjaldt stavelser med trykk. I ord der trykkstavelsen ble fulgt av en trykklett stavelse, som f.eks. *tostavelsesord* med initialt trykk, var systemet i prinsippet det samme, men siden korte konsonanter og siste halvdel av lange konsonanter her inngikk som opptakt i andre stavelse, ble selve trykkstavelsen noe kortere enn i enstavelsesord. Stavelses-typene, samt eksempler i norrøn ortografi, er systematisert i tabell 1.²

Tabell 1: Stavelsestyper i trykksterk posisjon i norrønt

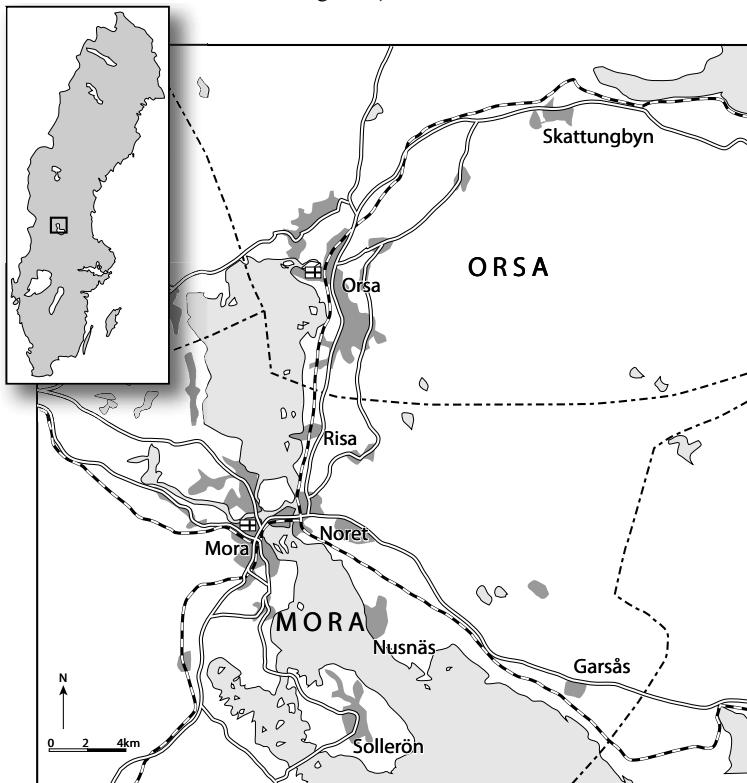
	Enstavelsesord	Tostavelsesord
Kort (CVC / CV.CV)	<i>skin</i> , “(sol)skinn”	<i>ko.ma</i> , “å komme”
Lang (CVVC / CVV.CV)	<i>fin</i> , “fin”	<i>skí.na</i> , “å skinne”
Lang (CVCC / CVC.CV)	<i>skinn</i> , “skinn”	<i>skin.ni</i> , “skinn” (dat. sg.)
Superlang (CVVCC / CVVC.CV)	<i>nátt</i> , “natt”	<i>nát.tin</i> , “natten”

I de aller fleste svenske og norske dialekter har dette systemet blitt avløst av et system der den korte og den superlange er blitt eliminert, slik at trykk-stavelser alltid må være lange, dvs. enten inneholde en lang vokal eller en kort vokal pluss en konsonant. Denne utviklingen kalles ofte *kvantitets-omleggingen*, eller i engelskspråklig litteratur “Prokosch’ Law” (Prokosch 1939) eller “the quantity shift” (Riad 1992; 1995; Kristoffersen 1994; 2009).

Denne artikkelen tar for seg ett aspekt ved denne utviklingen, nemlig ekspansjonen av kortstavelser til lange i tostavelsesord, såkalte jamvekts-ord, i to bygder i nåværende Mora kommune i Dalarna i Sverige, nemlig

2. Punktumet i tostavelsesordene markerer stavelsesgrensen.

Sollerön i sørvest og Nusnäs/Garsås (heretter Östre Mora) i sørøst ved østbredden av Siljan, jf. figur 1. I tillegg vil dialekten i Skattungbyn, en bygd helt øst i nabokommunen Orsa bli analysert, jf. igjen figur 1. I Skattungbyn finner vi det gamle systemet intakt i denne ordtypen, dvs. at vi fremdeles finner rotstavingen i jamvektsord realisert som kort.

Figur 1: Kart over Mora og Orsa. (Tegning ved Kjell H. Sjøstrøm, Universitetet i Bergen)

Det vi kan kalle normalutviklingen, dvs. den som ser ut til å ha funnet sted i alle andre østnorske samt nord- og mellomsvenske dialekter som har spor av jamvekt i form av vokalbalanse/jamvektsregelen (se nedenfor), innebærer at rotstavelsen i jamvektsord er blitt ekspandert til lang slik at ordene har falt sammen med tonelag 2-ord med etymologisk lang rotstavelse. I Østre Mora og på Sollerön har imidlertid denne utviklingen tatt helt spesielle veier, som vi knapt finner paralleller til i noen andre dialekter.

I Østre Mora har andre stavelse i jamvektsordene i stedet for rotstavelsen fått trykk og blitt ekspandert til lang (Noreen 1882; Kock 1901: 99; Geijer 1921: 5; Levander 1925: 55f.; Hesselman 1948: 246). Dette skal vi referere til som etterleddstrykk eller oksytonering. En slik utvikling er ellers bare kjent fra Tinn i Norge, der oksytonering vekslet med bevart kortstavighet og trykk og lengde på første stavelse (Skulerud 1922).³

På Sollerön har derimot rotstavelsen blitt ekspandert, men *uten* at dette tonalt har ført til sammenfall med tonelag 2 som i andre dialekter. I stedet har det utviklet seg et tredje tonelag, slik at kvantitetssomleggingen i denne dialekten har resultert i en ekstra tonelagskontrast. Denne utviklingen er ikke tidligere blitt utførlig beskrevet og diskutert i litteraturen, men i arkivnedtegnelser av sollerömäßiget finner en av og til at det diakritiske tegnet for “jämviktsaccent”, nemlig “~”, er kombinert med forlenget rotstavelse i transkripsjon av gamle jamvektsord. Praksisen er langt mer sjeldent i den publiserte litteraturen.

Når det gjelder kvantitet, hevder allerede Noreen (1882: 6) at rotvokalen i gamle jamvektsord er halvlang i sollerömäßiget. *Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna* (Levander & Björklund 1961–) transkriberer også halvlengde kombinert med jamvektsaksent fra Sollerön gjennom den konvensjonen at fravær av både lengde- og korthetsdiakritikon markerer halvlengde. Bergfors (1961: 16 & passim) og Lindén (1990) benytter i stedet det relativt sjeldent brukte diakritikonet for halvlengde, tilde under vokaltegnet, i sine jamvektseksempler fra Sollerön. Dette betyr at de som har gjengitt transkripsjoner av dialekten, har lagt merke til at disse ordene har hatt en egen prosodi, på tross av at rotstavelsen er blitt ekspandert til halvlang. Ingen av disse har imidlertid problematisert denne praksisen.⁴ Levander (1925: 245) skriver på den annen side at både

3. Et tredje sted der en tilsvarende utvikling kan ha funnet sted, er Raseborg i Vestre Nyland i Finland (Vendell 1897). Beskrivelsen tyder på at systemet har vært variabelt, som i Tinn, og ulikt Østre Mora. Fenomenet knyttes til “Snappertuna och Bävösunds skärgårdar” innenfor Raseborg. En senere analyse av snappertunamålet (Selenius 1972) nevner imidlertid ikke oksytonering, og stiller seg i tillegg eksplisitt kritisk til om jamvektsbegrepet er relevant for dialekten, jf. også diskusjon i Kristoffersen (2008). Vi kan naturligvis ikke se bort fra at systemet har gjennomgått endringer mellom tidspunktene Vendell og Selenius gjorde sine undersøkelser.
4. Ifølge Gunnar Nyström (personlig meddelelse) er Bror Lindén, født og oppvokst på Sollerön, kilden for formene både i Dalmålsordboken og hos Bergfors. I det store materialet som finnes etter ham i uppsalaavdelingen til *Institutet för språk och folkminnen*, skal han, igjen ifølge Nyström konsekvent ha transkribert halvlengde i gamle jamvektsord. Det samme skal Lars Levander ha gjort i sine nedtegnelser, oppbevart samme sted.

han og andre pålitelige nedtegnere har oppfattet kortstavigheten som ”praktiskt taget fullständigt övergått til hellängd” på Sollerön, samtidig som han høsten 1924 påtraff en ung informant med bevart kortstavighet. Dette, og sitatet fra Levander (1925) nedenfor, tyder på at dialekten for ca. 100 år siden var i en overgangsfase, der de gamle korte vokalene i åpen stavelse ennå ikke var fullt ut forlenget.

I svensk tradisjon knyttes jamvekt i større grad enn i norsk tradisjon opp mot tonelag, noe som også framgår av bruken av ordet “accent” for å karakterisere begrepet. Kanskje finner vi grunnlaget for den uvanlige transkripsjonspraksisen i følgende sitat fra Levander (1925: 66):

Såväl hos den yngsta generationen i de nämnda Älvdalsbyarna som hos den stora massan av befolkningen i betydande delar av Ov[an]Si[iljan] är kortstavigheten f. n. i försinnande på så sätt, att *vokalen* får olika grader av halvlängd, i vissa trakter – mest utpräglat i Ve[njan], Soll[erön] och Ore – tendrande mot hellängd, detta allt emellertid under segt fasthållande av den för de kortstaviga orden egendomliga jämviktsaccenten.

Her legger vi merke til at Levander skiller mellom kvantitet og jamvekt i den forstand at jamvektsaksenten kan overleve også etter full vokallenging. Dette gjentar han på s. 245, der han skriver at han i noen tilfeller har observert bevart jamvektsaksent kombinert med lenging, mens han i andre finner sammenfall med tonelag 2.

Ernst A. Meyer (1937: 164) er den som mest eksplisitt har pekt på at Sollerön har hatt en spesiell utvikling. Han karakteriserer denne som utvikling av et tredje tonelag i sin fonetiske analyse av én taler fra Sollerön:⁵

In dieser Mundart – eine lediglich “individuelle” Aussprache bei unserem Sprecher anzunehmen, liegt kein Grund vor – tritt uns also zum erstenmal eine tonale Form des Gleichgewichtsakzents entgegen, die objektiv wie dem

5. Meyers oversiktsverk over intonasjon (og kvantitet) i svenske dialekter (1937; 1954) kan ses som et pionerarbeid innenfor fonetisk feltanalyse. Selv om han baserer seg på individuelle talere, som oftest én fra hvert sted, har resultatene hans som oftest vist seg pålitelige i lys av senere og bredere anlagte analyser der slike har vært foretatt. I tillegg til Sollerön har M. også analysert en taler fra Skattungbyn, mens Østre Mora dessverre mangler, i det minste i form av et klart eksempel, jf. diskusjon i seksjon 5.1.

Gehörseindruck nach sich als eine dem gewöhnlichen Gravisakzent gegenüber selbständige Akzentform darstellt.⁶

Essensen i disse sitatene er at enkelte dialekter i Ovansiljan har beholdt den såkalte jamvektsaksenten, av Meyer eksplisitt karakterisert som tonal, også etter at kortstavigheten har begynt å gå i oppløsning grunnet kvantitetssomleggingen. Levander sier indirekte at omleggingen ennå ikke er fullført, ettersom de gamle jamvektsordene karakteriseres av “halvlängd, [...] tenderande mot hellängd”. Dette reiser spørsmålet om vi i disse dialektene primært bør regne med en treveis kuantitetsmotsetning i vokalsystemet, der ulikhetene i tonelag knyttet til de to lengste kan analyseres som komplementært fordelte allotyper, eller om vi som Meyer antyder, bør regne med tre tonelag. Som det vil framgå av analysen i seksjon 6 nedenfor, taler dataene for den siste løsningen.

Det som er nytt i denne artikkelen i forhold til disse tidligere beskrivelsene, er at disse eksepsjonelle utviklingene på Sollerön og i Östre Mora dokumenteres ved hjelp av et bredere og mer omfattende materiale enn det Meyer hadde til disposisjon. Analysen blir derved indirekte en test av utsagnene til Levander og Meyer sitert ovenfor. Utviklingene blir videre analysert fonologisk, og sett i sammenheng og forklart som en effekt av ulikt samspill mellom trykk og tonelag i de to dialektene. I tillegg dokumenterer artikkelen entoppet, levende jamvekt i Skattungbymålet. Dette er tidligere ikke blitt dokumentert gjennom fonetisk analyse av innspillinger gjort i felt, og som vi skal se, ansett som ikke-eksisterende av enkelte forskere.

Artikkelen er organisert i seks deler. I del 1 diskuteres jamvekt og vokalbalanse, som danner et nødvendig bakteppe for analysen som følger. I del 2 presenteres informanter og datagrunnlag, mens teoretiske og metodiske spørsmål knyttet til den fonetiske og fonologiske analysen legges fram i del 3. Del 4–6 inneholder analysene av de tre dialektene, Skattungbyn i del 4, Östre Mora i del 5 og Sollerön i del 6. Del 7 er en kort konklusjon.

6. “I denne dialekten – det er ingen grunn til å anta en rent individuell uttaleform hos vår taler – møter vi en tonal form av jamvektsaksenten som objektivt, og i samsvar med hørselsinntrykket, framstår som en selvstendig aksentform i forhold til den vanlige aksent 2-formen.” (Oversettelse ved forfatteren. Fotnote med referanse til sitatet fra Levander ovenfor er utelatt.)

1 Jamvekt og vokalbalanse

Tostavelsesord med kort rotstavelse i gammelnordisk blir ofte karakterisert ved begrepet *jamvekt*. Bak denne termen ligger en antakelse om at trykket i denne typen ikke var entydig knyttet til rotstavelsen, men at det i stedet var mer eller mindre jevnt fordelt over de to stavelsene. Dette skal så ha gitt opphav til den såkalte vokalbalansen i svensk tradisjon og jamvektsregelen i norsk, som går ut på at vokalen i siste stavelse er bevart som fullvokal, mens den tilsvarende vokalen etter lang rotstavelse er blitt redusert eller apokopert. Siden reduksjon til schwa og apokope normalt rammer trykklette stavelsene, vil trykk på sistestavelsen i jamvektsord da kunne forklare hvorfor vokalen i dette tilfellet ikke er blitt redusert parallelt med utviklingen i gamle overvektsord, dvs. ord med lang eller superlang rotstavelse, der trykket kan antas entydig å ha ligget på rotstavelsen. I Norge definerer jamvektsregelen østnorske dialekter (Christiansen 1946–48: bind III). Utbredelsen i Sverige er først og fremst dokumentert i Geijer (1921).⁷

Bevart kortstavighet i tostavelsesord er i moderne tid dokumentert fra Øst-Telemark og Midt- og Nord-Gudbrandsdal i Norge (Storm 1884: 62f.), samt i Ovansiljan og Rättvik i Dalarna i Sverige (Levander 1925: 55), og i andre dialekter i den nordlige delen av Sverige, jf. Söderström (1972: 9 med referanser). Og ikke minst i Finland finner en bevart kortstavighet (Hultman 1894). I de siste, samt i Överkalix helt nord i Sverige (Pihl 1924; Söderström 1972), mangler imidlertid tonelagsmotsetningen. Siden denne synes å være en nødvendig betingelse for jamvekt, jf. nedenfor, er forholdet mellom kortstavighet og jamvektsprosodi mer uklart her.

Det avgjørende i vår sammenheng er imidlertid at kortstavighet er bevart i noen dialekter i Ovansiljan. Den mest kjente av disse er utvilsomt Älvdalen, men som nevnt finnes den også bevart i hvert fall i Skattungbyn i Orsa (og i Våmhus nord i Mora kommune) fram til i dag, jf. kartet i figur 1. I de aller fleste andre dialekter i Dalarna har kvantitetsmøledden funnet sted, i noen kanskje ikke fullt ut, jf. sitatet fra Levander (1925: 66) ovenfor.

7. Jamvekt har også avstedkommet et par andre utviklinger, nemlig runding av /a/ i andre stavelse i jamvektsord, og vokalharmoni/jamning (Borg 1973; Geijer 1921; Riad 1998a). Disse utviklingene ligger utenfor emnet for denne artikkelen.

Et mindre kjent aspekt ved jamvektsprosodien er at den som allerede nevnt er knyttet til tonelag 2 (Ekre 1960; Nyström 1991; Kristoffersen 2007b). Der kortstavighet f.eks. opptrer i ord med tonelag 1 i Nord-Gudbrandsdal oppfattes trykket entydig å ligge på rotstavelsen. Dette betyr at jamvekt forstått som persepsjon av mer eller mindre jevnt fordelt trykk ikke bare er en effekt av (balansert) kortstavighet, men også av tonale egenskaper. Kanskje som en mer eller mindre ubevisst forståelse av dette er det i svensk tradisjon etter Levander (1909) vanlig å benevne jamvekt som “jämviktsaccent”. Av Levander og senere granskere ble denne forstått som en tredje aksent, eller tonelag, uavhengig av aksent 1 og 2, og Adolf Noreen (1906: 537) foreslo termen “akcent 3”. Nyström (1991) og Kristoffersen (1990; 1991; 2007b; 2008) viser imidlertid at både når det gjelder Älvdalsmålet og Nord-Gudbrandsdalsmålet er tonegangen i jamvektsord klart en forkortet utgave av tonelag 2-melodien, slik at jamvektsaksent og vanlig tonelag 2 kan ses på som komplementært fordelt varianter av samme strukturelle enhet, nemlig tonelag 2, betinget av ulik stavelsesstruktur i rotstavingen (kort vs. lang stavelse).

Med utgangspunkt i avhengigheten av tonelag 2 foreslår Kristoffersen (2007b; 2008) at den persiperte jamvektseffekten skyldes at den siste stavelsen i tonelag 2-ord kan oppfattes som et selvstendig tonelag 1-domene, og derved en trykksterk stavelse, siden realisasjon av tonelag forutsetter trykk. Dette igjen kommer av at i alle dialekter som har tonelagsmotsetting, er den siste delen av tonelag 2-melodien identisk med tonelag 1-melodien i samme dialekt. Fraværet av lang rotstavelse, som ellers er et utvetydig tegn på trykk, gjør da at signalet blir tvetydig, det kan oppfattes både som et tostavelses tonelag 2-domene og et domene der siste stavelsen har tonelag 1 og trykk mens førstestavelsen er trykklett.

Mens jamvektsprosodiens fonetiske realisasjon og strukturelle status i Älvdalsmålet og Nord-Gudbrandsdal nå kan ses på som relativt vel utforsket gjennom arbeidene til Nyström og Kristoffersen sitert ovenfor, er jamvekt og kortstavighet lenger sør i Ovansiljan, i kommunene Mora og Orsa, mindre vel dokumentert. Det som først og fremst er interessant her, er at dialektene tilhører en annen type enn Älvdalen og Nord-Gudbrandsdal om vi tar utgangspunkt i typologien i Bruce & Gårding (1978). Mens både Älvdalen og Nord-Gudbrandsdal tilhører type 2, som særkjennes av at tonelag 2-melodien har to tonetopper, hører dialektene lenger sør i Dalarna til den entoppede type 1, der forskjellen mellom tonelag 1 og 2 først og fremst særkjennes av at den tonale toppen kommer

senere i tonelag 2 enn i tonelag 1. Dette er ellers en type vi finner i utkanten av det norsk/svenske området med tonelag, nemlig Nord-Norge og Vestlandet i Norge og Skåne og Gotland i Sverige.

De tre dialektene som vil bli diskutert i denne artikkelen, viser enten levende entoppet jamvekt (Skattungbyn) eller gjennom vokalbalansen at de på et tidligere stadium må ha hatt kortstavighet koblet med jamvekt. Typologisk er dette interessant, ettersom både Torp (1997) og Riad (2006a) hevder at totoppet tonelag 2 er en forutsetning for jamvekt.⁸ Rett nok hevder Torp at ikke alle dialekter som har hatt vokalbalanse behøver å ha hatt jamvekt i betydningen jevnt fordelt trykk. Han innfører tilleggskriteriet at final /a/ må ha blitt rundet til /ɔ/, noe Riad også gjør. Men slik runding finner vi også i jamvektsdialektene i Mora og Orsa, som derved falsifiserer hypotesen om at totoppet tonelag 2 er en nødvendig betingelse for jamvekt.⁹ At én av disse dialektene, nemlig Østre Mora, som en av to dialekter i norsk og svensk har utviklet etterleddstrykk, er enda et argument for at dialekten tidligere må ha hatt jamvekt og gjennom den større persipert prominens på endestavelsen i denne ordtypen. Som vi skal se, lar også argumentet til Kristoffersen (2007b; 2008) om at den siste stavelsen må kunne tolkes som et selvstendig tonelag 1-domene, seg uten videre overføre til de entoppede Ovansiljan-dialektene.

2 Informanter og datagrunnlag

Dataene som ligger til grunn for analysen av de tre dialektene, er hentet fra feltarbeid utført av forfatteren. Materialet fra Sollerön og Østre Mora ble spilt inn i 1991, mens materialet fra Skattungbyn ble spilt inn i 2008. Tabell 2 er en oversikt over informantene som ble spilt inn og som er analysert i denne artikkelen. K og M står for henholdsvis kvinne og mann. Deretter følger fødselsåret, og til slutt angivelse av subdialekt der dette er aktuelt. Alle informantene unntatt den yngste kvinnen fra

8. Jf. Riad (2006a: 253): "... det område som har vokalbalans (eller synliga spår av det) faller inom det stora centralskandinaviska tvåtoppiga accent-2-området".
9. Den anonyme konsulenten minner meg om at selv om den sterkeste hypotesen er falsifisert, nemlig at det er en nødvendig sammenheng mellom jamvekt og totoppet tonelag 2, består likevel den svært sterke sammenhengen mellom utbredelse av (spor av) jamvekt og totoppet tonelag 2. Det er naturligvis korrekt.

GJERT KRISTOFFERSEN

Nusnäs i Östre Mora er født og oppvokst i lokalmiljøet og bodde der fortsatt da innspillingene ble gjort. Kvinnen fra Nusnäs født i 1966 er oppvokst i Falun. Begge foreldrene er fra Nusnäs, og bare nusnäsmål ble brukt internt i hjemmet da hun vokste opp. Hun er barnebarn av kvinnan født i 1925, og hadde tilbrakt alle ferier i Nusnäs.

Tabell 2: Oversikt over informanter

Skattungbyn	Östre Mora	Sollerön
K (1924)	K (1925) Nusnäs	M (1909) Kulåra
K (1935)	M (1928) Garsås	K (1935) Kulåra
K (1935)	K (1966) Nusnäs	K (1949) Kulåra
M (1938)		

Materialet består av skriptede rammesetninger der sammenlignbare ord med ulik stavelsesstruktur og ulikt tonelag ble lagt inn. Rammesettingene hadde målordet både i setningsinnlyd og -utlyd. For at jeg skulle være mest mulig sikker på at talerne forstod oppgaven, ble selve innspillingsopplegget, samt en liste med målordene og de tre rammesettingene gjennomgått med informantene på forhånd. Både rammesetninger og målord var skrevet på tilnærmet dialekt, og informantene ble bedt om å lese setningene på dialekt. Ingen av informantene gav uttrykk for at de syntes dette var vanskelig, og måten de løste oppgaven på tydet heller ikke på at de hadde problemer med å utføre den.

Innspillingene skjedde ved at informantene ble vist et A4-ark med den aktuelle setningen skrevet med stor og lett lesbar skrift (1991) eller på skjermen på en medbrakt bærbar datamaskin (2008). Hver setning ble presentert på et eget ark for å unngå listeintonasjon, og den neste setningen ble først vist i det øyeblikk informantene hadde lest den foregående. I 1990 leste informantene individuelt, unntatt den eldste og yngste fra Sollerön, som leste sammen på den måten at de leste hver setning etter hverandre før neste setning ble vist. Et lignende opplegg ble benyttet i 2008. Da satt samtlige informanter rundt et bord. Når en setning ble vist på skjermen, rettet innspillingsleder mikrofonen mot den første, som så leste setningen, deretter mot den andre osv.

Ved siden av at det effektiviserte innspillingene, tror jeg denne framgangsmåten også bidrog til å bedre kontrollere at det som ble lest,

var i samsvar med dialektuttalen, i og med at deltakerne kunne kontrollere hverandre. Her kan en innvende at dette snarere kunne føre til at gruppepress ville forårsake undertrykking av ev. variasjon mellom deltakerne. Det tror jeg i liten grad var tilfellet, ved flere anledninger oppstod det diskusjon i gruppene om hvordan et gitt ord skulle uttales. I minst ett tilfelle endte dette med at ordet ble lest forskjellig av ulike deltakere.

De fleste av ordene som vil bli analysert her, inneholder nasal som intervokalisk konsonant, slik at det er mulig å ta ut en kontinuerlig tonekontur over rotvokal, intervokalisk konsonant og endevokal. Tabell 3 viser de målordene som inngår i analysen, sortert etter stavelsesstruktur og tonelag. Det hevede tallet foran hver kategori representerer tonelag. ²CV.CV representerer ord som har eller har hatt kort rotstaving. Eksemplene er gjengitt i grov lydskrift, i samme form som de ble presentert på lesearkene. En mulig feilkilde er at tonelag 1-ordene i norrønt hadde stammer med kort rotstavelse. Det er imidlertid kjent at disse ble lenget før de lette rotstavelsene i tostavelsesord (jamvektsord), i hvert fall i de dialekten det er tale om her. Det kan derfor trygt regnes som overvektsord.

Tabell 3: Materialet

	Skattungbyn	Östre Mora	Sollerön
² CV.CV	<i>kumå</i> , “å komme”	<i>kumå</i> , “å komme”	<i>kumå</i> , “å komme”
	<i>tinå</i> , “å gnistre”		<i>lini</i> , “åpen gate i skog”
	<i>skåkå</i> , “å skake”	<i>skåkå</i> , “å skake”	<i>skåkå</i> , “å skake”
¹ CVV.CV	<i>tini</i> , “tøyene”	<i>tinä</i> , “tinnet”	<i>tine</i> , “tinnet”
		<i>stjenä</i> , “(sol)skinnet”	<i>scine</i> , “(sol)skinnet”
¹ CVC.CV	<i>stjinni</i> , “skinnene”	<i>stjinnä</i> , “skinnet”	<i>spinne</i> , “skinnet”
² CVV.CV	<i>Stina</i> (kvinnenavn)	<i>skeina</i> , “å skinne”	<i>skeina</i> , “å skinne”
		<i>tø.ma</i> , “å tømme”	<i>tø.ma</i> , “å tømme”
			<i>syga</i> , “å suge”
² CVC.CV	<i>tjinnå</i> , “kjerne”	<i>simma</i> , “å svømme”	<i>simma</i> , “å svømme”

3 Analyse

3.1 *Den fonetiske analysen*

To typer mål vil bli tatt ut. Den første er durasjonsmål knyttet til rot- og endevokal pluss den intervokaliske konsonanten. Den andre er realisasjonspunktet for tonetoppen i konturene som realiserer tonelag 1 og 2, målt i millisekunder fra begynnelsen av rotvokalen. Dette målet blir deretter omregnet til en kvotient (H-kvotient) over rotvokalens totale lengde i millisekunder. I de tilfellene der kvotienten er under 50 % av en lang vokal, har vi å gjøre med tidlig realisert tonetopp. Kvotienter mellom 50 og 100 % av en lang vokal viser sen realisasjon innenfor rotstavelsen, mens kvotienter over 100 % i former med lang vokal (eller i jamvektsformer med bevart kort vokal) viser at tonetoppen realiseres i endestavelsen.

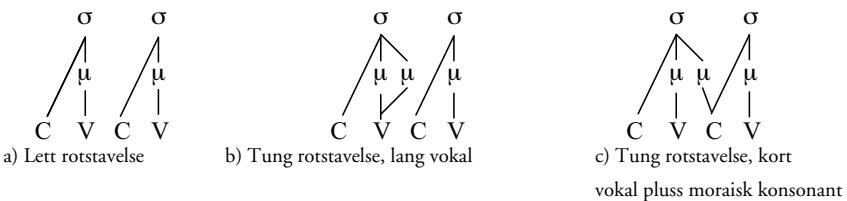
Analysen er utført ved hjelp av analyseprogrammet Praat.¹⁰ Durasjonsmålene er først og fremst basert på målinger i bølgeformer (waveforms) med støtte av korresponderende spektrogrammer. Måling av tonegang er gjort i tonekurver lagt over spektrogrammer, slik at avstand mellom begynnelsen av rotvokalen og tonetoppen kan måles direkte. Alle mål er ført inn i en database med felt for utregning av H-kvotient og gjennomsnitt. Disse ble senere overført til et statistikkprogram for signifikanstesting der dette var relevant.

3.2 *Fonologisk representasjon av stavelseskvantitet og tone*

Et sentralt mål med denne artikkelen er å analysere endringene som har skjedd i Sollerön og Östre Mora fonologisk, dvs. som kategoriske endringer knyttet til distinkтив kvantitet og distinkтив synkronisering mellom stavelsesformer og toner. Vi trenger derfor også et representasjonsapparat som kan uttrykke de nødvendige kategoriske forskjellene mellom lett (kort) og tung (lang) stavelse, mellom kort og lang vokal og mellom tidlig og sen tonal realisasjon. Målet er ikke å bygge opp en komplett analyse, viktige aspekter ved tonelagsfonologien vil bli utelatt. Målet er avgrenset til å utvikle et representasjonsapparat som lar oss framstille de grunnleggende kontrastene og ikke minst selve kvantitetsomleggingen på en potensielt innsiktsgivende måte. Fulle fonologiske analyser, f.eks. i tråd med den utviklet for urbant østnorsk i Kristoffersen (2006a), er det ikke rom for innenfor rammene av denne artikkelen.

10. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

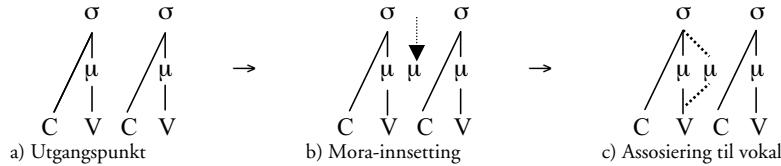
Jeg har valgt å representere de fonologiske kontrastene ved hjelp av en såkalt moraisk stavelsesmodell (Hayes 1989). En mora er en vektenhet som fonologisk korrelerer med kvantitet, og fonetisk med durasjon. En lett (kort) stavelse er monomoraisk, med den ene moraen tilordnet den korte vokalen. En tung (lang) stavelse inneholder to moraer. Disse to moraene kan videre assosieres til én vokal, noe som gir en lang vokal, eller med én mora tilordnet vokalen og én tilordnet den følgende konsonanten. Dette gir en kort vokal pluss en moraisk konsonant.

Figur 2: Stavelses- og segmentkvantitet uttrykt moraisk

Figur 2 viser stavelsesstrukturen i to stavelsesord med henholdsvis lett (initial) rotstavelse (a), tung rotstavelse med lang vokal (b) og tung rotstavelse med kort vokal og moraisk konsonant (c). “σ” står for stavelse og “μ” står for mora. Merk at i type (c) vil den intervokaliske konsonanten tjene både som bærer av den andre moraen i trykkstavelsen og som opptakt til endestavelsen. Stavelsesgrensen vil følgelig befinner seg inne i konsonanten. I de to andre strukturene er rotstavelsen åpen, og den intervokaliske konsonanten fungerer bare som opptakt for endestavelsen. Her befinner stavelsesgrensen seg følgelig ved overgangen fra vokal til konsonant.

Innenfor denne modellen kan den umarkerte kvantitet som innsetting av en ekstra mora i rotstavelsen i (a). Denne moraen blir så assosiert enten til rotvokalen, noe som gir lang vokal, eller til den intervokaliske konsonanten, avhengig av dialekt. Dette er vist i figur 3, der assosieringen skjer til vokalen, i samsvar med det vi skal se er den belagte utviklingen i dialekten i Ovansiljan. Assosieringen er markert ved hjelp av stipede linjer.

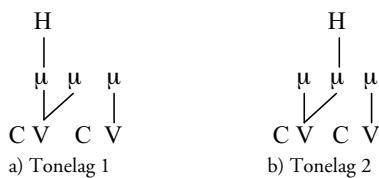

Figur 3: Modellering av kvantitettsomleggingen

Når vi videre skal føye tonal struktur til disse representasjonene, gjør vi det ved å anta at dialektene skiller mellom høye og lave toner, representert ved henholdsvis H og L. Dette er i samsvar med alle nyere analyser av tone i norsk og svensk, jf. f.eks. Kristoffersen (1993; 2000; 2006a), Lorentz (1995), Riad (1998b; 2006b), Bruce & Hermans (1999) og Gussenhoven (2004).

Strenget av høy- og lavtoner som utgjør de tonale melodiene må videre assosieres til resten av den fonologiske strukturen. Det er vanlig å anta at tonestrenget utgjør et eget såkalt autosegmentalt nivå i den fonologiske representasjonen (se f.eks. Goldsmith 1990). Fra dette nivået assosieres enkeltonene til såkalte tonebærere (“tone bearing units”) i resten av strukturen som tonene er temporalt synkronisert med. Ofte er disse stavelser, men også moraer antas å kunne fungere som tonebærere. Ifølge Kristoffersen (2003; 2006b; 2007a) vil dette variere dialektalt i norsk og svensk. I noen dialekter ser moraen ut til å fungere som tonebærer, f.eks. i oppdalsdialekten i nordlig østnorsk, mens i andre dialekter, som Nord-Gudbrandsdal og urbant østlandsk, synes fordelingen av toner å orientere seg mot stavelser som tonebærere (Kristoffersen 2007a).

Jeg foregriper argumentene for dette her, og foreslår representasjonene i figur 4 som adekvate representasjoner av forskjellen mellom tonelag 1 og 2 i ord med tung rotstavelse i mora- og orsamål. (Representasjonen av tonelag 2 i ord med lett rotstavelse, dvs. jamvektsord, kommer jeg tilbake til nedenfor i analysen av skattungbydialekten.) For å gjøre

Figur 4: Representasjon av tonelag 1 og 2 i mora- og orsamål

representasjonene lettere å tolke, har jeg fjernet stavelsesnivået fra figurene i forhold til de to foregående, og i stedet satt inn toner i den loddrette dimensjonen. (De komplette figurene der stavelsesnivået også er med, må med andre ord tenkes tredimensjonalt.)

Representasjonene i figur 4 er maksimalt forenklet, idet de bare viser den grunnleggende forskjellen mellom de to tonelagene, nemlig den ulike timingen av tonetoppen, som i tonelag 1 kommer tidlig i trykkstavelsen, i figuren representert med lang vokal, mens den i tonelag 2 kommer sent i trykkstavelsen. Etter høytonen vil det i begge tonelagene komme en lavtone, jf. nedenfor. Det må videre anses som uavklart og muligens dialektavhengig om det bør antas en lavtone på første mora i den komplette tonelag 2-representasjonen, jf. analysen av den norske bergensdialekten i Kristoffersen (2003) der konklusjonen er at det i det minste for den varieteten som ligger til grunn der, ikke kan antas noen slik lavtone. Jeg kommer tilbake til spørsmålet om eksistensen av en initial lavtone i tonelag 2 i Ovansiljan i seksjon 6.4 nedenfor.

Representasjonene i figur 4 og de som følger senere i artikkelen, skal ses som nøytrale i forhold til spørsmålet om hvordan selve tonelagskontrasten er representert leksikalsk i svensk og norsk. Her finnes de i dag to ulike analyser. Den eldste og kanskje mest utbredte antar tonelag 2 som den leksikalsk markerte (Kristoffersen 1993; 2000; Lorentz 1995; Gussenhoven & Bruce 1999; Riad 2003; Gussenhoven 2004). En nyere analyse (Lahiri et al. 2005; Kristoffersen 2006a; 2007a; Wetterlin 2007) argumenterer for tonelag 1 som den leksikalsk spesifiserte. Dette spørsmålet ligger som nevnt ovenfor, utenfor emnet til denne artikkelen.

Endelig må det understrekkes at den fonologiske analysen som legges fram, representerer en hypotese som bygger på at hver tone i den underliggende, abstrakte strukturen er assosiert til en tonebærer. (Motsatt regner jeg ikke med at alle potensielle tonebærere er assosiert til toner.) I ideelle tilfeller vil dette avspeiles i det vi kan kalte perfekt timing mellom tonebærer, det være seg vokal eller mora, og tonale vendepunkter som realisasjoner av høy- og lavtoner i den fonetiske realisasjonen av disse strukturene. Dette idealet vil kunne forstyrres av ulike forhold, f.eks. for mange toner i forhold til tonebærere, tendensen til forsiktig realisasjon som over tid ofte rammer høytoner etc.

Alternative analyser er klart tenkbare. Innenfor nyere svensk tradisjon er det foreslått at det er den trykksterke stavelsen alene som fungerer som tonebærer i nordiske språk (Bruce 1987; Riad 1998b; 2006b; Bruce

& Hermans 1999). Disse analysene tar utgangspunkt i den såkalte metrisk-autosegmentale tilnærmingen til intonasjon (Gussenhoven 2004; Ladd 2008; Arvaniti & Ladd 2009). Et grunnleggende prinsipp her er at toner kan opptre i strenger, såkalte “tunes”, der bare en av tonene i strengen assosieres til resten av strukturen, som regel til en metrisk prominent stavelse i form av en såkalt “pitch accent”. De andre tonene i strengen vil da times i forhold til den assosierte tonen, og ikke i forhold til en tonebærende enhet, dvs. en stavelse eller en mora slik som antatt i denne artikkelen. Jeg kommer tilbake til en kort sammenligning av de to modellene i seksjon 6.4.

4 Bevart kortstavighet: Skattungbyn

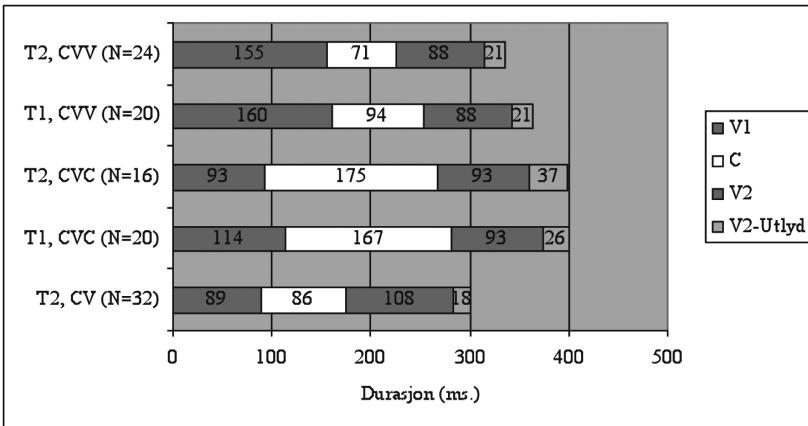
Vi er nå klare til å gå løs på analysen av de tre dialektene, og begynner med den mest arkaiske, nemlig skattungbymålet, der den gamle kortstavigheten og jamvektsprosodien er bevart. Boëthius (1918: 13) nevner f.eks. at bare i Skattungbyn er kortstavigheten generelt bevart innenfor Orsa kommune. Systemet i denne dialekten skal vi så se på som det hypotetiske utgangspunktet for de to ulike implementeringene av kvantitetssomleggingen som vi finner på Sollerön og i Östre Mora.

I analysen av alle tre dialektene skal vi begynne med den fonetiske analysen, for så å diskutere hvordan de fonetiske resultatene kan tolkes fonologisk ved hjelp av modellen presentert i seksjon 3.2.

4.1 Durasjon

Figur 5 viser gjennomsnittlig durasjon i ord med intervokalisk nasal, kategorisert etter tonelag (tonelag 1 (T1) vs. tonelag 2 (T2)) og stavelsesstruktur (lang vokal (CVV) vs. kort vokal + konsonant (CVC) vs. kort rotstavelse (CV)). Den siste kategorien representerer jamvektsordene, dvs. ord som i gammelsvensk hadde kort rotstavelse. Som nevnt i avsnitt 2 ovenfor ble ordene lest både i setningsutlyd og i innlyd, dvs. i en setning der et nytt aksentuert ord fulgte umiddelbart etter måleordet. Gjennomsnittene for rotvokalen og for konsonanten er tatt over begge omgivelsene, mens den siste vokalen er splittet etter omgivelse slik at det korteste målet angir gjennomsnittet i innlyd, mens det siste målet representerer differansen mellom utlyd og innlyd. Vi ser at V2 i samtlige kategorier viser lengre durasjon i utlyd enn i innlyd. Dette kan ses som

KVANTITETSMÅLINGEN I OVANSILJAN

Figur 5: Skattungbyn – Durasjon i tøstavelsesord med tung og lett rotstavelse og intervokalisk nasal

utslag av et universelt fenomen som i den fonetiske litteraturen vanligvis kalles final lengthening (“final lengthening”) (Nootboom 1997: 65f.)

Dersom vi ser på ord med tung rotstavelse først, jf. eksemplene i tabell 3, ser vi at dialekten i rotstavelser differensierer klart mellom lang og kort vokal (CVV vs. CVC) uansett tonelag, og tilsvarende mellom lang og kort konsonant (CVC.C vs. CVV.C). Går vi videre til kortstavingstypen (CV), ser vi at både vokal og konsonant viser durasjoner i samsvar med de korte vokalene og konsonantene i ordene med tung rotstavelse. Durasjonsmålene viser med andre ord at Skattungbyn har bevart kortstavighet, i likhet med Älvdalen lenger nord i Dalarna og Nord-Gudbrandsdal i Norge (Kristoffersen 2007b; 2008).

Meyer (1937: 178ff.) inneholder en analyse av en mann fra Skattungbyn født i 1899, innspilt i 1919. Ingen av foreldrene kom fra Skattungbyn, men han anser seg selv å tale dialekten slik den normalt tales av innbyggerne der. Gjennomsnittsdurasjonen over de fem eksemplene på jamvektsord han gir i teksten er 114 ms., altså noe høyere enn målene vist i figur 5, men identisk med gjennomsnittet for kort vokal foran lang konsonant. Gjennomsnittet for de fem lange vokalene er 184 ms., altså igjen noe høyere enn gjennomsnittet her. Tar vi kvotienten av gjennomsnittsdurasjon i lang vokal over tilsvarende i kort vokal i jamvektsord, gir Meyers resultater en kvotient på 1,61. Det tilsvarende tallet for gjennomsnittet for langvokaler i ord med tonelag 2 over gjennomsnittet for

jamvektsord i figur 5 gir 1,74. Det er med andre ord ingen vesentlig avvik mellom Meyers og mine resultater som ikke lar seg forklare som sannsynlige forskjeller i individuelt taletempo og for Meyers vedkommende et svært begrenset datagrunnlag med ulike intervokaliske konsonanter.

Forskjellene illustrert i figur 5 ble testet ved hjelp av en enveis variansanalyse (ANOVA) med durasjon i rotvokalen (V1) og den intervokaliske konsonanten (C) som avhengige faktorer, og struktur i rotstavelsen som prediktor. Hypotesen vil være at det er signifikante forskjeller i durasjon når det gjelder V1 mellom lang vokal på den ene siden og kortvokal i CVC-ord og jamvektsord på den andre, men ingen forskjell mellom de to siste typene. Når det gjelder de intevokaliske konsonantene, vil vi vente at det er forskjell mellom den lange, intervokaliske konsonanten i CVC-ord på den ene siden, og den tilsvarende konsonanten i CVV-ord og jamvektsord på den andre, men ingen forskjell mellom de to siste.

Tabell 4 viser at dette langt på vei er tilfelle. Siden prediktoren Struktur har tre verdier (CVV, CVC og CV) er det også lagt inn såkalte posthoc-tester for å identifisere hvilke forskjeller som er signifikante.¹¹ Tabellen viser resultatet av disse, der kolonnene I og J inneholder termene som sammenlignes. For å lette tolkningen er de forskjellene som vi venter ikke skal være signifikante, nemlig vokaldurasjon i CVC-ord vs. jamvektsord (CV), og konsonantdurasjon i CVV-ord vs. jamvektsord, uthevet og knyttet sammen ved hjelp av piler. Mens vi ser at hypotesen støttes når det gjelder konsonantdurasjon, er forskjellen i vokaldurasjon mellom CVC-ord og jamvektsord robust signifikant ($p = 0,002$). Relaterer vi dette til gjennomsnittene i figur 5, er det tonelag 1-ordet med kort vokal, *stjinni* “skinnene”, som skiller seg ut ved å vise atskillig høyere durasjon enn de to tonelag 2-kategoriene. Hva grunnen kan være til dette i den grad dette ikke er et tilfeldig avvik, er vanskelig å si, og uansett ikke direkte relevant i vår sammenheng, siden det ikke er durasjonen i jamvektsformen som er signifikant lengre enn kortvokalen i de to typene med tung rotstavelse. De kontrastene vi primært ønsker å undersøke, er alle signifikante på p-nivå $< 0,001$. Dette gjelder forskjellen mellom lang vs. kort vokal i åpen stavelse (CVV.CV vs. CV.CV) og forskjellen mellom lang og kort konsonant (CVC.CV vs. CV.CV). Variansanalysen

11. All statistikk i denne artikkelen er utført ved hjelp av programvaren SPSS 15.0. Posthoc-testen som er benyttet, er Tamhane, som brukes når en ikke kan være sikker på at variansen er lik i de tre gruppene.

Tabell 4: Skattungbyn – Enveis variansanalyse av durasjon i forhold til stavelsesstruktur

Avhengig variabel	(I) Struktur	(J) Struktur	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
			Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound
Durasjon V1	CVV	CVC	52,27273(*)	4,78147	,000
		CV	67,99148(*)	4,23734	,000
Dur asj on C	CVC	CVV	-52,27273(*)	4,78147	,000
		CV	15,71875(*)	4,43706	,002
Dur asj on C	CVV	CVC	-88,81061(*)	5,54018	,000
		CV	-3,85227	4,00070	,711
	CVC	CVV	88,81061(*)	5,54018	,000
		CV	84,95833(*)	5,17063	,000

støtter med andre ord klart konklusjonen om at kortstavigheten er bevart i skattungbymålet.

4.2 Tonegang

I de eldste beskrivelsene av dialektene i Orsa, f.eks. Rydqvist (1868: 218) hevdes det at den mangler tonelagsmotsetning. Denne påstanden siteres senere i Kock (1878: 53), mens Noreen (1907: 472) setter spørsmålstege ved sin tidligere konklusjon om at målet i Maggås helt sør i kommunen virkelig mangler motsetningen. Boëthius (1918) viste så at tonelagsmotsetningen finnes også i Orsa, og dette er senere blitt bekreftet av fonetiske analyser i Meyer (1937: 17off., samt oversiktsplansje til slutt i boka) og i Olander (2001; 2002). Også Levander (1925: 53) noterer at tidligere oppfatninger av at enkelte dalmål mangler tonelagskontrast høyst sannsynlig er feil: "Fullständig frånvaro av den grava taktförmen torde man ej kunna antaga någonstädes inom dalmålet".

Meyer (1937) har med én informant fra Skattungbyn. I sin detaljerte beskrivelse av tonelagskonturene fra stedet (1937: 179ff.) skriver han at aksentkontrasten i ord med lang vokal er nærmest fraværende, han finner en liten forskjell i timing og i tillegg at tonelag 1-konturen kulminerer svært abrupt, mens kulminasjonen i tonelag 2-ordene er mer avrundet. Gitt det svært begrensede datagrunnlaget han bygger på, er det vanskelig for ham å avgjøre om dette er en systematisk eller en tilfeldig forskjell. Når det gjelder ord med kort vokal pluss sonorant (pluss ett tonelag 2-ord med lang vokal), er tonelagsforskjellen mye tydeligere (s. 181f.). Mens tonelag 1-toppen faller mot slutten av den korte vokalen, opptrer toppen

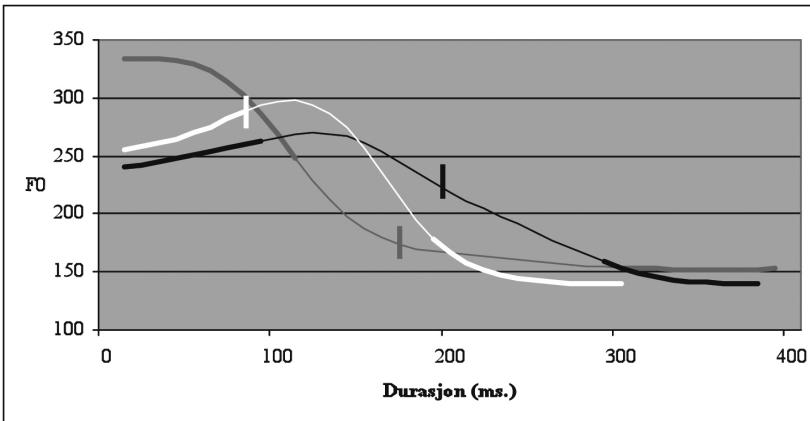
godt inne i sonoranten i tonelag 2-ordene. Meyer beskriver med andre ord et system der tonelagskontrasten synes å være (på det nærmeste?) nøytralisiert i ord med lang rotvokal, mens den er robust til stede i ord med kort rotvokal pluss sonorant.

Denne i høyeste grad uvanlige distribusjonen bekreftes i mine feltdata. Ideelt sett burde jeg brukt eksempler med lang vokal i figur 6 nedenfor, slik at stavelsesgrensen hadde latt seg plassere presist i alle de tre kurvene. Men det lar seg ikke etablere noen robust tonelagsforskjell i materialet med lang vokal ved hjelp av måling av timingen av tone-toppen. Alle ord, også de som etymologisk skal ha tonelag 2, framstår med en tidlig timing som i andre dialekter vil bli klassifisert som tonelag 1. Det er ingen statistisk signifikant forskjell mellom de to kategoriene. Dette gjelder ordene med intervokalisk nasal så vel som de med intervokalisk obstruent, og det gjelder alle de fire informantene. Det kan naturligvis tenkes at mer subtile forskjeller lar seg påvise, slik Meyer nevner, men en nærmere undersøkelse av dette ligger utenfor emnet til denne artikkelen. Vi kan med andre ord ikke slutte av den manglende forskjellen i tonetiming at tonelagskontrasten mangler i denne omgivelsen i skattungbymålet, dét kan bare avgjøres ved hjelp av persepsjons-tester og ikke ved instrumentell analyse alene. Men at vi har med et system å gjøre der ord med lang vokal behandles forskjellig fra ord med kort vokal pluss sonorant, kan det være liten tvil om.

Figur 6 viser et representativt sett med tonelagskurver for den kvinnelige informanten født i 1925. De to kurvene for ord med tung rotstavelse representerer CVC-typen, dvs. *stjinni*, "skinnene" (tonelag 1) vs. *tjinnå*, "å kjerne" (tonelag 2). Jamvektsordet er *kumå*, "å komme".¹² De tykke linjene representerer vokaler, de tynne den intervokaliske konsonanten. De loddrette strekene markerer omtrentlig plassering av stavelsesgrense i de to ordene med tung rotstavelse, nemlig midtveis i konsonanten, mens den tilsvarende streken i jamvektskurven er plassert nøyaktig ved stavelsesgrensen, nemlig ved grensen mellom V1 og C.

Legg først merke til at jamvektskurven er en komprimert tonelag 2-kurve. Også i skattungbymålet kan vi derfor si at jamvekt tonalt er tonelag 2-realisasjon over en CV.CV-struktur. Legg videre merke til at

12. Konturene er analysert i Praat, og verdiene for hvert målepunkt overført til Excel der grafene er generert. Den såkalte utjevningsfunksjonen ("smoothing") i Praat har vært brukt for å eliminere mikroprosodiskvariasjon og derved få bedre fram den grunnleggende strukturen i kurvene.

Figur 6: Skattungbyn – Tonetagskontrast (tonelag 1 = grå linje, tonelag 2 = svart linje, “jamvektsaksent” = hvit linje)

det tonale korrelatet til det Kristoffersen (2007b) kaller jamvektseffekten i den totoppede nordgudbrandsdalsdialekten også framkommer her, i form av en tonal kurve gjennom andre stavelse i jamvektsordet som er identisk med en tonelag 1-kurve. Dette ser vi om vi sammenligner den komplette tonelag 1-kurven (grå linje) med det tonale forløpet i jamvektskurven etter streken som markerer stavelsesgrensen (hvit linje). En tilsvarende likhet framkommer ikke i tonelag 2-kurven i ordet med tung rotstavelse, her inntrer tonetoppen lenge før stavelsesgrensen.¹³ Det er denne tvetydigheten knyttet til tonal tolkning av jamvektsord som ifølge Kristoffersen (2007b; 2008) kan forklare hvorfor ord av denne typen persiperes som tvetydige med hensyn til trykkplassering. I fravær av tung rotstavelse som utvetydig trykksignal kan strukturen persiperes og tolkes både som et tostavelses tonelag 2-domene med initialt trykk og et domene bestående av en trykklett stavelse pluss en aksentuert stavelse med tonelag 1, som følgelig gir ordet finalt trykk.

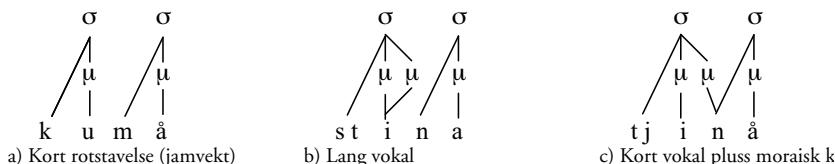
13. En forskjell som gjør at de to kurvene ikke er direkte sammenlignbare, er at tonelag 1-kurven starter fra begynnelsen av V1, ettersom opptaktskonsonanten er ustemt. Den sammenlignbare delen av jamvektskkurven løper imidlertid gjennom både opptaktskonsonant og V2, ikke bare vokalen. Etter min mening er ikke dette noen alvorlig feilkilde, men det at tonelag 1-kurven kan sies å komme tidligere enn vi ville vente i et enstavelsesord med ustemt opptaktskonsonant, kan også bidra til tvetydigheten knyttet til trykkpersepsjon, jf. diskusjon nedenfor.

4.3 Fonologisk tolkning

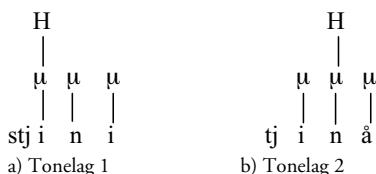
Om vi nå returnerer til de fonologiske representasjonene foreslått i figur 2 og 4 ovenfor, vil vi se at disse kan ses som plausible fonologiske representasjoner av resultatene vi kom fram til i den fonetiske analysen i de foregående avsnittene. De to figurene er gjentatt som figur 7 og 8 nedenfor, med C- og V- symbolene skiftet ut med testordene brukt i analysen.

Både i jamvektsformen (a) og i formen med kort vokal og moraisk konsonant (c) i figur 7 er den korte vokalen tolket som monomoraisk, til forskjell fra den lange vokalen i (b), som er bimoraisk. Tilsvarende tolkes den lange konsonanten i (c) som moraisk, til forskjell fra de korte intervokaliske konsonantene i (a) og (b), som tolkes som ikke-moraiske i egenskap av å være rene opptaktskonsonanter. Med unntak av den uventede signifikante durasjonsforskjellen mellom kortvokalene i (a) og (c) modellerer figueren de forskjellene i durasjon vi fant i den fonetiske analysen.

Når det gjelder den tonale representasjonen, ser vi av figur 6 ovenfor at tonetoppen i tonelag 1 faller i den korte vokalen, mens tonetoppen i tonelag 2, faller i den første delen av den moraiske konsonanten. Dette er hva vi ville vente dersom den abstrakte representasjonen i figur 8 ligger til grunn. De to tonetoppene er med andre ord klart synkronisert med henholdsvis den korte, monomoraiske vokalen (tonelag 1) og den moraiske

Figur 7: Stavelses- og segmentkvantitet i Skattungbyn

Figur 8: Skattungbyn – Representasjon av tonelag 1 og 2 i ord med tung rotstavelse

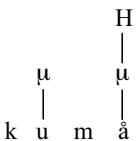
konsonanten (tonelag 2). Figur 8 er derfor en plausibel abstrakt representasjon av forskjellen i timing i overvektsord, slik denne framgår av realisasjonene i figur 6.

Representasjonen i figur 8 sammenholdt med realisasjonene i figur 6 gir grunnlag for en generalisering som går ut på at tonelag 1 er en H-tone assosiert med første mora i den trykksterke stavelsen, mens tonelag 2 kan karakteriseres som en H-tone assosiert til den andre moraen i den trykksterke stavelsen. Analysen bygger med andre ord på at det er moraen som er tonebærer i skattungbymålet, ikke stavelsen, og at forskjellen mellom tonelag 1 og 2 er assosiering av H til henholdsvis første og andre mora regnet fra venstre kant av trykkstavelsen.¹⁴

Om vi nå tar utgangspunkt i at jamvektaksenten representerer tonelag 2, og at forskjellen mellom jamvektsaksent og vanlig tonelag 2 er en funksjon av ulik stavelsesstruktur, vil en generalisering til jamvektsstrukturer av regelen om at tonelag 2 fonologisk er en H assosiert til andre mora fra begynnelsen av trykkstavelsen gi oss en hypotese som sier at H er assosiert til *andre* stavelse via domenets andre mora. Dette gir oss en fonologisk representasjon av jamvekt som vist i figur 9.

Dette er en hypotesedrevet deduksjon, som må testes empirisk. Vi må med andre ord spørre oss i hvilken grad realisasjonen av jamvektsmelodien slik den framgår av figur 6 støtter den deduserte hypotesen. Ser vi på jamvektskurven der, ser vi at tonetoppen i samsvar med hypotesen befinner seg i andre stavelse. Den er imidlertid ikke synkronisert med stavelseskjernen, slik tilfellet er når det gjelder tonelag 1 og 2 knyttet til ord med tung rotstavelse. I stedet finner vi den assosiert til opptakten i stavelsen.

Før vi går nærmere inn på dette, må vi ta stilling til et annet spørsmål som reiser seg her, nemlig i hvilken grad enkeltkonturene vist i figur 6

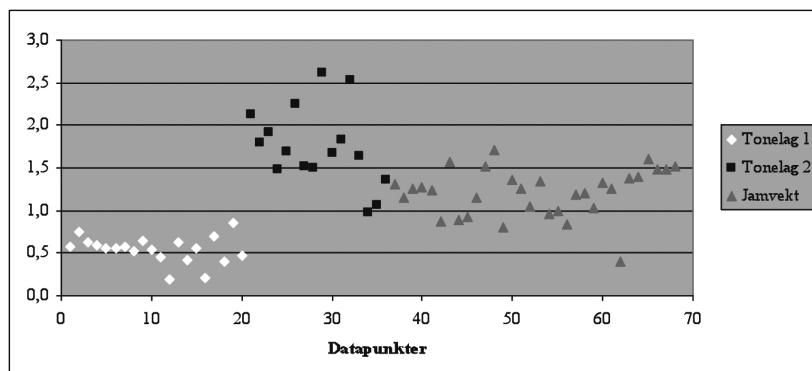

Figur 9: Skattungbyn – Fonologisk representasjon av jamvekt, dvs. tonelag 2 kombinert med lett rotstavelse

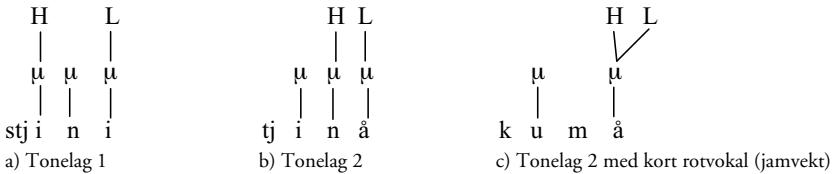
14. Hognestad (2007; 2008) og Kristoffersen (2007a) er eksempler på analyser av andre dialekter der moraen synes å fungere som tonebærer.

virkelig er representative for materialet i den forstand at forskjellen i tonal timing slik den framgår av figuren, går igjen i et tilstrekkelig stort antall datapunkter til at forskjellene blir signifikante. Figur 10 viser timingen av tonetoppen i forhold til rotvokalen for samtlige datapunkter med CVC- og CV-struktur i rotstavelsen og intervokalisk nasal. Hvert punkt representerer kvotienten av avstanden til tonetoppen fra begynnelsen av rotvokalen over durasjonen til rotvokalen. Dette vil si at plassering i rotvokalen gir en kvotient mindre enn 1, mens plassering innenfor den intervokale konsonanten gir en kvotient høyere enn 1. Hvert datapunkt er representert på x-aksen, mens y-aksen representerer kvotienten. Punktet 1,0 representerer som nevnt grensen mellom rotvokal og den følgende konsonanten, og er markert med en tykkere svart strek.

Figuren viser klar differensiering mellom tonelag 1 og tonelag 2 med tung CVC-rot. Her er det ingen overlapping. Samtlige tonelag 1-topper (hvite punkter) ligger innenfor rotvokalen, mens samtlige tonelag 2-topper (svarte punkter) faller i den påfølgende konsonanten, bortsett fra ett punkt som ligger på grensen. Når det gjelder jamvektsbeleggene med intervokalisk nasal, ser vi at det de aller fleste (grå) punktene ligger over streken, og derfor realiseres i konsonanten, som i jamvektsordene er opptakt for andrestavelsen. Gjennomsnittskvotienten er 1,21. Bortsett fra én utligger ligger de punktene som realiseres i vokalen helt opp mot segmentgrensen, og det er lite overlapping med tonelag 1. Når det gjelder tonelag 2, er det stor grad av overlapping, men tonelag 2 har et videre

Figur 10: Skattungbyn – Plassering av tonetoppen i forhold til rotvokal i samtlige CVC- og CV-ord med intervokalisk nasal i materialet

Figur 11: Skattungbyn – Endelig tonal representasjon av tonelag 1 og 2 samt jamvekt

realisasjonsspenn innenfor konsonantene. Dette kan ses i sammenheng med at realisasjonsrommet for tonetoppen i tonelag 2-ord med CVC-rot er videre enn i jamvektsord, på grunn av forskjellen i den intervokaliske konsonantens durasjon.

Figur 10 viser altså klart at tonetoppen i jamvektsord er synkronisert med opptakten i andrestavelsen og ikke med stavelseskjernen, dvs. vokalen, slik den hypoteseidrevne figur 9 forutsier. Det er imidlertid en annen egenskap ved tonelagsmelodiene som er viktig her, og som kan forklare hvorfor tonetoppen i jamvektsordene ikke er fonetisk synkronisert med endevokalen slik hypotesen om assosiering til andre mora forutsier. I tillegg til den ulike timingen av høytonene i tonelag 1 og 2, viser kurvene i figur 6 at begge tonelag karakteriseres av en lav tone synkronisert med vokalen i andre stavelse. I tonelag 2-ordene med tung rotstavelse realiseres høytonen i rotstavelsen, og derved vil lavtonen ha den siste stavelsen for seg selv, så å si. I jamvektsord, derimot, der vi venter at tonetoppen skal synkroniseres med endevokalen, jf. igjen figur 9, må høytonen dele stavelsen med denne lavtonen. De mer fullstendige representasjonene der lavtonen (L) også er tatt med, er vist i figur 11. Leseren inviteres til å sjekke at disse korresponderer med den fonetiske realisasjonen vist i figur 6 ovenfor.

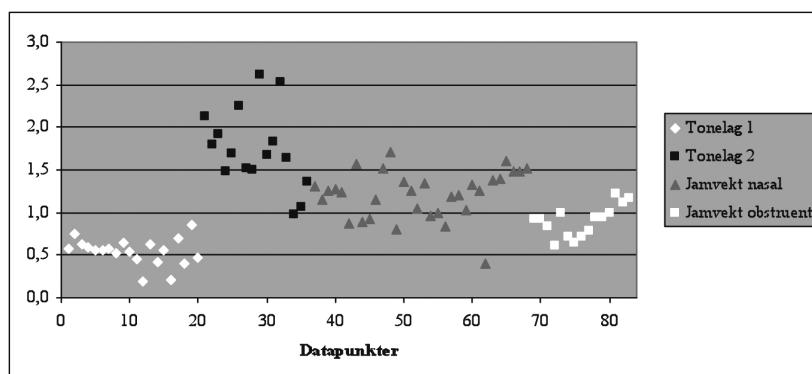
I en situasjon der to toner må dele en tonebærer, som i jamvektsrepresentasjonen, og begge tonene skal realiseres innenfor den samme lette stavelsen, er det naturlig å tenke seg at den første tonen ikke vil bli fonetisk synkronisert med vokalen den er fonologisk bundet til, men med opptakten når denne er stemt, slik at begge tonene kan realiseres før stavelsen tar slutt. Legger vi denne antakelsen til grunn, lar den observerte jamvektskonturen seg avlede fra den abstrakte representasjonen i figur 11c.

Generaliseringen om at tonelag 2 fonologisk er en høytone assosiert til andre mora, enten denne befinner seg i rotstavelsen i ord med

bimoraisk rotstavelse eller i andre stavelse i ord med monomoraisk rotstavelse, altså jamvektsord, ser derved ut til å la seg opprettholde. Den "for tidlige" fonetiske realisasjonen av høytonene i jamvektsord lar seg med andre ord forklare av det faktum at den må dele stavelsen med en påfølgende lavtone.

Men dette reiser spørsmålet om hva som skjer med høytonen i jamvektsord med ustement, intervokalisk konsonant. Her kan ikke tonetoppen realiseres i konsonanten, ettersom som denne er ustement. Dersom høytonen er fonologisk assosiert til endestavelsen, vil vi da vente at tonetoppen realiseres i endevokalen? Nettopp en slik struktur er det Bye (2008) tenker seg som utgangspunktet for utviklingen av både jamvekt og vokalbalanse, nemlig én der fallet fra høy- til lavtone realiseres over den siste vokalen i ord der den intervokaliske konsonanten er ustement, jf. illustrasjon s. 130. Det er ikke mulig å gå inn på Byes hypotese i detalj her, men siden materialet mitt inneholder et jamvektsord med ustement konsonant, nemlig *skåkå*, "å skake", er det mulig å teste hypotesen om at høytonen vil realiseres i endevokalen i tilfeller der opptakten er ustement.

Den alternative realisasjonen vil være realisasjon av tonetoppen i rotstavelsen. Dersom dette er tilfellet, representerer det naturligvis ikke noen falsifisering av Byes hypotese. Om Skattungbyn ikke viser dette mønsteret, beviser ikke at andre dialekter ikke har eller har hatt mønsteret Bye antar. Figur 12 er identisk med figur 10, med tillegg av datapunktene for *skåkå*-typen, dvs. jamvektsord med intervokalisk obstruent.

Figur 12: Skattungbyn – Plassering av tonetoppen i forhold til rotvokal i samtlige CVC- og CV-ord med intervokalisk nasal i materialet samt jamvektsord med intervokalisk obstruent

Disse er analysert på samme måten som beleggene med intervokalisk sonorant. Ettersom vi normalt finner et brudd i tonegangen i obstruentforløpet, blir spørsmålet om det høyestet punktet faller før eller etter obstruenten. I de fleste tilfellene lar det seg identifisere en tonetopp, dvs. et maksimum med et kort fall, før begynnelsen av obstruenten. Når tonegangen dukker opp igjen etter obstruenten, er inngangsverdien i Hz. normalt lavere enn utgangsverdien der obstruenten starter.

I noen av disse beleggene med tonetopp sent i rotvokalen finner vi imidlertid at når tonen kommer tilbake ved inngangen til endevokalen, begynner den på et atskillig høyere nivå enn toppen i rotstavelsen, men faller raskt til et nivå under denne. Jeg har valgt å tolke disse raske fallene som en effekt av den ustemet obstruenten, siden slike ofte avstedkommer heving av tonehøyde (Maddieson 1997: 627). På grunnlag av dette har jeg valgt å se bort fra disse bratte fallene også i de tilfellene der de begynner høyere enn tonetoppen i rotvokalen. Men merk at i den grad disse er feiltolket, fordi den fonologisk betingede tonetoppen i virkeligheten ligger på endestavelsen, vil resultatet bli en enda større forskjell mellom tonelag 2 og skåkå-typen.

Det første vi legger merke til i figur 12, er at flertallet av datapunktene har verdi mellom 0,5 og 1,0, og at tonetoppen i disse følgelig ligger sent i rotvokalen, ikke i endevokalen. At noen av datapunktene viser tonetopp i konsonanten, kan kanskje virke underlig. Men selv om konsonanten er fonologisk ustempt, viser mange av realisasjonene av *skåkå* større eller mindre grad av såkalt spontan stemhet mellom vokalene, særlig i overgangen mellom V1 og konsonanten. Det viktigste her er uansett at når den intervokaliske konsonanten er (mer eller mindre) ustempt, og ikke i samme grad kan fungere som bærer av en tonerealisasjon som en nasal, trekkes tonetoppen mot rotvokalen, og ikke mot endevokalen.

Samtidig som Skattungbyn ikke viser det hypotetiske mønsteret antatt i Bye (2008), svekker disse dataene hypotesen om at høytonen i jamvektsord er fonologisk assosiert til moraen i endestavelsen. Men den avkrefter den heller ikke, og det er viktig å legge merke til at vi i jamvektsordene med ustempt obstruent ikke får full nøytralisering med tonelag 1. Det framgår av figur 12 at det er moderat grad av overlapping mellom de to kategoriene (hvite datapunkter), og en t-test viser at forskjellen er signifikant ($p < 0,001$). Dette tyder på at de to kategoriene er strukturelt forskjellige. En plausibel antakelse er at denne forskjellen består i at høytonen i jamvektsord fonologisk er assosiert med endestavelsen, men

trekkes fram til enden av rotstavelsen når det ikke er nok stemt materiale i endestavelsen til å romme realisasjonen av to toner, men likevel ikke i en grad som gjør at forskjellen mellom de to tonelagene nøytraliseres.

Når vi sammenholder alle dataene presentert ovenfor, mener jeg at jeg har presentert gode argumenter for at høytonen i jamvektsord fonologisk er assosiert med den andre moraen, parallelt med ord med tung rotstavelse. I jamvektsord hører andre mora til endestavelsen, og dette er grunnlaget for jamvektsprosodien i denne dialekttypen, dvs. dialektene med jamvekt og entoppet tonelag 2.¹⁵

4.4 Konklusjon

Jeg har i dette avsnittet vist hvordan det tonale mønsteret i jamvektsord lar seg analysere som en effekt av at den forsinkede høytonen som karakteriserer tonelag 2 generelt, i jamvektsord kan tolkes som assosiert til endestavelsen. Dette åpner for den generalisering at tonelag 2 er karakterisert av en høytone assosiert til andre mora, mens tonelag 1 har høytonen på første mora.

Det spørsmålet vi nå kan stille oss, er om en tilsvarende struktur kan ha vært utgangspunktet for utviklingene i Østre Mora og på Sollerön. Mot denne hypotesen kan vi anføre at overalt ellers i Orsa ser jamvektsord ut til å ha falt sammen med vanlig tonelag 2.¹⁶ Det er ikke urimelig at jamvektsord i denne dialekten hadde de samme egenskapene som i Skattungbyn før kvalitetssomleggingen, gitt det nære geografiske naboskapet og det faktum at Orsa tettsted ligger mellom Skattungbyn og Mora. Det at høytonen både kan opptre i rotstavelsen og i endestavelsen i jamvektsord, vil lettere føre til at jamvekt faller sammen med tonelag 2 enn i en situasjon der høytonen konsistent er synkronisert med endestavelsen, som f.eks. antatt i Bye (2008). Som vi skal se i analysen av Østre Mora nedenfor, kan det sannsynliggjøres at i det minste dialekten her hadde høytonen i jamvektsord enda mer forsinket enn den vi har

15. Maal og Minnes konsulent er skeptisk til denne tolkningen, og mener at en mer presis beskrivelse vil være at høytonen faller rett etter første mora. Her er det imidlertid viktig å skille mellom underliggende fonologisk struktur og fonetisk realisasjon. Med hensyn til det siste er det muligens treffende å si at høytonen faller rett etter første mora, selv om jeg nok vil si at en her blander nivåer, ettersom mora er et abstrakt begrep uten klare, presist avgrensbare fonetiske korrelater. Men det viktige her er at antagelsen om assosiering til andre mora er en fonologisk antagelse, som kan forklare hvorfor vi ikke finner nøytralisering til aksent 1 ved intervokalisk ustemt obstruent.

16. Personlig meddelelse, Eva Olander.

funnet i Skattungbyn. Når det gjelder Sollerön, viser tonetiminga her bedre samsvar med Skattungbyn.

Hovedtesen i denne artikkelen er uansett at kimen til særutviklingen i disse to dialektene må ligge i den manglende synkroniseringen mellom rotstavelsen, som er den umarkerte trykkstavelsen, og aksenttonen, som i nordgermansk signaliserer tilstedevarelsen av metrisk trykk og som ved å være synkronert med endestavelsen i stedet for rotstavelsen kan ses som opphavet til jamvektspersepsjonen.

5 Utvikling av etterleddstrykk i Östre Mora

Östre Mora er området sør og øst for Mora tettsted som strekker seg fra østbredden av Siljan mot Orsasjøen, jf. figur 1. Innspillingene er gjort i landsbyene Nusnäs (de to kvinnelige informantene) og Garsås noe lenger sør (den mannlige informanten). Alle ord i materialet med intervokalisk nasal inngår i analysen. I tillegg vil analysen av den tonale timingen også omfatte jamvektsord med intervokalisk, ustempt obstruent.

5.1 Durasjon

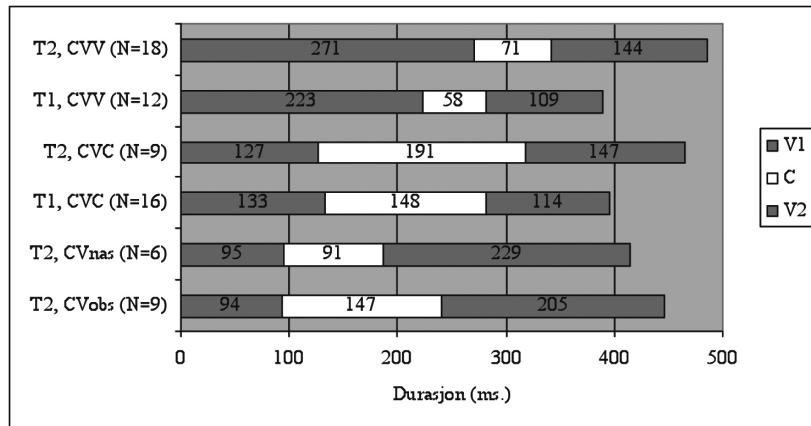
På samme måten som figur 5 for Skattungbyn, viser figur 13 gjennomsnittlig durasjon i ord med intervokalisk nasal, kategorisert etter tonelag (tonelag 1 (T1) vs. tonelag 2 (T2)) og stavelsesstruktur (lang vokal (CVV) vs. kort vokal + konsonant (CVC) vs. kort rotstavelse (CV)).¹⁷ Av de tidligere jamvektsordene er både *kumå*, “å komme” med intervokalisk nasal, og *skåkå*, “å skake” med intervokalisk obstruent tatt med, kalt henholdsvis CVnas og CVobs.¹⁸

Mens vi ser at resultatene for de fire første typene, alle med etymologisk tung rotstavelse, ikke avviker fra de vi fant for Skattungbyn, viser de gamle jamvektsordene lang endevokal, med en gjennomsnittsverdi som ligger mellom de to verdiene for etymologisk lange rotvokaler. Figur

17. Siden kontekstbetinget variasjon knyttet til durasjon i endevokalen ikke er av primær interesse, er tallene for innlyd og utlyd slått sammen.
18. Grunnen til at bare seks belegg på *kumå* er tatt med, er at beleggene til den eldste informanten på grunn av stemmekvaliteten var umulig å segmentere presist. Det andre tidligere jamvektsordet med intervokalisk nasal, *linu* “åpen gate i skogen”, blir i Östre Mora uttalt [li.ˈnja:] (eller [lin.ˈja:]). Siden syllabifiseringen her kan diskuteres, er det utelatt, selv om trykkplasseringen viser at det har vært tolket som et jamvektsord.

13 representerer med andre ord solid belegg for at endevokalen har utviklet seg til fonologisk lang. Ettersom fonologisk lange vokaler normalt bare forekommer i trykksterke stavelser, i svensk som i norsk, er dette også et indisium på at trykket ligger på endestavelsen, helt i tråd med det som i litteraturen har vært hevdet om denne dialekten. Det er også i tråd med det auditive inntrykket disse formene gir, prosodien er identisk med den vi f.eks. finner i ord som *begå* og *kafé*, som klart har trykket på siste stavelse og lang vokal.

Flere eksempler på oksytonering i Østre Mora gitt i dialekt-litteraturen fra slutten av 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet viser imidlertid *ikke* (full) vokallenging.¹⁹ Hos Levander (1925: 55f.) er noen eksempler transkribert med lang endevokal, mens andre har kort. Det er vanskelig å få øye på noe system, og Levander nevner ikke dette selv. Flere av eksemplene hans har dessuten kort vokal pluss final konsonant, som f.eks. *jädrut* ("fullt av "lyror").²⁰ Ifølge Gunnar Nyström varierer

Figur 13: Østre Mora – Durasjon i kostavelsesord med tung og opphavelig lett rotstavelse

19. Jeg har fått uvurderlig hjelp av Gunnar Nyström med avsnittene som følger om kvantiteten på endestavelsen i dialekten i Østre Mora. Han har hjulpet meg med litteraturhenvisninger, og har også sjekket originalnedtegnelser i dialektarkivet i Uppsala (Institutet för språk och folkminnen, SOFI). Og ikke minst har han delt av sine inngående kunnskaper om dialekten i Ovansiljan med meg. Ansvaret for ev. feil i framstillingen skyldes min manglende evne til å tolke hans opplysninger korrekt.
20. Dette eksemplet tyder på at dialekten behandlet konsonantgruppe som består av lukkelyd pluss likvid (*muta cum liquida*) som opptakt til andre stavelse, slik at disse kom til å bli tolket som bestående av to lette stavelsesformer. Formen [li.'nja:] diskutert i fotnote 19 tyder på at dette ikke var begrenset til obstruent pluss likvid, men gjaldt alle konsonantgrupper som kan utgjøre en velformet stavelsesopptakt.

han også i originalnedtegnelser fra 1931 og 1933 mellom kort, halvlang og lang sluttvokal, og mellom kort, halvlang og lang sluttkonsonant, altså på samme måte som i boka fra 1925.

Tre andre kilder utenom ordbøker der jeg har funnet eksempler på oksytonering fra Östre Mora er Kock (1901: 99), Geijer (1921: 5) og Hesselman (1948: 246). Disse oppgir alle *bare* kort endevokal i eksemplene på oksytonering. Av disse kan vi se bort fra Kock og Hesselman som primærkilder. Deres opplysninger kommer ifølge Gunnar Nyström fra hhv. Noreen (1882, se nedenfor) og Lars Levander. Geijers opplysninger bygger imidlertid på egne nedtegninger, og må derfor i utgangspunktet ses på som pålitelige og uavhengige.

Det finnes i tillegg to ordboksvirk/ordlister som gir eksempler fra Östre Mora, nemlig Noreens ordliste fra Ovansiljan (1882) og det langt mer omfattende ordboksverket *Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna* (Levander & Björklund 1961–), heretter kalt *Dalmålsordboken*. Noreen deler eksemplene sine i tre hovedgrupper, Åldalsmål, Mora og Orsa. Under Mora gir han for noen oppslagsord eksempler fra Nusnäs og i enkelte tilfeller også fra Risa, en landsby helt i nordøst i Mora kommune nær grensen mot Orsa, som jeg ikke har sett referanser til i noe av den senere, publiserte litteraturen, jf. figur 1. Alle oppslag på gamle jamvektsord der eksempler fra Nusnäs er med, har oksytonering og lengdetegn hos Noreen. De fra Risa er også markert med trykk på siste stavelse, men mangler interessant nok lengdetegnet. Så også hos Noreen finner vi former markert med etterleddstrykk og kort vokal, men altså begrenset til én landsby.²¹

Også i Dalmålsordboken transkriberes trykksterke endevokaler i eksemplene fra Östre Mora som oftest som lange. Bare 2 av 11 ord tatt fra kildene nevnt ovenfor og sjekket mot ordboka er transkribert med halvlang vokal i siste stavelse. Begge er fra Levander (1925). Det ene har final konsonant. I tillegg er det for ett ord oppgitt to former, ett med lang og ett med halvlang endevokal.

Bare én landsby innenfor Östre Mora er med blant dialektene som er analysert i Meyer (1937), nemlig Noret umiddelbart sør for Mora

21. I originalnedtegnelser etter Noreen (ref. ULMA 1112:c) skriver han at “*Nusnäs & Garsås* låta lenis bli fortis om föreg. st. är urspr. kort; härvid förlänges den stafvelse som fått fortis. *Risa* [...] d:o, men stafvelsen blir ej lång, högst halflång och fortis är ej så utpräglad”.

kirkested.²² Om informanten herfra, født i 1884 og spilt inn i 1919, skriver Meyer (s. 168) at i tostavingsord med gammel kort rotstavelse betoner informanten sistestavelsen likeså sterkt eller noe sterkere enn rotstavelsen. Meyer oppgir imidlertid dessverre ikke kvantitetsmål for endevokalen i disse ordene. I sin ordliste fra 1882 opererer Noreen med Noret som et tredje sted atskilt fra Risa og Nusnäs. I motsetning til Risa og Nusnäs transkriberer han konsekvent jamvekt, ikke oksytonering, i eksemplene herfra.

Et siste datasett skal nevnes i form av et transkribert lydbåndoptak fra Nusnäs av en mann født i 1874. Opptaket er fra 1936. Transkripsjonen i detaljert Swedia er gjort av Bror Lindén, og er publisert i Lundell (1936: 109).²³ Det finnes i alt ni ord med etterleddstrykk i teksten. Av disse ender to på vokal, begge transkribert som lange. Når det gjelder de syv ordene som ender på konsonant, har fire lang vokal pluss kort konsonant i endestavelsen, to kort vokal pluss lang konsonant og det siste er transkribert med kort vokal pluss halvlang konsonant. Sammen med materialet fra Noreen (1882) bekrefter dette at i det minste i Nusnäs var ikke bare trykkomkastingen, men også kvantitetsomleggingen så godt som gjennomført tidlig i det 20. århundret.

Men det tilgjengelige, publiserte som upubliserte materialet viser som nevnt også at former med kort endevokal kombinert med persipert trykk på endestavelsen kunne observeres sent i det 19. og tidlig i det 20. århundret. Gunnar Nyström har faktisk så sent som etter 1960-tallet observert enkelte former med korthet og halvlengde fra Garsås. Disse viser at kvantitetsomleggingen ikke kan ha vært helt gjennomført før i nyere tid. I fravær av innspillinger av former med finalt trykk og kort endestavelse er det vanskelig å si noe mer spesifikt om disse. Gitt det vi vet om trykkrealisasjon i dagens norsk og svensk, der stavelseslengde og tone fungerer som de viktigste markørene av trykk, er det ikke lett å tenke seg hvordan trykket skulle kunne persiperes som *utvilsomt* finalt uten at vokalen var blitt lenget, jf. Skuleruds transkripsjon og beskrivelser av etterleddstrykket i Tinn (1922: 267). I fraværet av lenging vil jeg anta at disse ordene høyst sannsynlig har framstått med jamvekt, men som vi skal se i neste avsnitt, med svært forsiktig tonetopp.

22. I dag er Noret den delen av Mora tettsted som ligger umiddelbart sør for der Österdalälven renner ut i Siljan

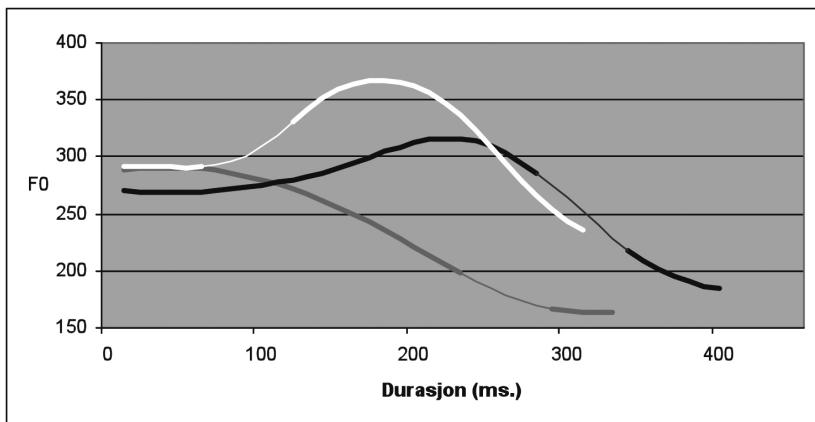
23. Lindén publiserte senere en språklig kommentar til teksten, samt en grovere og for allmennheten mer lesbar transkripsjon (Lindén 1975).

5.2 Tonegang

Figur 14 viser et sett med tonelagskurver for den kvinnelige informanten fra Nusnäs født i 1966. De to kurvene for ord med tung rotstavelse representerer her CVV-typen, dvs. *stjenä*, "(sol)skinnet" (tonelag 1) vs. *skeina*, "å skinne" (tonelag 2). Jamvektsordet er *kumå*, "å komme". Som for kurvene fra Skattungbyn i figur 6 representerer de tykke linjene vokaler, de tynne den intervokaliske konsonanten. Ettersom det er brukt eksempelord med lang vokal, faller stavelsesgrensen i alle tre kurvene ved overgangen fra den første vokalen til konsonanten, dvs. ved overgangen fra tykk til tynn linje i konturene.

Vi ser at kurvene godt gjengir de gjennomsnittlige kvalitetsulikheterne fra figur 13. Det tidligere jamvektsordet (hvit kontur) har fremdeles lett rotstavelse, mens endevokalen er lang. Vi ser også at tonetoppen faller godt inne i endevokalen, ikke i konsonanten, men likevel så tidlig at dette vil bli tolket som tonelag 1, jamfør den grå tonelag 1-kurven.

For Skattungbyn så vi at jamvektsord med intervokalisk nasal og obstruent skilte lag når det gjaldt timing av tonetoppen, jf. figur 12. I ord med intervokalisk nasal falt tonetoppen i denne, dvs. i opptakten til endestavelsen, mens i ord med intervokalisk, ustømt obstruent ble tonetoppen trukket tilbake til sent i rotvokalen. I og med at vi finner konsistent lenging og trykk på endestavelsen i Østre Mora, vil vi her vente å finne tonetoppen tidlig i endevokalen uansett kategori, ettersom endestavelsen

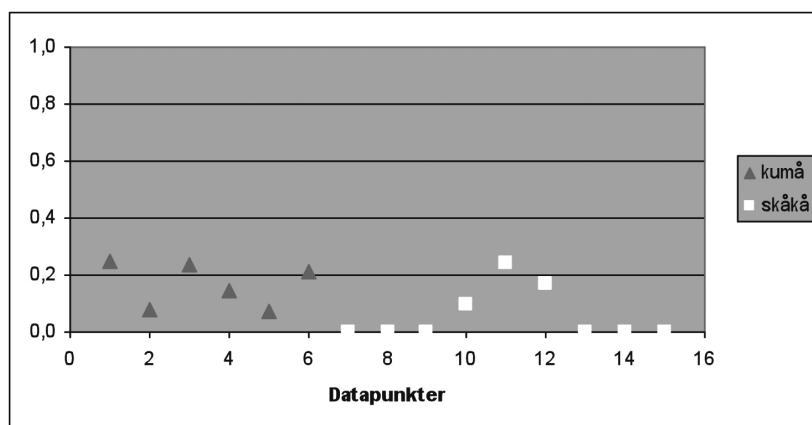

Figur 14: Østre Mora – Tonelagskontrast (tonelag 1 = grå linje, tonelag 2 = svart linje, etterleddstrykk = hvit linje)

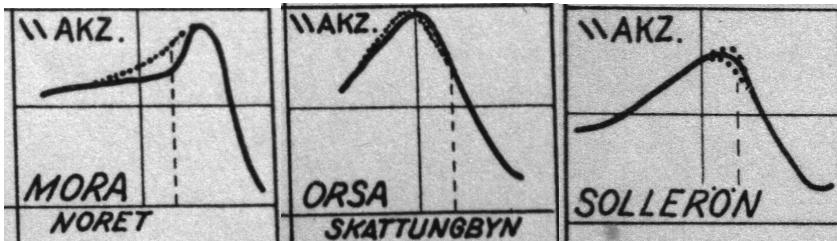
som et trykksterkt enstavelsesdomene vil ha tonelag 1 som andre enstavelsesord uavhengig av opptaktskonsonant. Figur 15 viser at så er tilfelle. Typen med intervokalisk nasal er representert med seks belegg, alle fra de to kvinnelige informantene, jf. fotnote 18, mens typen med ustemt obstruent er representert med ni belegg. Y-aksen viser hvor langt inn i V2 tonetoppen faller, regnet som en prosent av vokaldurasjonen. Følgelig representerer 0 begynnelsen av vokalen og 1 slutt punktet.

Vi ser at tonetoppen i samtlige belegg med nasal plasserer seg noe etter startpunktet, med ingen senere enn en tredjedel inn i vokalen. Når det gjelder beleggene med obstruent, har to av informantene toppunktet ved vokalstart, mens den tredje har samme distribusjon for disse som for beleggene med nasal. I alle tilfellene er den maksimale tonehøyden i endevokalen vesentlig høyere enn tonehøyden i rotvokalen og i begynnelsen av konsonanten i de tilfellene der tonen sprer seg inn i denne pga. av intervokalisk stemming. Konklusjonen blir derfor at tonetoppen i de gamle jamvektsordene ligger i endevokalen uansett om opptaktskonsonanten er en nasal eller en ustemt obstruent.

Til slutt i dette avsnittet skal vi trekke inn den stiliserte tonegangskonturen for et jamvektsord som Meyer (1937: plansje til slutt i boka) gjengir fra Noret. Konturen er gjengitt i figur 16 sammen med de tilsvarende kurvene fra Skattungbyn og Sollerön. Stavelsesgrenser er markert ved de heltrukne, loddrette linjene, mens grensen mellom opptakts-

Figur 15: Østre Mora – Plassering av tonetoppen i forhold til rotvokal i opprinnelige jamvektsord med intervokalisk nasal og obstruent

Figur 16: Tonekonturer, jamvektsord fra Meyer (1937)

konsonant og vokal i endestavelsen er markert ved hjelp av den stiplede linjen. Som den eneste av de seks entoppede jamvektskonturene fra Ovansiljan har Noret tonetoppen klart innenfor endevokalen. Legg for øvrig også merke til at kurven fra Skattungbyn har toppen noe tidligere enn det som framkom i mitt materiale. Mens den ligger på stavelsesgrensen hos Meyer, ligger den i opptaktskonsonanten i mitt materiale, dvs. der vi ser toppen ligger i sollerökurven hos Meyer. De tre andre entoppede jamvektskurvene hos Meyer, som ikke er tatt med her, ligner mest på den fra Skattungbyn.

Som nevnt ovenfor oppgir ikke Meyer durasjonsmål fra Noret. Men i den grad Noret ikke hadde forlenget endevokal, jf. Noreens konsekvente transkripsjon av jamvekt herfra, kan dette ses som støtte for at også Nusnäs og Garsås sør for Noret kan ha gjennomgått en periode med ekstremt forsinket tonetopp i jamvektsformer før endevokalen ble forlenget som følge av kvantitetsmålingen. Det er med andre ord ikke utenkelig at Noret representerer et tidligere stadium i den utviklingen vi har dokumentert fra Nusnäs og Garsås i dette avsnittet.

Noret representerer derved en type der vi i enda større grad enn det vi har sett fra Skattungbyn, kan observere at det tonale signalet på trykkplassering har løsrevet seg fra rotstavelsen. I fravær av kvantitet som manifestasjon av trykk på rotstavelsen i jamvektsord, er det, som Gunnar Nyström antyder (personlig meddelelse), mulig at de som har nedtegnet disse formene, har latt seg lede av plasseringen av tonetoppen når de har plassert trykket på siste stavelse, også der denne ikke var klart forlenget.

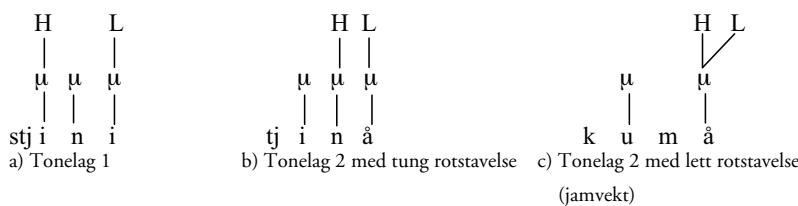
Her ser vi med andre ord konturene av en forklaring, ikke bare på vaklingen i transkripsjonspraksis knyttet til kvantitet i gamle jamvektsord i Østre Mora diskutert ovenfor, men også på den senere utviklingen av utvetydig etterleddstrykk i form med synkronisert tone og lang endestavelse. Den sterke forsinkelsen av høytonen i jamvektsord som Meyers

eksempel fra Noret framviser, kan ha blitt tolket som et mer eller mindre utvetydig signal på trykk på siste stavelse. Når kvantitetsomleggingen så har framtvunget tung, trykksterk stavelse og derved forlenging, har denne rammet den bokstavelig talt *betonte* endestavelsen i stedet for rotstavelsen.

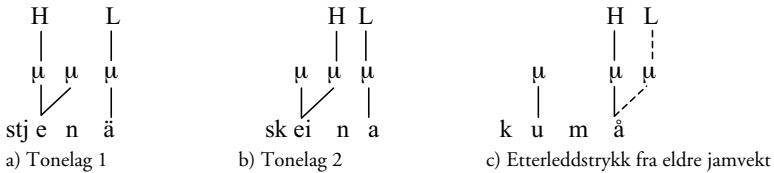
5.3 Fonologisk tolkning

Vi har sett at i Østre Mora, representert ved Nusnäs og Garsås, er rotstavelsen i gamle jamvektsord bevart kort, mens endestavelsen er blitt forlenget og har fått trykket. Jamvekten er med andre ord eliminert gjennom implementering av kvantitetsomleggingen, men her gjennom lenging av og trykkplassering på endestavelsen. Dette gir grunnlag for å tolke rotstavelsen som monomoraisk og trykklett, mens endestavelsen er bimoraisk og trykktung. Samtidig er det endestavelsen som er aksentuert, det er ikke lenger mulig å tolke de gamle jamvektsordene som potensielt tonelag 2 med trykk på første stavelse.

I lys av dette kan vi slå fast at generaliseringen at høytonen er assosiert til andre mora både i tonelag 2 og i gamle jamvektsord, holder. Men samtidig bryter generaliseringen om at høytone på andre mora representerer tonelag 2, sammen i Østre Mora. Høytone på andre mora representerer tonelag 2 når andre mora befinner seg i rotstavelsen, og tonelag 1 når samme mora befinner seg i endestavelsen i denne dialekten. Dersom vi tar utgangspunkt i representasjonene i figur 11, her gjentatt som figur 17, ser vi at den eneste justeringen som skal til for å avlede det moderne systemet i Østre Mora, er lenging av endevokalen, som vist i figur 18. Innsetting av den ekstra moraen, som representerer den fonologiske tolkningen av av denne forlengingen, dvs. kvantitetsomleggingen, er markert ved hjelp av stiplete assosiasjonslinjer.

Figur 17: Tonal representasjon av tonelag 1 og 2 samt (hypotetisk) jamvekt

Figur 18: Östre Mora – Kvantitet, trykk og tone etter kvantitetsmetriseringen

Merk at dette resonnementet lettest lar seg gjennomføre dersom vi forutsetter en utgangsstruktur der høytonen i jamvektsord har vært konstant synkronisert med endestavelsen, uavhengig av om opptaktskonsonanten var stemt eller ustemt, altså Byes hypotetiske system (Bye 2008). Da kan vi anta at det nettopp var dette konstante synkroniseringsforholdet, som vi kanskje også ser spor av i Meyers analyse av Noret-dialekten, jf. ovenfor, som førte til etterleddstrykk og ikke regularisert tonelag 2 med trykk på rotstavelsen, som i de fleste andre dialekter.

5.4 Konklusjon, Östre Mora

Konstant timing av høytonen med andre stavelse i jamvektsord kan ha ført til at den eller de generasjonene som gjennomførte (og kanskje fremdeles gjennomfører) kvantitetsmetriseringen, har tolket den siste stavelsen i jamvektsord som den metrisk sterkeste av de to stavelsene med utgangspunkt i en sterkt forsinket høytone. Derfor ble denne stavelsen forlenget for å oppfylle det nye kravet om at trykkstavelsen må være tung. Dette førte til at forholdet mellom trykk og tone ble regularisert på den måten at etter kvantitetsmetriseringen er høytonen alltid og utvetydig knyttet til trykkstavelsen, i motsetning til i utgangssystemet, der jamvektsordene representerte en anomali dersom en tolket rotstavelsen som den metrisk sterke stavelsen også i denne typen. Samtidig består generaliseringen at høytonen alltid faller på første eller andre mora i domenet, men høytone på andre mora kan ikke lenger knyttes entydig til tonelag 2.

6 Utvikling av et tredje tonelag på Sollerön

La oss nå krysse over til Sollerön nær vestbredden av Siljan, jf. igjen kartet i figur 1. I Östre Mora ble, som vi har sett, endestavelsen forlenget

som følge av kvantitetssmøringen. På Sollerön var det rotstavelsen som ble forlenget, i det minste til halv lengde ifølge litteraturen, jf. sitatet fra Levander (1925: 66), samt innledningene og transkripsjonspraksisen i Levander & Björklund (1961–), Bergfors (1961) og Lindén (1990).

Også her skal vi først se på kvantitetsforholdene, og deretter se hvordan høytonen er timet med stavelses- og morastrukturen i tonelag 1, tonelag 2 og gamle jamvektsord. Som det framgår av oversikten i tabell 3, er datagrunnlaget bedre for Sollerön enn det er for Östre Mora når det gjelder gamle jamvektsord. Grunnen er at *lini*, “gate i skogen” her har klar CVCV-struktur, nemlig [²li:.ni], og derved kan tas med i datagrunnlaget for tidligere jamvektsord. Dette i motsetning til Östre Mora, der det korresponderende ordet hadde uttalen [li.'nja:], jf. fotnote 18.

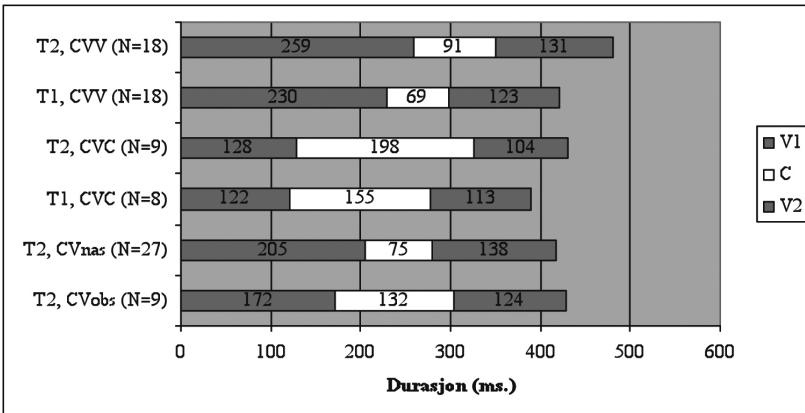
6.1 Durasjon

Figur 19 viser resultatet av durasjonsmålingene. Målene for V2 slått sammen over de ulike omgivelsene, slik at disse dekker relativt stor variasjon mellom setningsutlyd og -innlyd. Av gamle jamvektsord er både de med intervokalisk nasal (*kumå* og *lini*) og de med ustempet intervokalisk obstruent (*skåkå*) tatt med.

Vi ser at rotvokalen i de gamle jamvektsordene er klart forlenget, særlig foran nasal, som er den omgivelsen som er direkte sammenlignbar med de gamle overvektsordene. Kvotienten i forhold til gjennomsnittet for bevart kort vokal i CVC-stavelser med tonelag 2 er 1,6. Samtidig er gjennomsnittet for de gamle jamvektsordene en god del under gjennomsnittet for tonelag 2 med etymologisk lang vokal, og også noe under gjennomsnittet for tonelag 1-ord med lang vokal. Uten en statistisk test av forskjellene er det derfor ikke uten videre klart at vi har å gjøre med én gruppe lange vokaler, eller om vi må følge tidligere kilder å anta en tredje kategori kalt halvlengde i kildene referert til ovenfor.

Når det gjelder målene for jamvektstypen med intervokalisk, ustempet obstruent, må vi ta i betraktning at det ikke alltid lar seg gjøre å sammenligne vokaldurasjon over ord med ulik konsonant etter vokalen. Vi ser at den ustempete konsonanten i *skåkå* er atskillig lengre enn nasalen i de øvrige jamvektsordene, mens gjennomsnittet for vokal + konsonant blir omtrent det samme. I materialet finnes det også et tonelag 1-ord med etymologisk CVC-stavelse og intervokalisk /k/, nemlig *packet*. Den gjennomsnittlige durasjonen i rotvokalen for dette ordet er 104 ms., altså atskillig kortere enn det vi finner i de tilsvarende ordene med kort vokal

KVANTITETSMÅLINGEN I OVANSILJAN

Figur 19: Sollerön – Durasjon i tostavelsesord med tung og opphavelig lett rotstavelse

pluss nasal. Tar vi ut kvotienten mellom rotvokalen i *skåkå* og i *packet*, får vi 1,65, altså bare ubetydelig høyere enn 1,6, som var den vi fant for nasaltypen. Det er derfor ingen grunn til å se på forskjellen mellom rotvokaldurasjonen i *skåkå* og den i de to ordene med intervokalisk nasal som en kategorisk forskjell med hensyn til durasjon. Den er snarere en kontekstbetinget forskjell styrt av ulik intervokalisk konsonant.

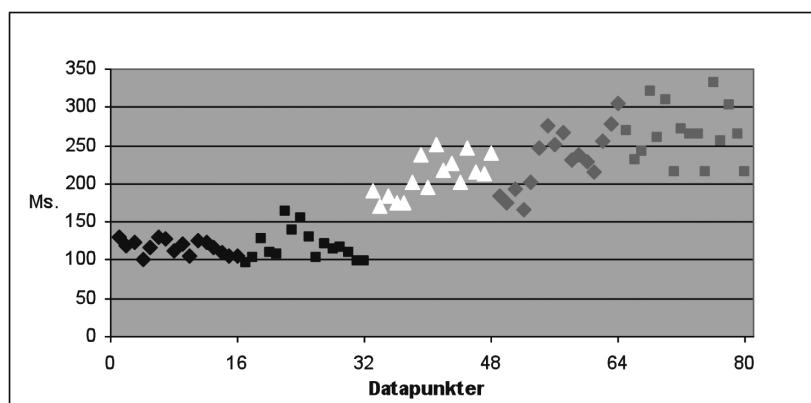
Det sentrale spørsmålet her blir derfor i hvilken grad gjennomsnittsdurasjonen i de gamle jamvektsordene er signifikant forskjellige fra både lange og korte. For å teste dette ble det konstruert et balansert utvalg med 16 belegg fra hver kategori. Dessverre var det for tonelag 2-kategorien ikke mulig å finne nok eksempler med intervokalisk nasal, fordi infinitiver i innlyd i samsvar med dialektsystemet ofte ble apokopert, noe som kan representere en feilkilde når en sammeligner durasjon i rotvokalen. I begge kategoriene ble nasalbeleggene med apokope ekskludert og supplert med belegg med intervokalisk /g/. For typen med lang vokal utgjør beleggene med /g/ 4 av 16, og for typen med kort vokal og lang konsonant 6 av 16. T-tester for begge kategoriene viser at det ikke er signifikant forskjell mellom de to undergruppene med henholdsvis nasal og /g/ intervokalisk, men ettersom testene bygger på svært få belegg, kan dette neppe tillegges altfor stor vekt. I begge tilfeller viser beleggene med /g/ høyere gjennomsnittsdurasjon, for belegg med lang vokal hele 21 ms.

Figur 20 viser fordelingen over alle datapunktene i utvalget. Merk at innenfor de sorte og grå målepunktene representerer diamanter

tonelag 1-former, mens kvadrater representerer tonelag 2. Vi ser at det er minimal overlapping mellom de korte vokalene (sorte målepunkter) og de tre andre typene. Mellom disse, dvs. tidligere jamvektformer (hvite punkter) og formene med etymologisk lang vokal (grå punkter), er det stor grad av overlapping, men likevel slik at punktene viser en gradvis stigning fra de gamle jamvektsformene over tonelag 1-former med lang vokal (diamanter) til tonelag 2-formene (kvadrater). Dette avspeiles i gjennomsnittene presentert i figur 19 ovenfor.

Legg likevel merke til at jamvektsvokalene klart grupperer seg med de lange vokalene. Mens det som nevnt er stor grad av overlapping med de to lange kategoriene, er det knapt overlapping med kortvokalene. Dette støtter antakelsen om at kuantitetssomleggingen har funnet sted i også i sollerömålet, og at det her er rotvokalen som har blitt lenget, ikke endevokalen som i Østre Mora. Fordelingen i figur 19 tyder også på at de gamle jamvektsvokalene ikke kan tolkes som halvlange, dvs. signifikanst forskjellige fra både korte og etymologisk lange vokaler.

En enveis variansanalyse med kuantitetstype kombinert med tonelag som prediktor og durasjon som avhengig variabel bekrefter disse resultatene. Resultatene av posthoc-testene for gruppeforskjeller (Tamhane) framgår av tabell 5. De to kolonnene lengst til venstre representerer termene som sammenlignes. Av plasshensyn er bare forskjellene mellom de to langvokaltypene (Tonelag 1 og 2) samt jamvekt

Figur 20: Sollerön – Rotvokaldurasjon i alle datapunkter klassifisert etter tonelag og kuantitet. Sort = tonelag 1, grått = tonelag 2, hvitt = gamle jamvektsord. ♦ = tonelag 1, ■ = tonelag 2.

tatt med som primærtermer. De mest interessante resultatene er uthevet.

Tabell 5: Sollerön – Resultat av variansanalyse av durasjon

(I)	(J)	Mean diff. (I–J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Upper bnd.	Lower bnd.
Tonelag 2, lang vokal (= T2lang)	T1lang	,04075	,01403	,067	-,0016	,0831
	T2kort	,15363(*)	,01085	,000	,1199	,1874
	T1kort	,15563(*)	,01004	,000	,1233	,1879
	Jamvekt	,06369(*)	,01181	,000	,0277	,0997
Tonelag 1, lang vokal (= T1lang)	T2lang	-,04075	,01403	,067	-,0831	,0016
	T2kort	,11288(*)	,01119	,000	,0780	,1478
	T1kort	,11488(*)	,01040	,000	,0814	,1483
	Jamvekt	,02294	,01212	,513	-,0141	,0600
Jamvekt	T2lang	-,06369(*)	,01181	,000	-,0997	-,0277
	T1lang	-,02294	,01212	,513	-,0600	,0141
	T2kort	,08994(*)	,00822	,000	,0649	,1150
	T1kort	,09194(*)	,00711	,000	,0694	,1144

Med en utgangshypotese om at rotvokalen i gamle jamvektsord er blitt forlenget til kvantitativt lange vokaler, vil vi vente at forskjellene mellom lang og kort, inkludert mellom jamvektstypen og kort vil være signifikante. Samtidig bør denne lengingen ha ført til at differansene mellom jamvekt og de to lange kategoriene ikke vil være signifikante.

Den første hypotesen støttes, alle forskjeller mellom lang og kort i tabellen, inkludert jamvektstypen, er signifikante med $p < 0,001$. Men når det gjelder forholdet mellom jamvektsvokalene og de lange, støttes ikke hypotesen fullt ut. Forskjellen mellom jamvektsvokaler og lange tonelag 2-vokaler er også signifikant på dette robuste nivået, altså med $p < 0,001$. Men den *glidende* overgangen mellom durasjonen i jamvektsordene og durasjonen i langvokalene som vi så i figur 20, avspeiles også i resultatet av den statistiske testen. Mens forskjellen mellom de to ytterpunktene, jamvektsord og tonelag 2, er signifikant, er verken forskjellen mellom jamvektstypen og tonelag 1 ($p = 0,513$) eller forskjellen mellom tonelag 1 og 2 ($p = 0,067$) signifikant, selv om resultatet når det gjelder den siste testen er svært nær signifikans dersom grensen settes ved $p = 0,05$. Dette viser at det er mellom jamvektstypen og tonelag 1 på den ene siden, og tonelag 2 på den andre at det meste av forskjellen ligger.

Siden ingen av “nabokategoriene” er signifikant forskjellige, er det uansett ikke grunnlag for å slutte at dialekten har en treveis kvantitets-

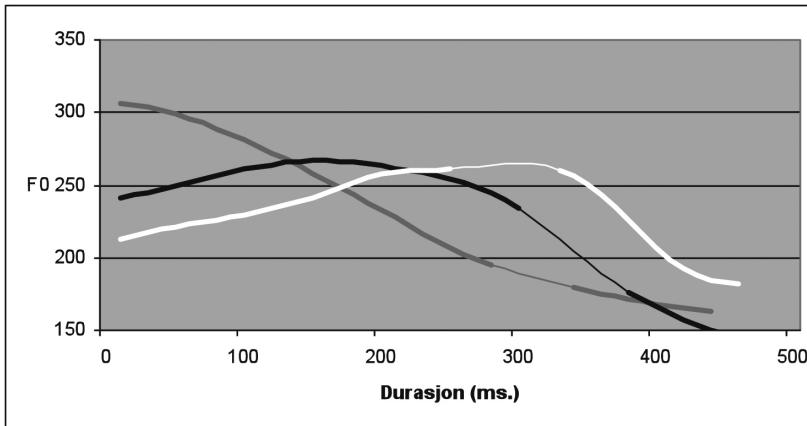
kontrast der jamvektsvokalene danner en egen mellomkategori. Den mest forsiktige slutningen vi kan gjøre, er at vi har å gjøre intern variasjon innenfor kategorien lange vokaler. Én mulig årsak til at tonelag 2 skiller seg ut, er for øvrig at de fleste beleggene i denne kategorien, nemlig ordene *skina* og *suga*, er diftongerte. Siden en diftong innebærer en bevegelse mellom to vokalposisjoner, er det ikke unaturlig å tenke seg at dette vil medføre økt fonetisk durasjon i forhold til monoftongene i de to andre kategoriene, uten at dette er fonologisk relevant i forhold til kvantitet.²⁴ At de tre kategoriene på denne måten ikke er så sammenlignbare som de burde ha vært, er en svakhet ved materialet. Men som tabell 5 viser, gir resultatene uansett ikke utvetydig grunnlag for å anta to kategorier lange vokaler skilt ved kvahtitet i tillegg til de korte.

Før vi går videre til tonegangen i sollerömålet, skal vi sammenligne resultatetene ovenfor med durasjonsresultatene for sollerötaleren i Meyers materiale. Informanten er født i 1888, og ble spilt inn i 1913. Også her finner vi en forskjell mellom opphavlig lange vokaler (5 belegg), der gjennomsnittet er 257 ms. mot 198 for gamle jamvektsord (3 belegg). Det er ingen overlappende verdier. Meyer skriver likevel at vokalene i de gamle jamvektsordene for øret høres lange mer enn korte ut (1937: 160). Materialet er for begrenset til at det er mulig å spekulere i om det gjennom 1900-tallet har skjedd en utvikling der de gamle jamvektsvokalene har utviklet seg fra halvlengde til nesten full ekvivalens med de opphavlig lange. Mine solleröinformanter er født mellom 1909 og 1949, altså innenfor et ganske stort aldersspenn. Det finnes ikke spor av noen korrelasjon mellom alder og gjennomsnittlig vokallengde i gamle jamvektsord hos disse informantene.

6.2 Tonegang

Vi går nå videre til tonegangsmålingene. Som ved gjennomgangen av de andre dialektene ovenfor begynner vi med en figur som viser tonegangen i tonelag 1-ord, tonelag 2-ord og i ord med gammel kort stavelse, dvs. jamvektstypen. Igjen representerer tykk linje vokal og tynn linje konsonant.

24. Den anonyme konsulenten spør om ikke ev. durasjonsforskjeller mellom diftonger og lange monoftonger kunne ha vært testet direkte i materialet. Det er dessverre ikke mulig, fordi de er ulikt distribuert mht. påfølgende konsonanttype. Derved lar det seg ikke gjøre å holde omgivelsen konstant.

Figur 21: Sollerön – Tonelagskontrast (tonelag 1 = grå linje, tonelag 2 = svart linje, gamle jamvektsord = hvit linje)

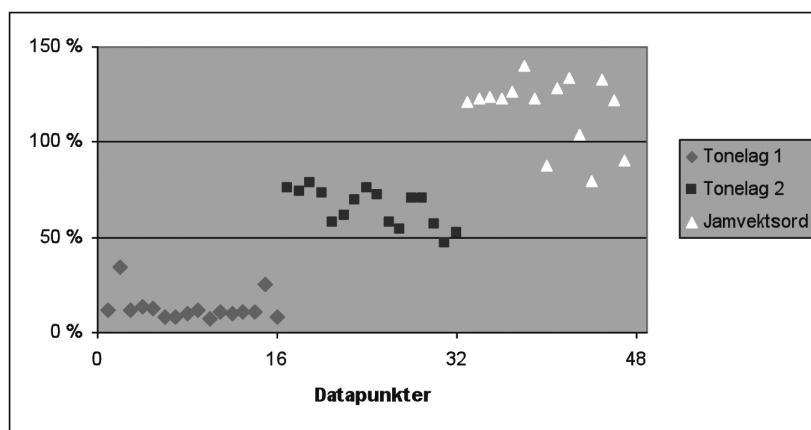
Av figuren går det fram at i det minste disse eksemplene viser en klar timingforskjell mellom de tre typene. Tonelag 1 (grå kontur) har som i de andre dialektene tonetoppen helt i begynnelsen av den trykksterke vokalen. Tonelag 2 (svart kontur) har tonetoppen senere i den trykksterke vokalen, også dette som i de andre dialektene. De gamle jamvektsordene (hvit kurve) skiller seg fra tonelag 2 ved at tonetoppen først kommer i opptakten til den trykksvake endestavelsen, i dette eksemplet nesten ved grensen mellom opptaktskonsonanten og vokalen. Dette er for øvrig helt i samsvar med Meyers jamvektskurve fra Sollerön, gjengitt i figur 16 ovenfor. Vi kjenner også mønsteret igjen fra jamvektsordene i Skattungbyn, også der ble tonetoppen realisert i opptakten av endestavelsen, jf. figur 6 ovenfor. Forskjellen er at i sollerömalet er vokalen lenget. Vi kan med andre ord tenke oss at sollerömalet har hatt et mønster tilnærmet likt det vi fant i Skattungbyn som utgangspunkt. Når rotvokalen er blitt lenget i sollerömalet, har denne forankringen til endestavelsen blitt bevart.

Men igjen kan vi ikke være sikre på at kurvene vist i figur 21 er representative. For å teste dette har jeg som for Skattungbyn og Østre Mora regnet ut kvotienten av avstanden mellom startpunktet til rotvokalen og tonetoppen over durasjonen til (den lange) rotvokalen. Igjen er hypotesen at tonetoppen i tonelag 1 normalt vil falle i første halvdel av rotvokalen, og derved gi en gjennomsnittskvotient på under 0,5. I tonelag 2 venter vi at tonetoppen faller relativt sent i rotvokalen,

slik at gjennomsnittskvotienten vil havne mellom 0,5 og 1,0. Og i den grad mønsteret i figur 21 er representativt, vil vi vente at kvotienten for de gamle jamvektsordene vil være høyere enn 1,0, jf. jamvektsordene i Skattungbyn, der kvotienten var 1,21. Figur 22 viser spredningen av kvotienten for samtlige datapunkter i utvalget med intervokalisk nasal.

Vi ser at overlappingsgraden er svært liten. Den er fraværende mellom tonelag 1 og tonelag 2, og så vidt til stede mellom tonelag 2 og de gamle jamvektsordene. Gjennomsnittskvotientene er 0,13 for tonelag 1, 0,66 for tonelag 2 og 1,17 for de gamle kortstavingene. Det siste ligger svært nær kvotienten vi fant for bevart jamvekt i Skattungbyn, nemlig 1,21. En t-test av forskjellene i kvotientverdier for jamvektsord i Skattungbyn sammenlignet med gamle jamvektsord i Sollerön gir $p = 0,41$, dvs. ingen signifikant forskjell. Dette styrker antakelsen om at utgangspunktet i Sollerön kan ha vært svært likt jamvektstypen i Skattungbyn, og at lengingen forårsaket av kvantitetsomleggingen i Sollerön er blitt gjennomført uten at tonetoppen er blitt trukket tilbake til normal tonelag 2-posisjon i rotstavelsen.

Resultatene av post-hoc Tamhane-tester bygd på en enveis variansanalyse av forskjellene framstilt grafisk i figur 22 er gitt i tabell 6. Prediktor er igjen tonelag (1, 2, jamvekt) og den avhengige variabelen er H-kvotient. Vi ser at samtlige forskjeller er robust signifikante.

Figur 22: Sollerön – Plassering av tonetoppen i forhold til rotvokal i samtlige tonelag 1-ord, tonelag 2-ord og gamle jamvektsord med lang vokal og intervokalisk nasal i utvalget

Tabell 6: Sollerön – Resultat av variansanalyse av tonetiming uttrykt som kvotient over rotvokaldurasjon

(I)	(J)	Mean Difference (I-J)			95% Confidence Interval	
		Std. Error	Sig.	Upper bnd	Lower bnd	
Tonelag 2	Tonelag 1	,52675(*)	,03079	,000	,4484	,6051
	Jamvektsord	-,49750(*)	,05402	,000	-,6367	-,3583
Tonelag 1	Tonelag 2	-,52675(*)	,03079	,000	-,6051	-,4484
	Jamvektsord	-1,0242(*)	,05112	,000	-1,1579	-,8906

Før vi kan konkludere med at sollerömålet gjennom kvantitetsmålingen har utviklet et tredje tonelag, må vi rydde av veien en siste mulig feilkilde. Ovenfor konstaterte vi en signifikant durasjonsforskjell mellom tonelag 2 og de gamle jamvektsordene, jf. spredningsdiagrammet i figur 20, der det er forholdet mellom de sentrale hvite trekantsymbolene (gammel jamvekt) og de grå firkantene helt til høyre som er viktig. Gitt denne forskjellen kan det tenkes at forskjellen i tonetiming er en funksjon av ulik vokaldurasjon der avstanden i millisekunder fra begynnelsen av rotvokalen til tonetoppen er relativt konstant. Dersom dette er tilfellet, vil tonetoppen kunne havne i den postvokale konsonanten når vokalen er relativt kort, og i vokalen når den er relativt lang. Siden tonelag 2-ordene har signifikant lengre vokaler enn de gamle jamvektsordene, vil dette kunne få den forskjellen i tonetiming vi her har påvist, som resultat.

Denne antakelsen bygger altså på at det ikke er noen forskjell i absolutt timing av tonetoppen mellom de to typene, tonelag 2 og gamle jamvektsord. Dette kan testes ved å sammenligne avstanden i millisekunder fra begynnelsen av rotvokalen til tonetoppen i de to kategoriene. Dersom det ikke er noen forskjell mellom dem, vil det støtte hypotesen om at forskjellen i tonetiming vi har funnet, kan utledes fra durasjonsforskjeller. Da svekkes med andre ord hypotesen om et tredje tonelag, og de gamle jamvektsordene kan klassifiseres som en allotype av tonelag 2 der ulikheten i tonetiming kan utledes fra ulikheter i durasjon i rotvokalen. Dersom det derimot *er* en signifikant forskjell mellom de to typene, faller denne hypotesen, og hypotesen om et tredje tonelag kan ses som ytterligere styrket.

Gjennomsnittene for de to kategoriene er 179 ms. for tonelag 2 mot 240 for de gamle jamvektsordene. Forskjellen ble testet for signifikans

som del av variansanalysen delrapportert i tabell 6. Resultatet er gjengitt i tabell 7, der det er forskjellen mellom jamvektsord og tonelag 2 som er av interesse. Vi ser at $p = 0,002$, dvs. godt under signifikansgrensen.

Tabell 7: Sollerön – Resultat av test av forskjellen i tonetiming mellom tonelag 2 og gamle jamvektsord målt i absolutt tid

(I)	(J)	Mean Difference		95% Confidence Interval		
		(I–J)	Std. Error	Sig.	Upper bnd	Lower bnd
Jamvekts- ord	Tonelag 2	61,125(*)	16,18368	,002	20,0782	102,1718
	Tonelag 1	211,750(*)	13,12686	,000	177,0270	246,4730

De statistiske testene ovenfor viser at de gamle jamvektsordene har signifikant forskjellig timing av tonetoppen målt relativt i forhold til rotvokalen så vel som målt i absolutt tid i millisekunder fra begynnelsen av rotvokalen. Dette tillater oss å slutte med svært stor grad av sannsynlighet at Sollerön gjennom kvantitetsomleggingen har utviklet et tredje tonelag. Dette vil i det som følger bli referert til som tonelag 3.

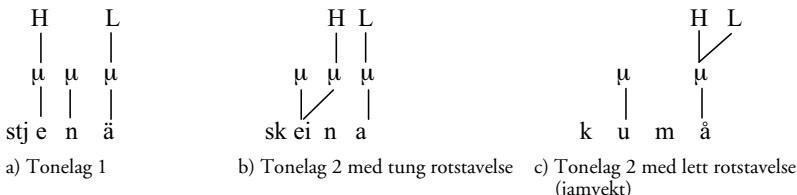
Meyers (1937: 162 ff.) beskrivelse og analyse av tonegangen hos sin informant stemmer med dette, jf. sitatet i innledningen. Som nevnt ovenfor viser den stiliserte kurven for jamvektsord i den avsluttende plansjen hos Meyer en tonetopp i den intervokaliske konsonanten, helt i samsvar med funnene lagt fram i denne artikkelen. Det eneste trekket beskrevet av Meyer som jeg ikke har gjenfunnet i mitt materiale, er det at tonelag 2 danner et markert høyplatå gjenneom trykkstavelsen, jf. den stiliserte kurven på den avsluttende plansjen i Meyer (1937). Mine resultater viser at tonetoppen konsekvent ligger i andre halvdel av vokalen, jf. figur 22. Tonelag 3-kurven vist i figuren viser på den annen side antydning til et platå. En sjekk av samtlige eksempler viser imidlertid at dette ikke er en generell egenskap ved tonelag 3-ordene.

6.3 Fonologisk tolkning

I Østre Mora så vi at generaliseringen knyttet til høytone assosiert med andre mora i tonelag 2 og i de gamle jamvektsordene ble bevart. Men i og med at det metriske trykket i de gamle jamvektsordene gjennom kvantitetsomleggingen ble plassert på endestavelsen, gir høytonen tonelag 1 i denne gruppen. Dette betyr med andre ord at høytonen fremdeles er timet med henholdsvis første og andre stavelse, slik de må

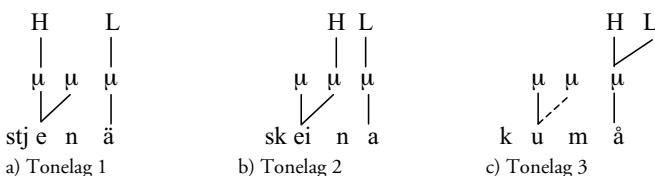
ha vært før kvalitetsmøringen slo inn og lenget endestavelsen, jf. analysen av den levende jamvekten i Skattungbyn i seksjon 4.

Utviklingen i sollerömålet har dømt felles med Østre Mora at høytonen også her fortsatt ser ut til å være assosiert med andre stavelse slik den kan ha vært før kvalitetsmøringen. Men her rammet omleggingen rotvokalen. Gjennom morainnsetting i denne i de tidligere jamvektsordene har det så oppstått et tredje tonelag, ved at trykket i alle tre kategorier – tonelag 1, 2 og gamle jamvektsord – ligger på den tunge rotstavelsen, mens høytonen kan tolkes som assosiert til henholdsvis første, andre og tredje mora, den siste tilhørende andre stavelse. Dette utgjør dermed den enkleste tenkelige fonologiske analysen av den treveis tonelagskontrasten. Figur 23 og 24 rekapitulerer utviklingen i sollerömålet i tråd med denne analysen, parallelt med måten utviklingen i Østre Mora er gjort rede for i figur 17 og 18 ovenfor.

Figur 23: Tonal representasjon av tonelag 1 og 2 før kvalitetsmøringen

Vi ser av figur 24, som representerer den fonologiske analysen av tonelagskontrasten i sollerömålet, at den eneste forskjellen i forhold til Østre Mora er at kvalitetsmøringen i form av morainnsetting skjer på rotstavelsen i stedet for på endestavelsen. Den tonale strukturen i form av assosiering til endestavelsen bevares i begge tilfeller fra det foregående jamvekts- eller kortstavlingsstadiet.

Figur 24: Sollerön – Kvalitet, trykk og tone etter kvalitetsmøringen

Et spørsmål som melder seg her, er igjen hvordan tidligere jamvektsord med intervokalisk, uestemt obstruent oppfører seg. Vi så ovenfor i seksjon 4 at i Skattungbyn ble tonetoppen i jamvektsord trukket tilbake til rotstavelsen når opptakten til andre stavelse var uestemt, og derved ute av stand til å realisere tonegang. Dersom dette også er tilfellet i Sollerön, ville vi kanskje vente nøytralisering med tonelag 2 i denne omgivelsen. Merk likevel at dersom vi her finner nøytralisering med tonelag 2, vil dette representer en kontekstuelt betinget nøytralisering som ikke vil underminere analysen av tonelagskontrasten i dialekten som treveis.

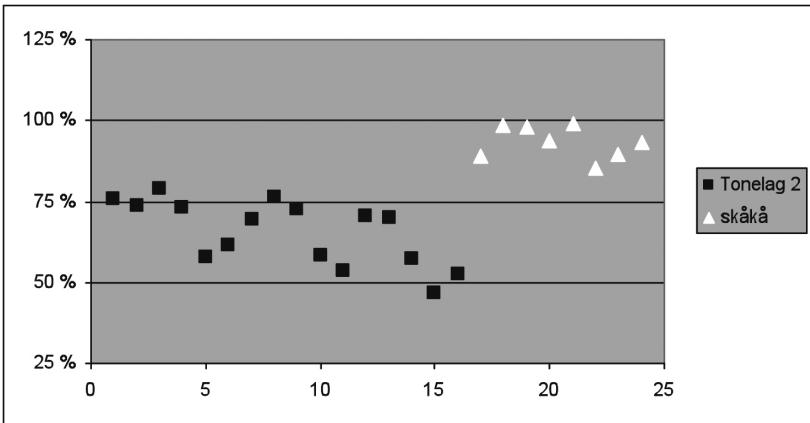
En alternativ hypotese vil være at høytonen også i denne konteksten setter spor etter seg i andrestavelsen i form av signifikant høyere tone der tonegangen igjen dukker opp i overgangen mellom den uestemte konsonanten og endevokalen. Vi kan formulere to kontrære hypoteser, hvorav den siste kan spesifiseres videre i to kontrære underhypoteser:

1. Tonetoppen i gamle jamvektsord med intervokalisk uestemt obstruent faller i endestavelsen
2. Tonetoppen i gamle jamvektsord med intervokalisk uestemt obstruent faller sent i rotstavelsen
 - a. Dette gir nøytralisering med tonelag 2
 - b. Dette gir ikke nøytralisering med tonelag 2 pga. ulik timing innenfor rotstavelsen

Materialet for denne undersøkelsen er igjen realisasjoner av ordet *skåkå*, “å skake”. Det finnes ni realisasjoner av ordet i basen. Syv av disse lar seg måle.

Med det forebeholdet in mente som er nevnt i seksjon 4.3 om at kurven i noen tilfeller karakteriseres av et bratt fall når obstruenten slutter, har samtlige syv belegg tonetoppen sent i rotstavelsen, med en gjennomsnittskvotient på 0,93. Materialet støtter med andre ord hypotese 2 ovenfor. Går vi nå til de 16 tonelag 2-ordene for å sjekke i hvilken grad det er grunnlag for å anta nøytralisering, er gjennomsnittskvotienten her som nevnt ovenfor 0,66, altså betydelig lavere. Figur 25 viser at det ikke er overlapping mellom de to gruppene, og at en statistisk test av forskjellen derfor ikke er nødvendig.

Høyeste tonelag 2-skåre er 79,0 %, mens laveste skåkå-skåre er 85,2 %. Siden antall gamle jamvektsord er svært lavt, skal vi være forsiktig med å

Figur 25: Sollerön – Plassering av tonetoppen i forhold til rotvokal i samtlige tonelag 2-ord og gamle jamvektsord med lang vokal og intervokalisk ustemt obstruent i utvalget

slutte at dette vil ha holdt også om utvalget hadde vært større. Men forskjellen peker mot at tonelag 2 og 3 ikke nøytaliseres i denne omgivelsen med hensyn til timing av H-tonen. I stedet kan den sene realisasjonen i tonelag 3-typen ses på som en retraksjon av tonetoppen til rotstavelsen betinget av den ustemte opptaktskonsonanten. En plausibel grunn kan som for Skattungbyn være at det uten stemt opptaktskonsonant blir for lite stemt tidspenn i den korte endestavelsen for realisasjon av både høy- og lavtonen.

6.4 Konklusjon

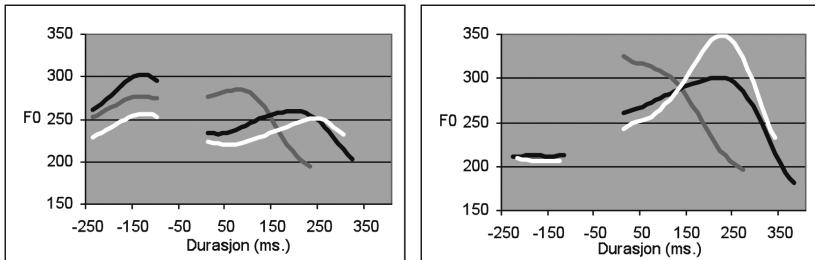
I dette avsnittet om sollerömmålet har jeg vist at de fonetiske dataene i høy grad støtter en analyse som innebærer fullt gjennomført kvantitetsomlegging og utvikling av en treveis tonelagskontrast som følge av omleggingen. Konklusjonen er i samsvar med Ernst A. Meyers (1937) konklusjon sitert ovenfor om at sollerömmålet har utviklet et tredje tonelag. Jeg har med andre ord vist at disse tidligere analysene basert på hørsel og for Meyers vedkommende instrumentell analyse av et relativt spinkelt innspilt materiale, var empirisk vel funderte. Det denne artikkelen bidrar med er en mer presis analyse av de fonetiske korrelatene til det tredje tonelaget i sollerömmålet. Disse er lang vokal og tonal synkronisering med endestavelsen. Så vidt meg bekjent er sollerömmålet

det eneste som i nordisk sammenheng på denne måten har utviklet et tredje, potensielt kontrastivt tonelag som følge av kvantitetssomleggingen.

Analysene ovenfor er basert på en modell der jeg har antatt at moraer i noen dialekter, bl.a. i Ovansiljan, kan fungere som tonebærere, og at også trykklette stavelser kan være tonebærere, enten direkte eller via sin ene mora. Maal og Minnes konsulent peker på at dette ikke er den eneste mulige analysen, og at det kan tenkes at både struktur og endring kanskje kan modelleres like adekvat innenfor den mer intonasjonsbaserte modellen nevnt i seksjon 3.2 ovenfor, der toner kan kombineres til melodier der bare en av tonene er assosiert autosegmentalt, og der bare trykkssterke stavelser som helheter kan fungere som tonebærere. Konsulenten peker eksplisitt på en analyse av entoppet tonelag 2 basert på tilstedevevaelsen av en initial lavtone i trykkstavelsen, umiddelbart fulgt av en uassosiert høytone. Denne melodien kan f.eks. formaliseres som L^*+H , der asterisen markere at det er lavtonen som skal assosieres til trykkstavelsen, mens plusstegnet indikerer at høytonen følger umiddelbart og konstant timet i forhold til lavtonen (Bruce 1987).

Her reiser det seg to spørsmål. Det første er om det finnes empirisk belegg for å anta en lavtone assosiert til (første del av) trykkstavelsen i tonelag 2 og 3. Dersom det finnes støtte for en slik antakelse, blir neste spørsmål i hvilken grad det kan utvikles en adekvat analyse av tonelagene i Sollerön ved hjelp av denne modellen.

For å undersøke i hvilken grad de fonetiske realisasjonene kan underbygge eksistensen av en lavtone initialt i trykkstavelsen i tonelag 2, har jeg gått gjennom samtlige belegg i sollerömaterialet der jeg også har trukket inn de tonale forholdene knyttet til stavelsen umiddelbart foran målordet. De tre rammesettingene brukt i innspillingene innledes på to måter. To av dem med "Du sa <målord> (...)" og den tredje med "Det var <målord> ...". Verbet "sa" uttales i de fleste tilfeller med aksent, dvs. apokopert tonelag 2, mens "var" i alle tilfeller uttales uten aksent. I den første typen vil aksenten på stavelsen foran kunne tenkes å avstedkomme en final lavtone, slik at et tonalt såkk initialt i trykkstavelsen i denne typen ikke uten videre kan tilskrives en lavtone knyttet til trykkstavelsen uavhengig av den foregående aksenten. I den andre typen, der målordet følger en uaksentuert stavelse, vil vi derimot vente å kunne observere et fall mot en eventuell lavtone fra nøytral tonehøyde i den uaksentuerte stavelsen. Denne typen bør derfor kunne gi oss en pekepinn mot en ev. selvstendig lavtone assosiert initialt i trykkstavelsen.

Figur 26: Sollerön – Tonelagsrealisasjoner etter aksentuert og uaksentuert foregående stavelse (tonelag 1 = grå linje, tonelag 2 = svart linje, tonelag 3 = hvit linje)

Figur 26 viser eksempler på tonekurver i de to omgivelsene. Panelet til venstre viser realisasjonene etter aksentuert stavelse. Vi ser at stavelsen foran i alle tre tilfeller framviser en tonetopp, som med unntak for tonelag 1 faller til et søkk i begynnelsen av den trykksterke stavelsen. Dette tyder på en lavtone initialt i trykkstavelsen. Spørsmålet er om denne er en manifestasjon av den avsluttende lavtonen i aksentmelodien knyttet til den foregående stavelsen eller om den kan tolkes som en L* som del av en aksentmelodi assosiert med trykkstavelsen. Det at et tilsvarende søkk ikke er til stede i tonelag 1, der vi ikke vil vente en L, kan støtte opp om dette, men fraværet her kan være et resultat av at det mellom de to høytonene ikke er rom for full realisasjon av lavtonen til slutt i den først aksenten, såkalt “undershoot”.

Når vi går videre til realisasjonene med ikke-aksentuert foregående stavelse, vist i panelet til høyre, ser vi at aksenttopp som ventet er fraværende fra stavelsen foran målordet. Ettersom denne er uaksentuert, ville vi vente et fall til en ev. lavtone initialt i trykkstavelsen i tonelag 2 og 3.²⁵ I stedet finner vi en stigning, dvs. et mønster som ser ut som en slags interpolering fra den ikke-aksentuerte, foregående stavelsen til tone-toppen. Dette er det samme mønsteret som Kristoffersen (2003) påviste for Bergen, og det reiser tvil om entoppet tonelag 2 alltid begynner med en lavtone. Snarere tyder disse dataene på at tonlagskontrastene i

25. En annen mulighet er at en ev. lav grensetone initialt i ytringen kan ha spredd seg til neste stavelse. Det finnes ingen analyser av intonasjonen i disse dialektene, men legg merke til at dersom den foregående stavelsen er knyttet til en lavtone, ville vi ventet en flat kontur inn i trykkstavelsen dersom denne også er assosiert til en lavtone.

sollerömålet karakteriseres av ulik timing av en høytone, uavhengig av en ev. foregående lavtone.

Sollerömålet representerer ut fra dette en utfordring for analyser som antar at entoppet tonelag 2 alltid karakteriseres av en L+H-melodi. Dette ikke bare fordi det er mulig å stille spørsmålstege ved eksistensen av denne lavtonen, men også fordi den etterhengte høytonen alene ikke er nok til å skille tonelag 2 fra tonelag 3. Det er uklart hvordan dette skillet lar seg modellere innenfor en teori som avgrenser assosiasjoner til trykkstavelsen som helhet og bare antar én assosiasjon per melodi. Dette i motsetning til modellen som er lagt til grunn her, der kontrasten etter min mening lar seg analysere enkelt og innsiktfullt. Alle varianter lar seg analysere innenfor rammene av en modell konstituert av et tostavelses vindu der en av stavelsene er bimoraisk og der de tre moraene alle kan være kontrastive tonebærere. Dessuten lar ingen andre varianter seg utlede fra denne modellen.

I tillegg kan den treveis kontrasten vi har observert i sollerömålet relateres til tonelagstypologi mer generelt. Bruce & Gårding (1978) skiller mellom to undertyper av de svenska dialektene som særkjennes av entoppet tonelag 2. Type 1A særkjennes av av tidlige tonetopper, tidlig i trykkstavelsen i tonelag 1 og sent i trykkstavelsen i tonelag 2. Type 1B særkjennes av senere timing av toppene, sentralt i trykkstavelsen for tonelag 1 og på stavelsesgrensen for tonelag 2. Et lignende skillet kan observeres i norske dialekter, jf. f.eks. Hognestad (2007; 2008). Sollerön kan sies å utnytte dette skillet mellom tidlig og sen tonetopp, som ellers særkjerner ulike dialekter, i sitt skillet mellom tonelag 2 og 3. Tonelag 2 tilsvarer tonelag 2 i 1A-typen, mens tonelag 3 tilsvarer tonelag 2 i 1B-typen. Slik sett kan en si at Sollerön har utnyttet de mulighetene som ligger de rammene for entoppet tonelag 2 som en ser manifestert i de dialektene som tilhører denne typen.

7 Avslutning

På mange måter kan denne artikkelen tilegnes Ernst A. Meyers minne. Den tar opp tre fenomen, nemlig kortstavighet og jamvekt i Skattungbyn, utviklingen av oksytonering i Östre Mora og av et tredje tonelag i Sollerön, de to siste som resultat av at kvaнтитетомleggingen ekspanderte trykkstavelsen slik at den ble bimoraisk. I forbindelse med analysen av

det arkaiske systemet i Skattungbyn var vi også innom det svært uvanlige trekket at tonelagsmotsetningen synes å være begrenset til ord med kort rotvokal pluss moraisk sonorant, mens den i ord med lang vokal synes mer eller mindre nøytralisert. Med unntak av oksytoneringen i Østre Mora, som er beskrevet i andre kilder, er disse fenomenene beskrevet før – av Ernst A. Meyer ved hjelp av hans for den tiden revolusjonerende instrumentelle analyseteknikker. Likevel er verken det nøytraliserte tonelaget i Skattungbyn eller det tredje tonelaget på Sollerön er særlig kjent i dag. Heller ikke har Meyers jamvektskurve fra Noret fått særlig oppmerksomhet tidligere som mulig representant for et eldre steg som i neste omgang utviklet seg til oksytonering.

Litteratur

- Arvaniti, Amalia & D. Robert Ladd. 2009. Greek wh-questions and the phonology of intonation. *Phonology* 26: 43–74.
- Bergfors, Erik Olof. 1961. *Tilljämning a>å i dalmål*. Uppsala: Institutionen för nordisk språk vid Uppsala universitet.
- Boëthius, Johannes. 1918. Orsamålet i Dalarna. Ljudlära. *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenska folklif* IV.4.
- Borg, Arve. 1973. Jamning. I: *Frå norsk målføregranskning*, red. Olav T. Beito & Ingeborg Hoff, 251–77. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bruce, Gösta. 1987. How floating is focal accent? I: *Nordic Prosody IV*, red. Kirsten Gregersen & Hans Basbøll, 41–91. Odense: Odense University Press.
- Bruce, Gösta & Eva Gårding. 1978. A prosodic typology for Swedish dialects. I: *Nordic Prosody*, red. Eva Gårding, Gösta Bruce & Robert Bannert, 219–28. Lund: Dept. of Linguistics, University of Lund.
- Bruce, Gösta & Ben Hermans. 1999. Word tone in Germanic languages. I: *Word Prosodic Systems in the Languages in Europe*, red. Harry van der Hulst, 606–58. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Bye, Patrik. 2008. Om oppkomsten og utviklingen av jamvekt og vokalbalanse i sentralskandinavisk. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 26: 109–35.
- Christiansen, Hallfrid. 1946–48. *Norske dialekter*. Oslo: Tanum.
- Ekre, Lars. 1960. *Opplysningar til stadnamn fra Midt-Jotunheimen*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Geijer, Herman. 1921. Tilljämningens ock apokopens utbredningsvägar. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 18.3–98.
- Goldsmith, John. 1990. *Autosegmental and Metrical Phonology*. Oxford: Blackwell.
- Gussenhoven, Carlos. 2004. *The Phonology of Tone and Intonation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gussenhoven, Carlos & Gösta Bruce. 1999. Word prosody and intonation. I: *Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*, red. Harry van der Hulst, 233–71. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Hayes, Bruce. 1989. Compensatory Lengthening in Moraic Phonology. *Linguistic Inquiry* 20: 253–306.
- Hesselman, Bengt. 1948. *Hovudlinjer i nordisk språkhistoria*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hognestad, Jan K. 2007. Tonelag i Flekkefjord bymål. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 25: 57–88.
- . 2008. Prosodisk utvikling i en sørlandsdialekt. Gjensyn med Flekkefjord. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 26: 37–52.
- Hultman, Olof F. 1894. De östsvenska dialekterna. I: *Finländska bidrag till svensk språk- och folklifsforskning*, 113–303. Helsingfors: Svenska landsmålsföreningen i Helsingfors.
- Kock, Axel. 1878. *Språkhistoriska undersökningar om svensk accent*. Lund: Gleerup.
- . 1901. *Alt- und neuschwedische Accentuirung unter Berücksichtigung der andern nordischen Sprachen*. Strassburg: Karl. J. Trübner.
- Kristoffersen, Gjert. 1990. *East Norwegian Prosody and the Level Stress Problem*. Tromsø: University of Tromsø.
- . 1991. Nord-Gudbrandsdalsk jamvekt i lys av segmentdurasjon, stavelsesstruktur og tonegang. *Danske folkemål* 33: 203–14.
- . 1993. An Autosegmental Analysis of East Norwegian Pitch Accent. I: *Nordic Prosody VI*, red. Björn Granström & Lennart Nord, 109–22. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- . 1994. The Nordic quantity shift and the question of extrametricality. I: *Proceedings of The XIVth Scandinavian Conference of Linguistics and The VIIIth Conference of Nordic and General Linguistics*, red. Jens Allwood, Bo Ralph, Paula Andersson, Dora Kós-Dienes & Åsa Wengelin, 219–31. Gothenburg: Dept. of Linguistics, University of Gothenburg.
- . 2000. *The Phonology of Norwegian*. Oxford: Oxford University Press.

- . 2003. The tone bearing unit in Swedish and Norwegian tonology. I: *Take Danish – for instance*, red. Henrik Galberg Jacobsen, Dorthe Bleses, Thomas O. Madsen & Pia Thomsen, 189–98. Odense: University Press of Southern Denmark.
- . 2006a. Markedness in Urban East Norwegian tonal accent. *Nordic Journal of Linguistics* 29: 95–135.
- . 2006b. Tonal melodies and tonal alignment in East Norwegian. I: *Nordic Prosody IX*, red. Gösta Bruce & Merle Horne, 157–66. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- . 2007a. Dialect variation in East Norwegian tone. I: *Tones and Tunes, Vol. 1: Typological and Comparative Studies in Word and Sentence Prosody*, red. Tomas Riad & Carlos Gussenoven, 91–111. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- . 2007b. Jamvektseffekten. En fonetisk analyse av jamvekt i nordgudbrandsdalsdialekten. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 25: 187–232.
- . 2008. Level stress in North Germanic. *Journal of Germanic Linguistics* 20: 87–159.
- . under trykking. Quantity in Old Norse and Modern Peninsular North Germanic. *Journal of Comparative Germanic Linguistics*.
- Ladd, D. Robert. 2008. *Intonational phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lahiri, Aditi, Allison Wetterlin & Elisabet Jönsson-Steiner. 2005. Lexical Specification of Tone in North Germanic. *Nordic Journal of Linguistics* 28: 61–96.
- Levander, Lars. 1909. Älvdalsmålet i Dalarna. *Svenska Ländsmål och Svenskt Folkliv* 1909.2:3–129.
- . 1925. *Dalmålet. Beskrivning och historia*. Uppsala: Appelbergs boktryckeri aktiebolag.
- Levander, Lars & Stig Björklund. 1961–. *Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lindén, Bror. 1975. I "Bjönsboden". *Svenska ländsmål och svenska folkliv* 98: 33–39.
- . 1990. *Bebyggnamnen i Mora kommun*. Uppsala: Ortnamnsarkivet i Uppsala.
- Lorentz, Ove. 1995. Tonal Prominence and Alignment. *Phonology at Santa Cruz* 4.39–56.
- Lundell, Johan August. 1936. *Skandinaviska folkmål i språkprov. Täxter I*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.

- Maddieson, Ian. 1997. Phonetic Universals. I: *The Handbook of Phonetic Sciences*, red. William J. Hardcastle & John Laver, 619–39. Oxford: Blackwell.
- Meyer, Ernst A. 1937. *Die Intonation im Schwedischen. Erster Teil*. Stockholm: C. E. Fritzes Bokförlag.
- . 1954. *Die Intonation im schwedischen. Zweiter Teil*. Stockholm: Almquist & Wiksell.
- Nooteboom, Sieb. 1997. The Prosody of Speech: Melody and Rhythm. I: *The Handbook of Phonetic Sciences*, red. William J. Hardcastle & John Laver, 640–73. Oxford: Blackwell.
- Noreen, Adolf. 1882. Dalmålet. Ordlista öfver dalmålet i Ofvansiljans fögderi. *Nyare bidrag til kännedom om de svenska landsmålen ock svenska folklif IV.2.*
- . 1906. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning, bind 7*. Lund: Gleerup.
- . 1907. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning, bind 2*. Lund: Gleerup.
- Nyström, Gunnar. 1991. Om jämviktsaccent och accent 2 i svenska mål, särskilt dalmål. *Danske folkemål* 33: 227–37.
- Olander, Eva. 2001. Word accents in the Orsa dialect and in Orsa Swedish. I: *Working Papers* 49: 132–35. Lund: Dept. of Linguistics, Lund University.
- . 2002. Fonetisk konstans och variation i orsamålets ordaccenter. *Svenskans beskrivning* 25, red. Marketta Sundman & Anne-Marie Londen, 239–50. Åbo: Turun yliopiston kirjakauppa.
- Pihl, Carin. 1924. *Överkalixmålet I*. Stockholm: Nordstedts.
- Prokosch, Eduard. 1939. *A comparative Germanic grammar*. Philadelphia: Linguistic Society of America.
- Riad, Tomas. 1992. *Structures in Germanic Prosody*. Stockholm: University of Stockholm.
- . 1995. The Quantity Shift in Germanic: A Typology. *Amsterdamse Beiträge zur älteren Germanistik* 42: 159–84.
- . 1998a. Balance and Harmony in Scandinavian Dialects. *Rivista di Linguistica* 10: 233–76.
- . 1998b. Towards a Scandinavian accent typology. I: *Phonology and Morphology of the Germanic Languages*, red. Wolfgang Kehrein & Richard Wiese, 77–109. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- . 2003. Diachrony of the Scandinavian accent typology. I: *Development*

- in Prosodic Systems*, red. Paula Fikkert & Haike Jacobs, 91–144. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- . 2006a. Den tvåtoppiga tonaccentens ålderdomlighet. I: *Grenzgänger. Festschrift zum 65. Geburtstag von Jurij Kusmenko*, red. Antje Hornscheidt, Kristina Kotcheva, Tomas Milosch & Michael Rießler, 246–57. Berlin: Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin
 - . 2006b. Scandinavian accent typology. *STUF – Sprachtypologie und Universalienforschung* 59: 36–55.
- Rydqvist, Johan E. 1868. *Svenska språkets lagar : kritisk afhandling, bind 4*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Selenius, Ebba. 1972. *Västnyländsk ordaccent*. Helsingfors [Helsinki]: Svenska Litteraturesällskapet i Finland.
- Skulerud, Olai. 1922. *Tinnsmaalet. Fyrste bolken I: Ljodlære*. Halle: Max Niemeyer Verlag.
- Storm, Johan. 1884. *Norvegia. Tidsskrift for det norske folks maal og minder*. Kristiania: Grøndahl & Søn.
- Söderström, Sven. 1972. *Om kvantitetsutvecklingen i norrländska folkmål*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Torp, Arne. 1997. Lågtone – jamvekt – trykkforskywing. I: *Nordiska dialektstudier. Föredrag vid Femte nordiska dialektologkonferansen Sigtuna 17–21 augusti 1994*, red. Maj Reinhamar. Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet.
- Vendell, Herman. 1897. Ordaksenten i Raseborgs härads svenska folkmål. *Finska Vetenskaps-societetens förhandlingar XXXIX*. Helsingfors: J. Simielii arfvingars boktryckeri.
- Wetterlin, Allison. 2007. *The Lexical Specification of Norwegian Tonal Word Accents*. PhD dissertation. Konstanz: Universität Konstanz.

Gjert Kristoffersen

Det humanistiske fakultet

Universitetet i Bergen

Postboks 7805, 5020 Bergen

gjert.kristoffersen@lle.uib.no

Om demonstrativer

Av Svein Lie

I denne artikkelen prøver jeg å vise at demonstrativene er mer kompliserte og mangfoldige enn slik de blir omtalt i de fleste grammatikkene. Det skyldes at det oftest er bruken i skriftspråket som blir beskrevet, ikke i talespråket. For å beskrive visse bruksmåter i talespråket blir her begrepet ‘bakgrunnsdeiksis’ innført. Det blir hevdet at demonstrativene den og denne – og også han og hun – ofte refererer til noe som er kjent for både taler og hører, men ikke aktualisert i samtalen. Det blir også vist at det er visse formelle forskjeller mellom demonstrativer som brukes situasjonsdeiktisk, og de som refererer til en felles bakgrunn.¹

1 Innledning

Det bildet vi får i mange grammatikker av demonstrativer, tidligere oftest kalt påpekende pronomener, er – litt forenklet – dette:

De to viktigste demonstrativene er *den* (*det* ...) og *denne* (*dette* ...). De brukes enten deiktisk eller anaforisk.² Deiktisk bruk har vi når det refereres til (“pekes på”) noe i situasjonen, altså utenfor teksten eller diskursen, som i f.eks.:

1. Dette huset bor vi i (taleren peker på huset)
2. Det maleriet der likte jeg best (taleren peker på et maleri)

At dette er en sentral bruksmåte, ser vi også i ordet demonstrativ og i den tradisjonelle termen påpekende pronomener.

1. Takk til *Maal og Minnes* konsulent for gode tips til forbedring av artikkelen.
2. Omrent slik bl.a. Næs (1972: 327), Beito (1970: 238), Thorell (1973: 83), Hultman (2003: 106f.), Lie (2006: 66) o.a.

Ordet *den* regnes med blant demonstrativene, men også blant de personlige pronomenene, og det skyldes at ordet har en annen viktig bruksmåte, nemlig anaforisk. Anaforisk bruk har vi når det viser til noe som er nevnt tidligere i teksten eller diskursen:³

3. Jeg leste min første bok da jeg var ti år. Den kom til å bety mye for meg

Ordet *den* (*det* ...) har også en annen velkjent bruksmåte, som bestemt artikkelen:

4. den svarte katten
5. det huset du så ...

Tradisjonelt har en sagt at dette er en egen ordklasse, men i NRG regnes det med til determinativene, også med denne bruksmåten.

Det bildet som er gitt av demonstrativer ovenfor, er for enkelt, og vi skal se at om vi i større grad trekker inn talespråket, får vi et mer variert bilde av hvordan slike ord brukes. – Eksemplene i artikkelen er først og fremst fra bokmål og fra moderne talespråk, representert ved nedskrevne talespråtekster, og fra skriftlige tekster som står talespråket nær.

2 Bakgrunnsdeiksис

Det finnes en viktig bruksmåte som er vanlig i talespråket, men ikke er dekt av omtalen ovenfor. Et (konstruert) eksempel:

6. Det må være fra den togturen

En mulig og naturlig kontekst for denne ytringa er at dette er en replikk i en samtale, hvor noen sitter og ser på gamle fotografier. Vi kan da tenke oss at *den togturen* ikke er nevnt i samtalens før, men at den viser til en bestemt togtur som begge kjenner til, som et felles minne. I så fall brukes ikke *den* deiktisk (i vanlig forstand) og heller ikke anaforisk, men for å

3. Noen grammatikere (f.eks. Lyons 1977: 659) bruker begrepet anafori også om tilfeller når ordet viser framover i teksten (og som andre kaller katafori og kataforisk bruk): *Men dette må du huske på: Ha alltid passet ditt med deg!*

OM DEMONSTRATIVER

vise til eller kalle fram felles kunnskap. I dette tilfellet er det (tenker vi oss) en felles personlig bakgrunn, men det kan også være en felles samfunnsmessig bakgrunn eller kulturbakgrunn.

Den samme slags funksjon kan vi ha når ordet *den* får tillegg av *der* eller *derre*.

7. Det nærmeste jeg kom spill var å putte et kronestykke på de der gamle Røde Kors-automatene, vet du (Fra intervju i Dagsavisen 24.12.08/32)

I teksten er ikke spilleautomatene nevnt før, og det er ikke noe samtalepartnerne kan peke på der de befinner seg, men det er (var) noe som de fleste nordmenn kjenner til.

8. jeg husker jo faren min kjøpte da – det kan nok kanskje vært nittenseksti han hadde dilla på de derre – Folkevognene Boblene som vi kalte – mm først var det sånn delt bakvindu husker du (NoTa)⁴

Her nevnes *de derre Folkevognene*, som ikke er nevnt før, men som nok var kjent for de fleste på den tida det her er tale om, og som taleren derfor kan forutsette kjent og så å si løfte inn i samtalen på den måten. Uttrykket *husker du* viser også at taleren oppfatter det slik som at dette er et kjent fenomen for begge.

Også *denne* + substantiv kan ha samme funksjon:

9. Jeg opplever at mange er usikre på dette Kunnskapsløftet ... (web)

Kunnskapsløftet er en ny læreplan for skolen, som mange kjenner til, og som derfor kan omtales som noe som er kjent for dem som leser bloggen.

10. Aldersforskjellen mellom deg og denne Nadia er ditt minste problem (Langeland 2007: 266)

4. NoTa = Norsk talespråkskorpus = et korpus med nedskrevne talespråksstekster (intervjuer) fra Oslo-området, innlest 2004–06. Transkripsjonen er litt forenklet, # angir replikkskifte og – pause.

I denne samtalen i romanen er ikke Nadia nevnt før, men den som snakker, er kjent med at den andre er venn med Nadia.

Her var det en felles personlig bakgrunn som gjorde at *denne* var naturlig. Men den kan også være mer generell, der det vises til en felles erfaring mange forutsettes å ha.

11. Det var en av disse høstkveldene som man bare kan dø av (web)

Her skrives det ikke om en bestemt høstkveld som leseren forutsettes å vite om, men om en type vakre høstkvelder som skribenten regner med at leserne gjenkjenner i sitt indre. Den samme gjenkjennelsesappellen ligger ikke i

12. Det var en høstkveld som man bare kunne dø av

Denne bruksmåten er ikke ny, jf.

13. Camilla Collett skildra Anton Martin Schweigaard (1808–70) som “en av disse Skønhedaabenbarelser, som Kunsten og Poesien i sine bedste Øieblikke kan have og gjengive os dem ...” (Uniforum 24.06.09)

Ved *denne* forekommer av og til også tillegget *her(re)*:

14. Nå har jeg hørt en masse om denne herre bloggingbølgen (web)
15. det er jo dette herre nye systemet hvor det ikke er klasser og sånn (NoTa)

Vi ser altså at substantivfraser både med *den* og med *denne*, ev. tillagt *der(re)* eller *her(re)*, kan vise til noe som forutsettes kjent både for den som snakker (skriver), og den som lytter (leser).

3 Omtale i grammatisk litteratur

Den bruksmåten vi har sett eksempler på ovenfor, er lite omtalt i norsk grammatisk litteratur, men vi finner noe.

NRG (s. 211) har en kort omtale slik: “Utsagn med *den (her)(der)* og

denne (her)(der) brukes også uten påpekende funksjon, men om noe som forutsettes kjent, og som altså har spesifikk referanse:

16. Jeg tenkte på den (der) boka om jødene
17. Det dreier seg om den (her) erstatningssaken, vet du”

Disse bruksmåtene har også vært sporadisk nevnt tidligere. Heggstad (1931: 114) skriver at “*Denne* kann og hava tydingi “den velkjende”: *Men so ryk det upp med storm frå sudvest, – ein av desse føle bråharde som kjem med ein gong.*”

Spørsmålet om referanse i slike uttrykk tas opp i Dyvik (1979: 73), som sier at nominalhypotagmer med *han/den der(re)* alltid har en spesifikk lesning. Dette knyttes til det faktum at nominalet inneholder et lokativt ledd (*der, derre*).

Om vi så går litt utenfor Norge, kan vi ta med det SAG skriver om bruksmåter som disse, her om *den här/där*: “Slutligen kan pronomenen användas deiktiskt för att aktualisera referenter (också sådana som anges med egennamn) som inte finns i den konkreta talsituationen men som ändå både talare och lyssnare har i sin föreställningsvärld” (SAG, 2: 317).

Også utenfor Norden er bruksmåter som disse naturlig nok omtalt. I en studie av demonstrativer skriver Diessel (1999) at vi her har uttrykk som er “discourse new and hearer old” – de viser ikke til en referent i diskursen forut eller i situasjonskonteksten, men de brukes for å aktivere spesifikk delt kunnskap. Diessel kaller disse “recognitional demonstratives”, og termen indikerer at de refererer til noe som er gjenkjennbart.⁵

Også andre har nevnt denne typen referenter. Chafe (1987)⁶ bruker betegnelsen termen *semi-active* om en referent som “is in a person’s peripheral consciousness, a concept of which a person has a background awareness”, men som ikke er gjenstand for direkte oppmerksamhet. Siewierska (1991) nevner også at det som Chafe kaller *semi-active*, av andre har vært kalt bl.a. *recoverable, accessible, derivable* m.m.

Denne typen referanse velger jeg å kalle bakgrunnsdeiksis (jf. Lie 2010.) Begrepet er naturlig ut fra den analysen som her er gitt, men det knytter også an til begrepet *grounding* på engelsk, som har vært brukt bl.a. i kognitiv grammatikk om det som Croft & Cruse (2004: 60) kaller

5. Halliday & Hassan (1976) introduserte skillet endophoric/exophoric om referanse, endoforisk innen teksten og eksoforisk utenfor. Diessel kaller denne bruken (dvs. “recognitional”) endoforisk, men det virker mer naturlig å kalle den eksoforisk.

6. Her etter Siewierska (1991: 156).

“the shared knowledge, belief and attitudes of the interlocutors”.⁷ Saaed (2009: 201) snakker om *common ground*, som kan være enten *personal* eller *communal*.

Bakgrunnsdeiksis er altså en bruksmåte ved demonstrativer som atskiller seg fra de to kjente situasjonsdeiksis og anaforisk. Det er ikke naturlig å betrakte denne bruksmåten som en rein utvidelse av de to første, dels av semantiske årsaker og dels av formelle årsaker, for vi skal se at det i norsk er visse forskjeller mellom demonstrativer som brukes situasjonsdeiktisk og bakgrunnsdeiktisk.

Enkelte grammatikere har ment at de demonstrativene som her er omtalt, også har en annen, nemlig nedsettende, funksjon. Knudsen (1967: 28) omtaler bruken av *denne (her)*: “I talemålet kan det ofte ligge noe nedsettende, foraktlig eller irritert i *denne (her)* (brukt om en eller noe som nettopp er nevnt)”, og han gjengir så flg. eks. fra Ibsen:

18. kanske det er denne her Mortensgård, som har sat de to op mod hinanden

SAG (2: 317) sier at bruk av *den där* kan markere avstand eller “avstand-tagande”: *Har du ringt till den där Karlsson (du vet)?*

Dette vil jeg oppfatte som en tilleggsfunksjon, ikke som en egen funksjon. De eksemplene som er gitt her, viser bakgrunnsdeiktisk funksjon, og det oppfatter jeg her som det grunnleggende. Og jeg tror også at det er for enkelt å snakke om en nedsettende funksjon, for vi finner også eksempler der det vises en følelsesmessig holdning til referenten, men ikke nødvendigvis negativ:

19. ja og så det derre lørdagsbilaget er ikke så verst (NoTa)

Dermed er det kanskje mer korrekt å si at dette er et uttrykk for en ekspressiv eller emotiv holdning til det som det refereres til. Dette er også mer i samsvar med den beskrivelsen Lundeby (1965: 26) gir mer generelt, ved å hevde at demonstrativer kan brukes affektivt, der ulike typer følelser kan komme til uttrykk (beundring, indignasjon, utålmodighet, spøkefullhet o.a.).

7. I Lie (2008) hevdet det at *sånn* kan ha en beslektet, men ikke identisk funksjon, nemlig å løfte inn i samtaLEN et begrep som ikke har vært nevnt (umiddelbart) før (og som ikke hører til det sentrale ordforrådet): *På museet gikk vi inn i ei sånn årestue, og der fikk vi sånn rømmekolle med flatbrød.*

4 Den, denne

Vi har sett at både *den* og *denne* har flere bruksmåter, og likeså at de kan få tillegget *der(re)* eller *her(re)*. Vi skal her ta for oss de enkelte formene.⁸

Anaforisk	<i>Den</i>
Situasjonsdeiktisk	<i>Den, den (sb.) der</i>
Bakgrunnsdeiktisk	<i>Den, den der(re) (sb.)</i>
Artikkelfunksjon	<i>Den</i>

Figur 1: *Den* – bruksmåter og former⁹

Ordet *den* kan altså brukes anaforisk, og da regnes det vanligvis som personlig pronomen:

20. Fant du boka? Ja, den lå på bordet.

Når ordet brukes deiktisk, dvs. situasjonsdeiktisk, har det i talespråket ofte sterkt trykk. Det kan stå alene, men også som adledd til substantiv.

21. Dén likte jeg best
22. Dét fjellet heter Falketind

Når ordet brukes bakgrunnsdeiktisk, står det vanligvis som adledd til et substantiv, og det har ikke emfatisk trykk.

23. Husker du den togturen vår?

Ordet *den* kan også få tillagt *der(re)*. I allfall i oslomål er det normalt slik at *der* (*derre*) er trykklett og står foran substantivet, og den utvidede formen *derre* er svært vanlig i talemål (i NoTa langt vanligere enn bare *der*):¹⁰

8. I tillegg til bruksmåtene i tabellen finner vi en egen bruksmåte i *Det stod dén dama i kiosken* (med emfatisk *den*) (Vangsnes 1997, Lie 2008). Den kan knyttes til det som er sagt ovenfor om at demonstrativer kan brukes affektivt eller emotivt.
 9. I tillegg kommer her og i de andre tabellene bøyde former: *det*, *de* osv.
 10. Western (1921: 490) skriver at *derre* er “bøyet som adjektiv”, dvs. som svak form av *der*.

24. Er det den der PIN-koden du er ute etter? (web)
25. ... så ser vi da den derre familien da, vet du (NoTa)

Om vi jamfører med situasjonsdeiktisk bruk, så er det også der slik at vi kan ha *den der*, men da er *der* trykksterkt, og det kommer helst etter substantivet, og varianten *derre* forekommer ikke:¹¹

26. Det huset dér liker jeg
27. *Det huset dérrer liker jeg

Når ordet *den* har artikkelfunksjon, er utvidelsen med *der(re)* ikke mulig:

28. den siste romanen hans
29. dei norske fjella
30. den jenta som vi møtte ...

Om en her legger til *de(re)*, blir ikke uttrykket ugrammatisk, men funksjonen blir da bakgrunnsdeiktisk.

31. Den der nye romanen hans, hva heter nå den igjen?

Når ordet *den* står foran adjektiv + substantiv, har det oftest artikkelfunksjon, men det kan også ha deiktisk funksjon og ha tillagt *der*:

32. Ser du dét store huset der oppe i bakken?

I stedenfor *der(re)* forekommer også *her(re)*, i deiktisk bruk bare *her*:

33. den boka her/*herre ...

I situasjonsdeiktisk bruk forekommer i talespråket ofte *den her* som uttrykk for det som er nærmere (proksimal betydning), altså som synonym med *denne*, i motsetning til *den der*, som viser til noe lenger

11. Men *derre/herre* kan stå sammen med *der/her*, helst uten substantiv etter:
Den derre der stussa også jeg på (web)
Dessuten så har jeg den herre her på hjernen (web)
Leu (2008: 32) hevder (etter Ø. Vangsnæs) at *den herre her* også kan stå med substantiv etter. Det er nok marginalt i norsk, men forekommer sporadisk:
Noen som har sett noe til den herre her vulkan skyen eller hva det er? (web)

borte (distal betydning).

34. Den plassen her er min – du kan ta den der

I bakgrunnsdeiktisk bruk finner vi både *her* og *herre*:

35. den her/herre nye boka som du nevnte i går
 36. ... gjør dem noen ting i hele tatt for å bli kv- få bukt med den herre vannpesten (NoTa)

I flertall er det i normert bokmål et skille mellom en subjektsform *de* og en objektsform *dem* når ordet blir brukt anaforisk, dvs. som personlig pronomen, men ikke når ordet har artikkelfunksjon eller brukes deiktisk:

37. De så på dem
 38. De så på de/*dem nye bildene
 39. Jeg vil ha de/*dem kakene

Foran relativsetning er det vakling:

40. Vi må ta vare på de/dem som faller utenfor

Foran preposisjonsfrase brukes helst subjektsformen (NRG s. 321), og det samme gjelder bakgrunnsdeiktisk bruk. (Jf. drøfting av *hun/henne* nedenfor.)

41. Lang kø for de uten garanti
 42. (= 7): Det nærmeste jeg kom spill var å putte et kronestykke på de der gamle Røde Kors-automatene, vet du

Denne

Anaforisk	<i>Denne</i>
Situasjonsdeiktisk	<i>Denne, denne (sb.) her</i>
Bakgrunnsdeiktisk	<i>Denne, denne her(re) (sb.)</i>
Artikkelfunksjon	–

Figur 2: *Denne* – bruksmåter og former

I anaforisk bruk er *denne* mindre vanlig enn *den*, men kan forekomme, ifølge Knudsen (1967: 27) "mest i (stift, kansellistisk) skriftmål":¹²

43. (Edvard) gav sig rigtigt til at nøde Ola, og det likte denne nokså godt (Bjørnson etter Knudsen)

Den vanligste bruken er den situasjonsdeiktiske:

44. Dette huset var da flott!

Ellers brukes som nevnt *denne* også bakgrunnsdeiktisk:

45. Se nå på denne laksesaken som vi leste så mye om rett over jul (web)
46. Hvem véd, hvad Gina og denne fru Sørby mangen gang kan ha' siddet her og hvisket og tisket om? (Ibsen)

Tillegg av *her(re)* er mindre vanlig, men forekommer:

47. Nå har jeg hørt en masse om denne herre bloggingbølgen (web)
48. det er jo dette herre nye systemet hvor det ikke er klasser og sånn (NoTa)

Som ved *den der(re)* kommer tillegget *her(re)* foran substantivet i bakgrunnsdeiktisk bruk:

49. Og vi reiser vekk fra dette herre drittværet! (web)
50. Dette herre okkulte – satanism – det kan og vere veldig spennende (web)

mens det helst kommer bak når funksjonen er situasjonsdeiktisk:

51. Denne boka her gir jeg aldri fra meg

12. En diskusjon av bruksbetingelsene for *denne* i anaforisk bruk finnes bl.a. i Johannessen (1996).

5 Han/hun

Orda *han* og *hun* regnes vanligvis som personlige pronomen, men også disse har flere bruksmåter, som gjør det naturlig å ta dem med her.

Anaforisk	<i>Han</i>
Situasjonsdeiktisk	<i>Han, han (sb.) der</i>
Bakgrunnsdeiktisk	<i>Han, han der(re) (sb.)</i>
Artikkelfunksjon	<i>(Han)</i>

Figur 3: *Han* – bruksmåter og former

Anaforisk	<i>Hun</i>
Situasjonsdeiktisk	<i>Hun, hun (sb.) der</i>
Bakgrunnsdeiktisk	<i>Hun, hun der(re) (sb.)</i>
Artikkelfunksjon	<i>(Hun)</i>

Figur 4: *Hun* – bruksmåter og former

Den vanligste funksjonen som nevnes i grammatikkene, er den anaforiske:

- 52. Der går Ola. Han er bror til Kari
- 53. Mette kjente jeg godt en gang, men har nå ikke sett henne på lenge

Men det har vært påpekt at *han* og *hun* også kan ha demonstrativ funksjon. Western (1921: 436) nevner bl.a. flg. eksempel fra Ibsen:

- 54. Hun der – nu svor Knut Ura – hun der skal bli min hustru

De kan også, især dialektalt, brukes som attributt til egennavn:

- 55. han Ola, ho Kari

Dette er vanlig i dialekter over det meste av Norge, og i Nord-Norge (og Nord-Sverige) skal det være nærmest obligatorisk (Elstad 1982: 30,

Delsing 1993: 55).¹³ Den funksjonen *han/hun* har her, blir av flere sammenliknet med den funksjonen foranstilt bestemt artikkel har, og vi kan derfor her snakke om propriell artikkel.¹⁴

Den proprielle artikkelen står, som navnet tilsier, foran proprieter, altså egennavn (og enkelte substantiver som fungerer slik: *mor, far o.a.*). Og slik er det også beskrevet bl.a. av Iversen (1918: 30) for Tromsø bymål. Men han tar også med at *han* og *ho* kan brukes foran andre substantiver, som i *no e' ho tiggarkjærringa hær igjæn*, og han sier at “i slike uttryk bestemmes meningen nærmere av en underforstaat relativsætning: (...) “den tiggerkjærringen som var her ista”. Og i sin beskrivelse av bergensk skriver Larsen & Stoltz (1912: 136) at *han* og *hon* i bergensk kan oppstre som “attributive demonstrativer”: *han ma'en, hon kå'n* (han mannen, hun konen”). Da har vi forlatt bruken som propriell artikkel og er over i den bakgrunnsdeiktiske bruken.

Denne bruksmåten for *han/hun* forekommer ikke bare dialektalt, men er ganske vanlig i moderne talespråk, og vi finner mange eksempler i talespråksnært skriftspråk, foruten i nedtegnelser av talespråk, som NoTa.¹⁵

56. Du tenker på han bergenser? Han gærningen? (Refsum)
57. Uansett hva jeg gjør, blir jeg bare han artige bygdeartisten (A-magasinet 06.09.08)

13. Ifølge Torp (1973) finner vi denne konstruksjonen i dialekter i hele Norge unntatt Agder og Telemark og deler av Vestfold og deler av Hordaland.

14. Slik Delsing (1993: 54): preproprietary or proprietary article.

15. Denne bruken av *han* og *hun* er nevnt av Marit Julien (2005: 123), som sier at *han/hun* her brukes som demonstrativ. – Den er også omtalt av Janne Bondi Johannessen i flere artikler (2006, 2007, 2008 a, 2008 b). Hun kaller *han/hun* i denne funksjonen psykologisk distale demonstrativer. I Johannessen (2008 a) har hun definert bruksbetingelsene for denne konstruksjonen slik (dvs. en av disse tre må passe):

- Den omtalte er en person som taleren selv ikke kjenner godt
- Den omtalte er en person som lytteren selv ikke kjenner godt
- Den omtalte er en person som taleren tar avstand fra

De to første punktene sier noe om at taler eller lytter kjenner den som omtales, men ikke at den omtalte hører med i en felles bakgrunn. Jeg mener derfor at det gir en bedre forståelse av denne uttrykksmåten å si at vi her har bakgrunnsdeiksис. Det viser også at denne uttrykksmåten er av samme type som den vi finner ved *den (der/re)* og *denne (her/re)*. – Til det tredje punktet er det å si at dette kan passe mange ganger, men den følelsesmessige reaksjonen kan også være positiv, slik det er nevnt ovenfor under omtalen av *den (der)*.

58. Kven er utanriksminister i USA? Ho dama til han som var president før. (Are Kalvø i Dagsavisen 08.04.09)
59. ... og her i Norge er hun bare “hun svenske med han pappaen” (Dagsavisen 21.09.08)

Og også her forekommer ofte varianter med tillagt *der(re)*, som er trykkellett og kommer foran substantivet.

60. Men han der stavangerforfatteren Tore Renberg har skrevet om ... (web)
61. Du sier du hadde en drøm som han der Martin Luther fyrn! (web)
62. jeg er veldig skeptisk til hun derre Lene (web)
63. Det er ingenting som er billigere enn radio på TV – ja, bortsett fra hun derre saftprinsessa fra Sogndal da (Dagbladet 27.11.09)
64. men så så jeg en film for noen uker siden – den derre “Hide and seek” den skumle filmen # ne – er det grøss? # ja det er sånn thriller liksom (...) – og den var ganske fin – den var med han derre – Robert De Niro og så hun lille jenta vet du som er i sånne skumle filme (NoTa)¹⁶

Et etterstilt *der* med trykk finner vi derimot i situasjonsdeiktisk bruk:

65. Hun jála dér, det er søstera til Kåre

Denne bruksmåten kan minne om den propriele artikkelen, men det er et par formelle forskjeller:

- Når *han/hun* brukes som bestemthetsmarkør (artikkelen), kan en ikke legge til *der(re)*
- Det finnes egne enklitiske (trykklette) former av orden *han* og *hun*, f.eks. kan *han* i mange dialekter bli redusert til /n/,¹⁷ men ikke i bakgrunnsdeiktisk bruk:

16. # angir replikkskifte, jf. note 4.

17. I hovedsak østlandsk og trøndersk (Lie 1984).

66. Sjå på'n Ola nå
67. Sjå på han beundreren din nå
68. *Sjå på'n beundreren din nå

Ved ordet *hun* ser vi en annen formell forskjell mellom anaforisk og bakgrunnsdeiktisk bruk. I anaforisk bruk er det i bokmål en klar forskjell mellom subjektsform og objektsform: *hun – henne*, og bl.a. som objekt og etter preposisjon er *henne* obligatorisk:

69. Han liker henne
70. Har du hørt om henne før?

Men i talemålsmaterialet fra Oslo og i mange skriftlige eksempler ellers finner vi formen *hun* også i disse funksjonene:

71. ... og så spør du hun derre Jorunn (NoTa)
72. Kunne han stole på hun fra Kaffebrenneriet? (Langeland 2003)
73. Det beste er å ha ansiktet til hun i Baccara (Aarø)
74. På filmen drev [NN] og sminket hun nerden som hadde alt håret foran ansiktet og flass (Bache-Wiig)

Dette peker i retning av at vi har det samme forholdet ved *hun* som ved *de*, dvs. at objektsformen bare blir brukt anaforisk, mens subjektsformen blir brukt ellers, uansett syntaktisk funksjon.¹⁸

75. De fant dem til slutt
76. Han tok de beste stykkene / *Han tok dem beste stykkene

Vi ser her en likhet mellom *hun* og *den* som gjør det problematisk å plassere *hun* utelukkende blant de personlige pronomene, mens *den* plasseres i to ordklasser, pronomene og determinativ, alt etter om ordet har kasusbøyning eller ikke. Likheten mellom *han/hun (der)* og *den/denne* viser seg også i at de kan brukes noe om hverandre i bakgrunnsdeiktisk bruk (med *denne* som en litt mer litterær uttrykksmåte). (Jf. også nedenfor i kap. 6.)

18. Som nevnt ovenfor sier Dyvik (1979: 73) at nominalhypotagmer med *han/den der(re)* alltid har en spesifikk lesning. Dette støttes av bl.a. Lødrup (1982), som også nevner at nominalfraser med *han/hun* som bestemmere har spesifikk referanse (dvs. også uten *der, derre*). Synspunkter i tråd med dette finner vi også i Strahan (2008).

OM DEMONSTRATIVER

77. Ta nå han der Wesenlund ...
 78. Ta nå denne Wesenlund ...
 79. Unn sier at dersom jeg fortsetter med å mase om han der Terje,
 ... (Aarø)
 80. Jeg tenkte selvfølgelig på det med denne Terje ... (Aarø)

En skjematisk oversikt over det viktigste av det som er omtalt ovenfor, finner vi her:

Anaforisk	Situasjonsdeiktisk (demonstrativ)	Bakgrunnsdeiktisk	Artikkel (bestemthetsfunksjon)
<i>den</i> (<i>det</i> ...)	<i>den</i> (+ <i>den</i> (sb.) <i>der</i>)	<i>den</i> (+ <i>den der(re)</i> (sb.))	<i>den</i> (adj. + appellativ)
<i>denne</i> (<i>dette</i> ...)	<i>denne</i> (+ <i>denne</i> (sb.) <i>her</i>)	<i>denne</i> (+ <i>den her(re)</i> (sb.))	
<i>han</i>	<i>han</i> (+ <i>han</i> (sb.) <i>der</i>)	<i>han</i> (+ <i>den der(re)</i> (sb.))	<i>han</i> (proprium) (dial.)
<i>hun</i>	<i>hun</i> (+ <i>hun</i> (sb.) <i>der</i>)	<i>hun</i> (+ <i>den der(re)</i> (sb.))	<i>hun</i> (proprium) (dial.)

Figur 5: *Han/hun/den/denne* – former og bruksmåter

6 Leksem og ordklasser

Vi har sett ovenfor at *den*, *denne*, *han* og *hun* alle har flere bruksmåter. Et naturlig spørsmål er da hvor mange leksem vi har her. Nå er ikke ordklasser et hovedtema her, men spørsmålet om antall leksem er nært forbundet med spørsmålet om hvilke ordklasser disse orda hører til. I NRG regnes *den* som to leksem, hhv. pronomen og determinativ, mens de andre som ett leksem slik:

<i>Han</i>	<i>Hun</i>	<i>Den</i>		<i>Denne</i>
Pron.	Pron.	Pron.	Determ.	Determ.

Figur 6: *Han/hun/den/denne* – ordklasser i NRG

Tradisjonelt ble alle kalt pronomen, *denne* påpekende pronomen, *han* og *hun* personlige, og *den* begge deler.

Denne delinga av den gamle pronomenklassen har fått noe kritikk, bl.a. fordi kriteriene for skillet mellom klassene ikke skal ha vært tydelig. Især har det vært hevdet, bl.a. av Kristoffersen (2000), at det er urimelig å si at *den* hører til to ordklasser. Dette har kritikerne i og for seg fått støtte for av Faarlund (2002) i ettertid. Han skriver her at det er riktigere å si at *den* i bokmål bare er determinativ, ikke pronomen, og at det samme gjelder både *den* og *dei* i nynorsk, mens flertall *de* i bokmål dels er pronomen og har kasusbøyning, dels determinativ og har ikke kasusbøyning.

81. De så på dem / *De så på de
82. De to guttene så på de tre jentene / *De to guttene så på dem tre jentene

Dersom kasusbøyning skal være utslagsgivende her, så er det grunn til å stille ordet *hun* på linje med *de*, for det vanlige (i skrift) er kasusbøyning i anaforisk bruk, men ikke i bakgrunnsdeiktisk bruk:

83. Han så på henne / *Han så på hun.
84. Kunne han stole på hun fra Kaffebrenneriet? (Langeland 2003)

Og sjøl om *han* ikke har den samme obligatoriske kasusforskjellen i anaforisk bruk, er det rimelig å behandle *han* og *hun* likt. I så fall ville også *han* og *hun* høre til begge ordklasser, både pronomen og determinativ.¹⁹ En støtte for en slik løsning er også at *han* og *hun* i det store og hele har samme bruksmåter som *den* og *denne*, slik vi har sett i artikkelen ovenfor.

Men dette er ingen optimal løsning. Og kanskje ligger ikke problemet i at *han* og *hun* har flere bruksmåter enn vi vanligvis tenker på, men at inndelinga i ordklasser her er uheldig. Om vi opprettholder skillet mellom pronomen og determinativer, så ser vi at det er gode

19. I bokmål er det også en mulig kasusforskjell ved *han*, som i objektsform kan hete *ham*. Men dette er ikke relevant på samme måte som ved *hun/henne*. For i talemål er *ham* lite brukt (i NoTa er det noen ganske få eksempler – ca. 20, mot over 5000 *han* (alle funksjoner)), så i praksis brukes formen *han* uansett funksjon (iallfall i oslomål og mange andre varieteteter).

grunner for å plassere både *han*, *hun* og *den* i begge ordklasser, og det samme gjelder andre ord (som andre har pekt på), nemlig possessiver og kvantorer, som i NRG bare regnes som determinativer.

Når det er så mange ord som oppfører seg både som pronomen og som determinativer, kan det tyde på at vi her har et skille som ikke burde være der. Så kanskje burde en her heller gå tilbake et skritt og oppheve skillet mellom pronomen og determinativer. I så fall ville en kunne si at alle disse orda som det har vært snakk om her, er pronomen, slik som vi er vant til å si, og ordklassetilhørighet er ikke lenger noe problem. En ville riktig nok måtte si at disse orda kan brukes på ulike måter, men da kunne en likevel si at hvert ord er ett leksem, men med flere bruksmåter. For det er én sak å si at et ord har litt ulike syntaktiske muligheter eller hører til flere underklasser av en ordklasse, noe ganske annet er det å si at vi har to ord, to leksemer som hører til hver sin ordklasse.

7 Avslutning

I denne artikkelen hevdes det at en viktig bruksmåte for demonstrativer, især i talespråket, er å vise til personer, ting og forhold som ikke er aktualisert i en samtale, men som er kjent for begge samtalepartnere ut fra deres felles bakgrunn, enten det dreier seg om felles kulturbakgrunn eller felles privat erfaring. Denne funksjonen finner vi ved de uomtvistede demonstrativene *den* og *denne*, ev. med tillegg av *de(re)* eller *her(re)*, men også ved *han/hun* + ev. *der(re)*. – Det hevdes også at skillet mellom pronomen og determinativer er problematisk, siden de orda det her er snakk om, har bruksmåter som er typiske for begge ordklasser.

Litteraturliste – faglitteratur

- Beito, Olav T. 1970. *Nynorsk grammatikk*. Oslo: Det Norske Samlaget.
 Chafe, Wallace. 1987. Cognitive constraints on information flow. I: *Coherence and Grounding in Discourse*, red. Russel S. Tomlin. Amsterdam: John Benjamins.
 Croft, William & D. Alan Cruse. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Delsing, Lars-Olof. 1993. *The Internal Structure of Noun Phrases in the Scandinavian Languages*. Lund: University of Lund.
- Diessel, Holger. 1999. *Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization*. (Typological Studies in Language, 42.) Amsterdam: John Benjamins.
- Dyvik, Helge J.J. 1979. Omkring fremveksten av artiklene i norsk. *Maal og Minne* 1979: 40–78.
- Elstad, Kåre. 1982. Nordnorske dialektar. I: *Nordnorsk*, red. Tove Bull & Kjellaug Jetne, 9–100. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Faarlund, Jan Terje. 2002. Om pronomen og determinativ – eit svar til Kristoffersen. *Maal og Minne* 2002: 38–42.
- Faarlund, Jan Terje m.fl. 1997. *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget. (= NRG.)
- Halliday, M.A.K. & Ruqaiya Hasan. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Heggstad, Leiv. 1931. *Norsk grammatikk*. 2. utg. Oslo: Norli.
- Hultman, Tor G. 2003. *Svenska Akademiens språklära*. Stockholm: Svenska Akademien.
- Iversen, Ragnvald. 1918. *Syntaksen i Tromsø bymål*. Kristiania: Aschehoug.
- Johannessen, Janne Bondi. 1996. DENNE. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 1996: 3–28.
- . 2006. Just any pronoun anywhere? Pronouns and “new” demonstratives in Norwegian. I: *A Festschrift for Kjell Johan Sæbø – in partial fulfilment for the requirements for the celebration of his 50th birthday*, 91–106. Oslo: Unipub.
- . 2007. Den psykologisk distale demonstrativen i skandinavisk. I: *Nordisk dialektologi og sociolinguistik, Foredrag på 8. Nordiske Dialektologkonference, Århus 2006*, 217–26. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet.
- . 2008 a. Psykologiske demonstrativer. I: *Språk i Oslo. Ny forskning omkring talespråk*, red. Janne Bondi Johannessen & Kristin Hagen, 63–77. Oslo: Novus.
- . 2008 b. The pronominal psychological demonstrative in Scandinavian: Its syntax, semantics and pragmatics. *Nordic Journal of Linguistics* 31.2: 161–92.
- Julien, Marit. 2005. *Nominal Phrases from a Scandinavian Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.
- Knudsen, Trygve. 1967. *Pronomener*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Kristoffersen, Kristian Emil. 2000. Ordklassane pronomen og determinativ. *Maal og Minne* 2000: 181–94.
- Larsen, Amund B. & Gerhard Stoltz. 1912. *Bergens bymål*. Kristiania: Aschehoug.
- Leu, Thomas. 2008. *The Internal Syntax of Determiners*. PhD-avhandling, New York University. (Groninger Arbeiten zur germanistischen Linguistik – Rijksuniversiteit Groningen.)
(Nettutgave: <http://irs.ub.rug.nl/ppn/317337262>).
- Lie, Svein. 1984. Om noen følger av schwa-bortfall i norsk. *Maal og Minne* 1984: 120–57.
- . 2006. *Norsk morfologi*. Oslo: Ling forlag.
- . 2008. Veldig sånn festejente. I: *Språk i Oslo. Ny forskning omkring talespråk*, red. Janne Bondi Johannessen & Kristin Hagen, 78–95. Oslo: Novus.
- . 2010. Bakgrunnsdeiksis og demonstrativer. I: *Bo65. Festschrift till Bo Ralph*, red. Kristinn Jóhannesson m.fl. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lundeby, Einar. 1965. *Overbestemt substantiv i norsk og de andre nordiske språk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lyons, John, 1977. *Semantics I–II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lødrup, Helge. 1982. *De og dem* i dialekten på Oslo vestkant. *Norsk* 37: 54–58..
- NRG = Faarlund, Jan Terje mfl. 1997.
- Næs, Olav. 1972. *Norsk grammatikk*. 3. utg. Oslo: Fabritius.
- Saeed, John I. 2009. *Semantics*. 3. utg. Oxford, Malden: Wiley-Blackwell.
- SAG = Teleman, Ulf mfl. 1999.
- Siewierska, Anna. 1991. *Functional Grammar*. London & New York: Routledge.
- Strahan, Tania E. 2008. *Sjå på han mannen!* On the definiteness and specificity of Scandinavian pronoun demonstratives. *Nordic Journal of Linguistics* 31.2: 193–226.
- Teleman, Ulf mfl. 1999. *Svenska Akademiens grammatik I–IV*. Stockholm: Svenska Akademien/Norstedts Ordbok. (= SAG.)
- Thorell, Olof. 1973. *Svensk grammatik*. Stockholm: Esselte Studium.
- Torp, Arne. 1973. Om genitivsomskrivninger og -s-genitiv i norsk. *Maal og Minne* 1973: 124–50.

Vangsnes, Øystein A. 1997. Intensiverende nominalfraser i norsk. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 1997: 35–52.
Western, Aug. 1921. *Norsk riksmåls-grammatikk*. Kristiania: Aschehoug.

Ekspert litteratur (utenom aviser og blad og web)

NoTa = Talemålskorpus fra Oslo: <http://www.tekstlab.uio.no/nota/oslo/>

Bache-Wiig, Anna. 2003. *Det aller fineste*. Oslo: Tiden.

Ibsen, Henrik. 1884. *Vildanden*. (Her eksempel fra nettutgave:
<http://www.hd.uib.no/ibsen/sok.html>.)

Langeland, Henrik H. 2003. *Wonderboy*. Oslo: Gyldendal.

–. 2007. *Francis Meyers lidenskap*. Oslo: Tiden.

Refsum, Christian. 2007. *Ingen vitner for vitnet*. Oslo: Oktober.

Aarø, Selma Lønning. 2007. *En rekke avbrutte forsøk*. Oslo: Cappelen.

Svein Lie
Institutt for lingvistiske og nordiske studier
Universitetet i Oslo
Pb. 1102 Blindern
NO-0317 Oslo
svein.lie@iln.uio.no

Foreldrebakgrunn som utvalgskriterium og sosial variabel i norsk sosiolinguistik

Av Edit Bugge

Kategorien foreldrebakgrunn har en grunnleggende plass i den metodiske tradisjonen i norsk talemålsgranskning. I denne artikkelen diskuteres forestillinger om foreldrebakgrunn spesielt og om familieinstitusjonen generelt i norsk talemålsgranskning og norsk sosiolinguistik, med utgangspunkt i bruken av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium og sosial variabel i stratifiserte utvalg i sosiolinguistiske studier av norske talemål de siste 40 åra.

En tradisjonell sosiolinguistisk familiemodell forutsetter stabile relasjoner og forutsigbare mekanismer i den språklige og kulturelle traderinga fra foreldre til egne barn. Myter om kjernefamilien og dens alminnelighet har fått konsekvenser for informantutvalg og informantkategorisering i norske talemålsstudier, og de har vært styrende for oppfatninger om hvilken funksjon familien har og har hatt for språklig endring og kontinuitet i norske talemål.¹

Innledning og presentasjon av problemstilling

Kategorien *foreldrebakgrunn* har en grunnleggende plass i den metodiske tradisjonen i norsk talemålsgranskning. I denne artikkelen vil jeg diskutere forestillinger om foreldrebakgrunn spesielt og om familieinstitusjonen generelt i norsk sosiolinguistik, ved å rette fokus mot bruken av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium og sosial variabel i stratifiserte utvalg i sosiolinguistiske studier av norske talemål de siste 40 åra.

Til grunn for bruken av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium og sosial variabel i den metodiske tradisjonen i norsk sosiolinguistik, ligger en antakelse om at det er en forutsigbar sammenheng mellom foredre-

1. Artikkelen er basert på et vitenskapsteoretisk innlegg for ph.d.-graden, holdt 22. oktober 2009. Takk til Gunnstein Akselberg, Rasmus Slaattelid, Nils Gilje, Tore Kristiansen og Agnetha Nesse for kommentarer i arbeidet med manuskriptet.

bakgrunn på den ene sida og språkbruk på den andre sida. Jeg har ikke funnet empirisk baserte studier av éndialektale familier i stabile norske språksamfunn som viser en statistisk sammenheng mellom språket til foreldre og barn i samme familie. Operasjonaliseringa av familiebegrepet i norsk sosiolingvistikk er likevel fundert på ei implisitt forutsetning om forutsigbare og målbare mekanismer i språklig overføring i familieinstitusjonen, der vi får inntrykk av at operasjonaliseringa ikke bare bygger på en påvist korrelasjon, men også en kausalitet i den språklige traderinga fra foreldre til barn. Jeg vil hevde at operasjonaliseringa av familie- og foreldrebegrepet i norsk sosiolingvistikk ikke er fundert på empiri, men på utdaterte forestillinger om familieinstitusjonen, der myten om kjernefamilien er styrende for oppfatninger om hvilken funksjon *familien* har for språklig endring og kontinuitet.

Målet med denne artikkelen er å illustrere hvordan familiebegrepet i norsk sosiolingvistikk reflekterer en antikvarisk samfunnsontologi, der familiebegrepet i stadig mindre grad er egnet til å representer familiene som mange norske språkbrukere lever i. Siden 1990-tallet har innholdet i sosiale kategorier vært et sentralt tema i den internasjonale sosiolingvistiske debatten (om kjønn: Cheshire 2002; Eckert 1989; Eckert og Mcconnel-Ginet 1999; Pedersen 2009; Romaine 1999; om alder: Cheshire 2006; Coupland 2004; Eckert 1998; om sosial klasse: Milroy 2001). Denne debatten har imidlertid fått liten innflytelse på deler av norsk sosiolingvistisk forskning, der tradisjonelle demografiske kategorier fortsatt ofte tas for gitt.

Denne artikkelen er ment om et bidrag til en diskusjon om innholdet i de sosiale kategoriene i norsk sosiolingvistikk. Operasjonaliseringa av ulike sosiale kategorier i norsk sosiolingvistikk peker mot en implisitt antakelse om et statisk samfunn der det i for liten grad blir tatt høyde for økt sosial og geografisk mobilitet. Et kategorisk rammeverk som gjenspeiler 1960- og 1970-tallets forestillinger om samfunn og samfunnsstrukturer, vil være et uheldig utgangspunkt for studier som ønsker å si noe om språkutviklinga i dagens norske talemål.

2. Sosiolingvistikk som språklig og samfunnsfaglig disiplin

I sosiolingvistikken blir *språket* studert som et sosialt fenomen. Et av grunnprinsippa i sosiolingvistikken er at talemålet til den enkelte språk-

brukeren formes i en sosial kontekst, og at sosiale strukturer i samfunnet gjenspeiles i den språklige variasjonen. I sosiolingvistisk forskning, og særlig i kvantitativ korrelasjonslingvistikk, har en søkt å finne slike sosiale avleiringer i den språklige variasjonen, uttrykt i samvariasjonen mellom sosiale og språklige variabler.

Sosiolingvistikken oppsto som en tverrfaglig disiplin på 1960- og 1970-tallet, med element fra ulike språkfaglige og samfunnsfaglige disipliner og tradisjoner. I de første tiåra ble betegnelsen *sosiolingvistikk* brukt om et vidt fagfelt med ulike tilnærminger til samspillet mellom språk og samfunn. Fra 1980-tallet har betegnelsen *sosiolingvistikk* ofte blitt tillagt ei snevrere betydning, for å beskrive den kvantitative labovsk-inspirerte korrelasjonslingvistikken, til forskjell fra for eksempel språksosiologi, språkanthropologi, språkentnologi, språkpsykologi og språkbruksanalyse (jfr. f.eks Bucholtz og Hall 2008: 402). Sosiolingvistikken avgrenses som en språkvitenskaplig fundert tradisjon, der det er språket, heller enn samfunnet, som er det primære studieobjektet, og der hovedfokus rettes mot språklig variasjon og endring. Pia Quist (2009) har påpekt det problematiske i ei slik framstilling og avgrensing av sosiolingvistikkfaget langs en akse mellom samfunnsfagene og språkfagene, der sosiolingvistikken ofte ender opp med å framstå som en halvfaglig heller enn tverrfaglig disipin, der sosiolingvistikk-lingvister er gode på språk, men dårlige på samfunn, og sosiolingvistikk-samfunnsvitere er gode på samfunn, men dårlige på språk.

I et slikt perspektiv er det ofte lett å kritisere sosiolingvistikken for ikke å ha tatt inn over seg utviklinger i moderdisiplinene (Williams 1992; se også Akselberg 1994 for et motsvar til Williams). Denne artikkelen føyer seg inn i kritikken av norsk sosiolingvistikks nå foreldede samfunnsonologi, uten nødvendigvis å kritisere de grunnleggende prinsippa i sosiolingvistiske forskningstradisjoner.

Penelope Eckert har beskrevet utviklinga i sosiolingvistikken som ei utvikling i tre bølger, der den kvantitative labovske sosiolingvistikken utgjorde den første bølga, og den andre bølga besto av etnografisk inspirerte studier som særlig søkte å finne saliente, lokale, sosiale kategorier, og som dermed problematiserte kategoriseringa i de eldre studiene. Den tredje bølga flytter fokuset fra realisasjonen av og korrelasjonen mellom språklige og sosiale variabler i talemålsvariasjonen, til hvordan språklig variasjon brukes som ressurs i den enkelte språkbrukerens konstruksjon av egen identitet (Eckert 2005). Jeg vil foreslå å

EDIT BUGGE

beskrive utviklinga i sosiolingvistikken i en botanisk metafor, der de ulike sosiolingvistiske retningene ligger som tilsynelatende stabile jordlag, og nye sosiolingvistiske arbeid gror opp med røtter i ulike jordlag. Mens Eckerts bølgemetafor kan gi feilaktig inntrykk av at den første bølga dabbet av før den andre og tredje skvulpet opp, gir jordmetaforen oss mulighet til å understreke at det fortsatt gror grønt og friskt fra det dypeste, labovske jordlaget i sosiolingvistikken.

Eckerts tredeling av den sosiolingvistiske faghistoria kan være nyttig, men jeg mener at den pedagogiske fordelen ved jordmetaforen er at vi kan unngå et sterkt kronologisk fokus. I jordmetaforen åpner vi for at nye, og også framtidige sosiolingvistiske arbeid vokser fram med røtter i ulike jordlag. Studier som bare har røtter i de øverste jordlaga er fortsatt sjeldsynte i norsk sosiolingvistikk. Dette bidrar til at sosiale kategorier som kjønn, alder, sosial klasse, foreldrebakgrunn og geografisk tilhørighet i overraskende liten grad har vært problematisert og diskutert i norsk sosiolingvistisk forskning.

De ulike jordlaga i sosiolingvistikken kjennetegnes ved ulike tilnæringer til samfunnet, samfunnsstrukturer, og til språkbrukerens språklige rolle i språksamfunnet. Jordlaga skiller ved ulike ontologiske posisjoner, det vil si i synet på hva som er virkelig, og ved ulike epistemologiske posisjoner, det vil si i synet på hva vi kan vite om verden, og ved ulike metodologiske posisjoner, det vil si i synet på hvordan vi kan eller bør gå fram for å studere denne verdenen. Tilnærminga til samfunnet i det nederste jordlaget avspeiler naturvitenskapelige ideal i etterkrigstidas positivistisk influerte struktursosiologi. Den grunnleggende antakelsen for den greina av sosiolingvistikken som særlig er influert av Labovs tidlige arbeid, er at det finnes en objektiv virkelighet i verden, og at den språklige variasjonen og samfunnsstrukturene som influerer den, eksisterer uavhengig av språkbrukernes kunnskap eller bevissthet om den. Målet for sosiolingvistikken blir da å avdekke og beskrive objektive strukturer i språklig variasjon og endring, å påvise korrelasjoner og kanskje også indikere kausalsammenhenger.

Det midterste jordlaget ligger nærmere, og det øverste jordlaget nærmest, en sosialkonstruktivistisk samfunnsontologi, med en hermeneutisk vitenskapsforståelse. Her eksisterer ikke lenger de sosiale strukturene uavhengig av de aktivitetene de former, eller uavhengig av individenes oppfatning av hva de gjør i aktiviteten (Marsh og Furlong 2002: 24). I det midterste jordlaget er målet med de sosiolingvistiske

studiene å kartlegge språkbrukernes refleksjon over og kategorisering av den språklige variasjonen i samfunnet, og å undersøke hvordan sosial gruppetilhørighet gjenspeiles i den språklige variasjonen. I denne delen av sosiolingvistikken studeres språksamfunnet oftest på mesonivå, særlig influert av etnologien. I det øverste jordlaget, Eckerts tredje bølge, er fokuset for sosiolingvistiske studier flyttet til et mikronivå, i studiet av individets konstruksjon av språklig identitet og den enkelte språkbrukerens tilgang til og konstruksjon av ulike talestiler som språklig ressurs.

3. Prinsipp for informantutvalg

I sosiolingvistiske studier av norske talemål har prosessen for utvalg av informanter vært tredelt. For det første avgjør forskeren hvilke sosiale kategorier som skal danne grunnlaget for et stratifisert utvalg av informanter, og hvordan disse kategoriene skal defineres. Deretter stiller forskeren generelle informantkrav, gjerne knyttet til geografisk tilhørighet. Her har det vært vanlig å stille krav til *territoriell tilhørighet*, der informantene skal ha vært født i et bestemt område eller ha flyttet dit innen en viss alder, og bestemte krav til informantenes *foreldrebakgrunn*, der informantene skal ha hatt foreldre fra området (Hernes 2007: 213–16). Til slutt tar forskeren et utvalg av disse informantene, i kvantitative sosiolingvistiske studier oftest gjennom et tilfeldig utvalg.

Hovedmålet med dette informantutvalget, er at informantene i studien skal være representative for språksamfunnet som helhet, og at studiet av disse informantene skal gi generaliserbare forskningsresultat. Ei viktig forutsetning for et representativt informantutvalg er imidlertid at både de generelle informantkravene og kategoriene i det stratifiserte utvalget tilpasses det samfunnet informantene lever i.

Det ligger to ulike teoretiske premisser til grunn for bruken av foreldrebakgrunn i utvelgelsen og kategoriseringa av informanter i talemåsstuder. For det første bygger tradisjonen på ei oppfatning om at foreldrene er de viktigste rollemodellene i de tidligste stadiene av barns språkutvikling, og at denne tidlige innflytelsen har en fundamental og varig effekt på språket til enkeltindividet. Norske dialektforskere har tatt utgangspunkt i de biologiske foreldrene for å avgjøre den tidlige innflytelsen på informantenes språk.

For det andre bygger den norske metodiske tradisjonen på en kulturell modell der genetisk slektskap er sentralt for lokal, etnisk og nasjonal tilhørighet. Utvalgskriterier for informanter til talemålsstudier avspeiler fagtradisjonens og den enkelte forskers oppfatning av hvem som er en egnet eller god representant for det aktuelle språksamfunnet. Krav til informantenes foreldrebakgrunn eller oppvekststed avspeiler på samme måte fagtradisjonens forestillinger om den autentiske språkbrukeren, eller det autentiske medlemmet av lokalsamfunnet.

I folkelivvistikkens har en søkt å kartlegge folkelige forestillinger om språk, og de kulturelle modellene som ligger til grunn for folkelige uttalelser om språk og språkbruk (Niedzielski og Preston 2000). Jeg kjenner ikke til studier av norske folkelige forestillinger om forholdet mellom språk og familie, til tross for at dette er et relativt vanlig emne i ikke-akademiske samtaler om språk. Ei slik kartlegging vil være sentral også for å få innsikt i de kulturelle modellene som ligger til grunn for forestillingene om familien og for operasjonalisering av familiebegrepet i talemålsforskninga.

4. Kriterier for informantutvalg i norske hovedfagsoppgaver om talemålsendring og talemålsvariasjon

For å undersøke tradisjonene for informantutvalg i norsk talemålsforskning, gikk jeg gjennom de 320 hovedfagsoppgavene som sto på Målføresamlinga ved UiB 16–19. februar 2009. Denne samlingen inneholder 333 av de norske hovedfagsoppgavene som er blitt skrevet om norsk og nordisk tale- og skriftmål de siste 100 åra.² De fleste av disse hovedfagsoppgavene bygger på informantbaserte studier om norske talemål, og i 102 av de 320 hovedfagsoppgavene er kriteriene for informantutvalget oppgitt.³ I 90 av de 102 hovedfagsoppgavene (88%) er det stilt krav til informantenes oppvekststed. Høyest er andelen blant oppgavene levert ved Universitetet i Trondheim/NTNU (94%) og Universitetet i Bergen (92%). Dette informantkravet er også stilt i alle de fire oppgavene fra Universitetet i Tromsø. Lavest er andelen blant oppgavene levert ved Universitetet i Oslo (86%). I 62 av de samme 102

2. 13 oppgaver var utlånt da jeg gikk gjennom samlinga.
3. De aller fleste av de 102 oppgavene er levert etter 1975.

oppgavene (61%) blir det stilt krav til informantenes foreldrebakgrunn. Høyest andel finner vi i oppgavene som er levert ved Høgskolen i Agder (80%) og Universitetet i Trondheim/NTNU (64%). I tre av de fire oppgavene fra Universitetet i Tromsø er det også stilt krav til informantenes foreldrebakgrunn, og foreldrenes sosiale tilhørighet. Blant oppgavene levert ved Universitetet i Bergen er det stilt krav til informantenes foreldrebakgrunn i 58% av oppgavene. Den laveste andelen finner vi ved Universitetet i Oslo (54%). En av årsakene til at tallet er noe lavere i oppgavene fra Universitetet i Oslo, kan være *Talemålsundersøkelsen i Oslo* (TAUS), der det ble sett bort fra foreldrebakgrunn i informantutvalget (Hanssen 1978). I siste halvdel av 1970-tallet brukte flere av hovedfagsstudentene materialet fra TAUS som grunnlag for arbeida sine, andre oppgir metoden i TAUS som modell for informantutvalget i oppgavene (f.eks. Guldal 1977; Seim 1977; Reine 1980; Hagness 1978).

Gjennomgangen av disse hovedfagsoppgavene avspeiler en metodisk tradisjon for informantutvalg og informantkategorisering, der altså 88% av hovedfagsstudentene har stilt krav om at informantene må være født eller oppvokst innenfor et geografisk avgrens område, og 60,8% av hovedfagsstudentene har stilt krav til informantenes foreldrebakgrunn. I 39% av hovedfagsoppgavene er det ikke stilt krav til informantenes foreldrebakgrunn. Inntrykket mitt er at mange av hovedfagsstudentene har regnet dette som et mindre nøytralt valg: fraværet av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium forklares og forsvarer, mens bruken av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium ofte står uforklart.

5. Fire premisser som bør fylles for at foreldrebakgrunn skal være et godt utvalgskriterium

Det er flere grunner til å hevde at foreldrebakgrunn er et problematisk utvalgskriterium for informanter i sosiolingvistiske studier, kanskje særlig for studier der språksamfunnet tilnærmes og beskrives på et makronivå.

Fravelging av informanter med ikke-lokale foreldre vil kunne redusere muligheten for generaliserbare forskningsresultat, dersom målet med forskningsstudien er å si noe om generelle tendenser i et språksamfunn. Ei informantkategorisering basert på rapporterte foreldres rapporterte talemål, vil utgjøre ei betydelig feilkilde i sosiolingvistiske

studier som søker å si noe om betydninga av tidlig språklæring for den enkeltes talemål, for eksempel der realiseringa av språklige variabler korreleres med foreldres geografiske bakgrunn.

Språket er tillagt en ontologisk status som et sosialt fenomen i sosiolinguistikken, og jeg går ut fra at bruken av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium i norsk sosiolinguistikks avspeiler en implisitt antakelse om at informantenes talemål er varig preget av tidlig språklig sosialisering. For at foreldrebakgrunn skal være en pålitelig kilde til informanters tidlige språklige innflytelse, må fire premisser være oppfylt. For det første må vi ha rimelig grunn til å tro at foreldrene er de viktigste første rollemodellene i den språklige livshistoria til den enkelte språkbrukeren. For det andre må det være samsvar mellom informantenes og forskerens forståelse av foreldrebegrepet, og det må være samsvar mellom det talemålet informantene hevder at foreldrene har, og det talemålet forskeren vil hevde at foreldrene har. Informantene og forskeren må altså legge samme familiemodell til grunn når de beskriver og klassifiserer relasjonene mellom familiemedlemmene, og informantene og forskeren må klassifisere og avgrense norske talemål på mer eller mindre samme måte. For det tredje må informantenes familier være så like at det gir mening å bruke samme utvalgskriterier for alle informantene i utvalget. Det fjerde premisset henger sammen med de tre første: den språklige traderinga fra foreldre til barn må være målbar, og kanskje også forutsigbar.

5.1 Første premiss: Foreldrene er de viktigste første rollemodellene i den språklige livshistoria til den enkelte språkbrukeren

Når informantkategorisering og informantutvelgelse i norsk sosiolinguistik har vært basert på informantenes foreldre og deres (rapporterte) talemål, synes dette å være fundert på en implisitt antakelse om at disse foreldrene var de viktigste og første språklige rollemodellene i informantenes språklige livshistorie.

Hovedproblemets knyttet til en slik framgangsmåte, er at den er fundert på en for enkel forståelse av barndom og av barns språklige virkelighet. En voksende andel nordmenn har ikke vokst opp sammen med begge foreldrene sine, eller de som kulturelt regnes som de *egentlige* foreldrene. I 2009 bor tre av fire hjemmeboende⁴ norske barn i alderen

4. Som hjemmeboende barn regnes her personer i alderen 0–17 år som ikke har flyttet

0–17 år sammen med begge foreldrene sine.⁵ Det vil si at hvert fjerde norske barn bare bor sammen med den ene, eller ingen av foreldrene, og denne andelen barn har økt fra 18 til 25 prosent de siste 20 åra. Sju prosent av norske barn bor sammen med stemor eller stefar, i tillegg til den ene av foreldrene. Dette inkluderer også foreldre som har inngått registrert partnerskap.

Dersom målet med bruken av foreldrebakgrunn som utvalgs-kriterium, er å skille ut de barna som har vokst opp med det lokale talemålet som hjemmespråk, vil det på den ene sida være mer hensikts-messig å spørre informantene om hvilke voksne de har bodd sammen med. På den andre sida har mange barn, med ikke-lokale foreldre, eldre søsken som snakker den lokale dialekten. I 2009 bor 82 prosent av norske barn sammen med søsken.⁶ Vi må kunne gå ut fra at rundt halv-parten av disse barna er småsøsken, men jeg kjenner ikke til norske sosiolingvistiske studier som har spurt etter talemålet til storesøsken i den utbredte kartlegginga av hjemmetalemålet.

Et annet viktig spørsmål er om norske småbarn i større grad er influerte av talemålet i familien enn av talemålet de møter utenfor hjemmet. Mange norske barn begynner i barnehage eller hos dagmamma i ettårsalderen, når foreldrepermisjonen er slutt og foreldrene må ut i arbeid igjen. Ved utgangen av 2008 gikk 75 prosent av norske barn i aldersgruppa 1–2 år i barnehage, og langt de fleste av disse hadde heldags-plasser.⁷ Tallene for hvor mange barn som passes av dagmamma, er mer usikre. I de 102 opptelte hovedfagsoppgavene, var de unge informantene født på 1960-, 1970-, 1980- og 1990-tallet. Jeg har ikke funnet tall som kan gi oss et bilde av hvem som passet disse informantene da de var små, men jeg stiller likevel spørsmålstege ved antakelsen om at foreldrene skal ha vært så avgjørende for språket deres, at informasjon om foreldrenes talemål er tilstrekkelig for å få innsikt i det tidlige språklæringsmiljøet til informantene. Det vil være en kompleks prosess å kartlegge den første

hjemmefra. Personer under 18 år som har giftet seg eller fått egne barn, regnes heller ikke som barn i SSBs barnestatistikk.

5. <http://www.ssb.no/emner/02/barn_og_unge/2009/familie/>
6. 68 prosent bor bare sammen med helsøsken, resten av barna bor (også) sammen med halvsøsken og/ eller stesøsken <<http://www.ssb.no/emner/02/01/20/barn/tab-2009-04-30-04.html>>. Her regnes bare hjemmeboende søsken med, det vil si søsken som bor på samme adresse og tilhører samme husholdning som barnet selv.
7. <<http://www.ssb.no/emner/04/02/10/barnehager/>>

språklige påvirkningen på informanter som nå er voksne og halvvoksne, og ei grundig kartlegging av en slik språklig påvirkning vil være ei utfordrende oppgave.

5.2 Andre premiss: Det er samsvar mellom rapportert og registrert foreldrebakgrunn og rapportert og registrert talemål

Informasjon om informanters foreldrebakgrunn og om foreldres talemål hentes oftest inn fra informantene selv. Den tradisjonelle bruken av slike selvrapporerte foreldrebakgrunnsdata i norsk sosiolingvistikk er basert på at det er rimelig samsvar mellom informantenes og forskerens forståelse av foreldrebegrepet, og at det er samsvar mellom det talemålet informantene hevder at foreldrene har, og det talemålet forskeren vil hevde at foreldrene har.

Eventuelle avvik mellom forskerens og informantens forståelse av foreldrebegrepet vil først og fremst gjøre seg gjeldende for den delen av informantene som ikke har vokst opp med begge foreldrene. Poenget kan illustreres med en anekdote fra intervju jeg har gjort med elevene i ei sjuendeklasse i ei romsdalsbygd i november 2008. I intervjuene ba jeg først elevene om å fortelle hvor foreldrene var fra, og hvilket talemål foreldrene hadde. Én av elevene fortalte meg at mora var fra den lokale plassen, men at faren var fra en annen del av landet. Seinere i intervjuet, da vi kom inn på språklig korrektsjon hjemme, kunne informanten fortelle meg at *samboeren til mora* også var fra bygda, og at han pleide å late som om han ikke forsto informanten når hun snakket bymål. Dersom målet med kartlegginga mi av foreldrebakgrunnen var å få informasjon om den tidlige språkmiljøet til denne informanten, kan opplysingene om faren ha vært gode nok, forutsatt at hun faktisk bodde sammen med, eller var mye sammen med faren da hun var mindre. Dersom hun hadde valgt å omtale stefaren som far, ville det kanskje vært mer problematisk, med mindre hun bodde sammen med, eller var mye sammen med *stefaren* da hun var mindre. For at opplysingene om foreldrebakgrunn skal kunne danne grunnlag for ei informantkategorisering, er det en fordel om informantene oppfatter spørsmålet om foreldrebakgrunn likt, og at forskeren vet hvordan informantene oppfatter spørsmålet.

Når foreldrebakgrunn er tatt med som utvalgskriterium, kategori eller variabel i norske talemålsstudier, kan det se ut til at foreldrebegrepet reflekterer biologiske heller enn sosiale familieband. Forholda mellom

besteforeldre, foreldre og barn blir oppfatta som statiske med ei forutsigbar rolle- og maktfordeling, og vi får sjeldent innblikk i hvilken status, verdi eller hvilket innhold som kan knyttes til eller som informantene selv knytter til slektskapsbanda. I doktorgradsavhandlinga til Reidun Hernes finner vi en kommentar til det relativt sjeldent problematiserte forholdet mellom sosiale og biologiske familieband:

Nokre av informantane har skilde foreldre, og nokre av desse har fått nye partnarar. Eg har ikkje teke dette aspektet inn i analysen – det er bakgrunnen til dei biologiske foreldra som er målt i tabellane ovanfor. Alle informantane har kontakt med begge dei biologiske foreldra. (Hernes 2006: 233, fotnote 92).⁸

Selv om Hernes påpeker det metodiske problemet, følger også hun den tradisjonelle forestillinga om familien som en naturlig gitt enhet, med et forutsigbart samsvar mellom sosiale og biologiske familieband, og med forutsigbare relasjoner mellom familiemedlemmene. Når informantene ikke lenger bor sammen med de biologiske foreldrene, behandles dette som et metodisk fotnoteproblem, forsvert ved at informantene ”har kontakt med” de biologiske foreldrene (*ibid*). Verdien i denne kontakten er imidlertid uklar, vi vet ikke hvor langt informantene bor fra de biologiske foreldrene, hvor ofte de ser hverandre eller hvilket emosjonelt eller sosialt innhold informantene knytter til relasjonene.

Ei problemstilling som vil kunne favne de selvrappertede dataene fra flere av informantene enn den delen av informantene som ikke har vokst opp i stabile kjernefamilier, gjelder de eventuelle avvika mellom rapportert og registrert foreldretalemål. I den tidligere nevnte sjuende-klassen, fortalte en annen av elevene at hun hadde en far fra den lokale plassen, men at mora var fra Bergen og snakket ”bergenser”. Etter å ha intervjuet mora, fant jeg ut at hun hadde flyttet til bygda før hun begynte på skolen. I opptaket av talemålet hennes har jeg bare funnet ett trekk som kan klassifiseres som ikke-romsdalsk, i et ellers romsdalsk språksystem: hun skrarrer på *r*-en. Dette éne, saliente, ikke-lokale trekket er nok til å få dattera til å klassifisere talemålet til mora som ”bergenser”.

8. I 2004, 2005 og 2006 bodde 75% av norske barn sammen med både mor og far. Andelen barn som ikke bor sammen med begge foreldrene er høyest for de eldste barna (38% av 17-åringene som fortsatt bodde hjemme) <<http://www.ssb.no/barnogunge/arkiv/2006/familie/>>. Dette er også den aldersgruppen det har vært vanligst å hente informanter fra i sosiolingvistiske studier.

Det er mulig at dette er et enestående eksempel på avvik mellom ikke-lingvisters og en talemålsgranskers talemålsklassifikasjon. Jeg mener likevel at denne typen data gir grunn til å undersøke nærmere om talemålsinformanters opplysninger om egne foreldres talemål nødvendigvis gir oss den informasjonen vi er ute etter, og om hva slags grunnlag disse opplysningene danner for informantutvalg og informantkategorisering.

5.3 Tredje premiss: Informantenes familier må være sammenlignbare

Dersom foreldrebakgrunn skal være et godt grunnlag for informantutvalg og informantkategorisering, er det en fordel om informantenes familier er sammenlignbare, og at alle informantene i samme studie har den samme relasjonen til foreldrene sine. Dette gjelder både om foreldre og barn bor sammen, om de treffes regelmessig, om de snakker sammen og om disse relasjonene forandrer seg gjennom livet på samme måte for alle informantene. Operasjonaliseringa av foreldrebegrepet i norsk sosiolingvistikk ser ut til å forutsette at norske familier er stabile og like enheter, både når det gjelder bostruktur og når det gjelder relasjonene mellom familiemedlemmene.

Forestillinga om stabile familierelasjoner ligger til grunn for bruken av foreldre som kategori i stratifisert utvalg og som sosial variabel i datamaterialet. I ei rekke talemåsstudier blir informantene grupperte etter foreldres oppvekststed eller innflytterstatus, for eksempel i Haugen (2004), Hernes (2006), Jensen (1961), Papazian (1999), Sævik (2000), Ulset (2002) og Aasmundtvit (2008). Eksempel på at foreldrebakgrunn blir brukt til å definere informantenes ‘sosiale bakgrunn’, finner vi blant annet i Finn Gabrielsens studie av samvariasjonen mellom språkbruk og klassebakgrunn i Haugesund, der informantenes klassesettihørighet blir avgjort av fars yrke:

Inndelinga her bygger på yrkestittel til hovedforsørjaren [sic], dvs. den som “tente mest”. I praksis betydder det far, også i dei tilfellene der far og mor var skilt og dotter og son budde hos mor. (Gabrielsen 1991: 66)⁹

9. I 1988 bodde 14,2% av norske 16-åringer som fortsatt bodde hjemme, ikke sammen med begge foreldrene. I 1996 hadde dette tallet økt til 21,1% (Jensen og Clausen 1997:31–34). I 2008 bodde 38 % av alle 17-åringer som fortsatt bodde hjemme, ikke sammen med begge foreldrene <http://www.ssb.no/emner/02/barn_og_unge/2009/familie/>.

Denne framgangsmåten for å avgjøre klassesettihørighet er også blitt brukt av William Labov (Labov 1966), og vi finner den igjen i ei rekke norske hovedfagsoppgaver, for eksempel i Sandal (1976), Kristoffersen (1978), Goksøyr (1980), Elseth (1982) og Sævik (2000). Denne operasjonaliseringa av klassebegrepet forutsetter familier med et tradisjonelt kjønnssrollemønster, og har vært kritisert av blant andre Suzanne Romaine:

Censuses and other surveys rely on a patriarchal concept of social class, where the family is the basic unit of analysis, the man is regarded as the head of the household, and this occupation determines the family's social class. (Romaine 1999: 174).

En patriarkalsk forståelse av sosial klasse bygger kanskje også på ei forestilling om stabile klassestrukturer, der kvinner og menn velger partnere fra samme sosiale klasse. En slik implisitt antakelse om stabilitet i familie- og klassestrukturer gjør at det framstår som mindre problematisk å kombinere et *patriarkalsk* klassebegrep med ei forestilling om språklig tradering langs ei *matriarkalsk* linje, der en har sett for seg at det er *mødrene* som har størst innvirkning på språket til barna i familien.

I nyere sosiolinguistiske studier er det blitt vanligere å avgjøre voksnes kvinners klassesettihørighet ut fra eget yrke, heller enn yrket til ektefellen (Cheshire 2002: 429). Dette er et naturlig resultat av kvinnenes endrede stilling i samfunnet for øvrig, men det kan også ha sammenheng med at forholdet mellom ektefeller (den horisontale relasjonen i familieenheten) blir tillagt mindre vekt i en moderne norsk forståelse av slektskap (Melhuus 2001: 64). Styrken i og betydningen av de vertikale familierelasjonene (forholdet mellom foreldre og barn), er fortsatt et viktig premiss i den sosiolinguistiske metodiske tradisjonen.

5.4 Fjerde premiss: Den språklige traderinga i familien må være målbar og kanskje også forutsigbar

Operasjonaliseringa av kategorien foreldrebakgrunn i norsk sosiolinguistikk er basert på ei forestilling om at den språklige traderinga fra foreldre til barn er målbar og kanskje også forutsigbar. Denne forestillinga avspeiles i den norske sosiolinguistiske metodiske tradisjonen for informantutvalg og informantkategorisering, men den har også innflytelse på norske talemålsgranskeres forklaringer på språkendringsprosesser.

Språkhistorisk forskning har lagt vekt på foreldres og besteforeldres rolle som normbærere. Hjemmet og familien er blitt oppfatta som den mest effektive arenaen for språklig konservatisme i sosialt stabile perioder, der språklig kontinuitet blir forklart gjennom de eldre generasjonenes kontroll over de unges språkbruk (Hornberger og King 2000: 194; Nettle og Romaine 2000: 7).

I norsk talemålsforskning har de eldre språkbrukerne blitt tillagt ei rolle som stabile bærere av språket, der relasjonene i den språklige sosialiseringa i familien er prega av at de eldre korrigerer eller forsøker å korrigere språket til de yngre. Når norske sosiolinguistiske studier viser at variasjon i språkbruk hos unge informanter samvarierer med foreldrenes oppvekststed, har en gjerne sett for seg at andelen voksne innbyggere som snakker det lokale talemålet vil være avgjørende for å styre farten til språkendringa i et dialektsamfunn. Tanken er at foreldre som har vokst opp på den lokale plassen, bidrar til å forme språket til egne barn i retning av et tradisjonelt talemål, i større grad enn innflyttere foreldre gjør det. Dette bildet av rollefordelinga i den språklige sosialiseringa i familien åpner i liten grad for språklig påvirkning fra de yngre til de eldre generasjonene. En kommentar til den mulige påvirkninga barn har på egne foreldre og besteforeldre, finner vi i Olbjørn Øyehaugs (dialektologiske) hovedfagsoppgave om dialektendring i Ørsta (Øyehaug 1972). I omtalen av de fem hjemmelsmennene og hjemmelskvinnene i oppgava, trekker Øyehaug fram at den ene av informantene som ikke har barn, skiller seg ut språklig, kanskje særlig på det leksikaliske nivået:

Alle desse fire har hatt mange born og borneborn, og har meir eller mindre fått ordtilfanget tillempa etter sine etterkomrarar. I alle høve har eg inntrykk av at målet til Laura Berg (L.B.), som ikkje har hatt born, i mangt har eit eldre preg enn målet til dei fire andre. Mange ord og vendingar er ho snart åleine om å bruke. Ho er ei av dei svært få som enno brukar pronomenformene [mīd] og [dīd] i daglitalen. (Øyehaug 1972: 8)

I norsk sosiolinguistisk forskning har det har vært lagt liten vekt på en slik mulig språklig sosialisering fra yngre til eldre språkbrukere i samme familie. Det har sammenheng med sosiolinguistikkens fokus på ungdomsspråk og på ungdom som den innovative gruppa i språksamfunnet, men det reflekterer samtidig forestillingene om mekanismene i den

språklig sosialiseringa i familien. Det kan være grunn til å stille spørsmålstege ved forestillinga om ei forutsigbar språklig tradering fra de eldre til de yngre språkbrukerne, der det er de eldre som sosialiserer og de yngre som sosialiseres.

5.5 Den autentiske språkbrukeren

I punkt 5 har jeg gått ut fra at tradisjonen for bruken av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium i norsk sosiolingvistikk, bygger på en antakelse om at foreldres talemål har varig innvirkning på talemålet til barna. I de fleste hovedfagsoppgavene gjennomgått i punkt 4, står imidlertid utvalgskriteriene uforklarte, og jeg kan ikke utelukke at andre motiv ligger bak bruken av foreldrebakgrunn som utvalgskriterium og sosial variabel.

I punkt 3 hevdet jeg at den norske metodiske tradisjonen også kunne være tuftet på en kulturell modell der genetisk slektskap er sentralt for lokal, etnisk og nasjonal tilhørighet, der språkbrukere som kan vise til slekt på plassen, blir oppfattet som de mest autentiske brukerne av det lokale talemålet.

De fleste talemålsgranskere som har undersøkt norske språksamfunn, har vært norske. Blant stipendiater og hovedfagsstudenter har det også vært vanligst å knytte forskningsarbeidet til talemålet på egen heimplass. De lingvistiske og folkelingvistiske fortolkningene av forholdet mellom språk og familie i slike studier, kan tenkes å reflektere de samme kulturelle forestillingene om familieinstitusjonen og om mekanismene i den språklige traderinga fra foreldre til barn. Et spørsmål vi derfor kan stille oss i tilknytning til utvalgskriteriene for talemåls-informanter, er hvordan disse kriteriene oppfattes av informantene. Dersom informantene vet at de er blitt valgt ut på grunnlag av opplysninger om foreldrene, oppfatter de selv dette som et fornuftig utvalgs-kriterium?

6. Hvordan oppfatter informantene kriteriene for informantutvalg?

Da jeg plukket ut informanter til masteroppgava mi om talemålet på Shetland, stilte jeg først krav både til informantenes territorielle tilhørighet og foreldrebakgrunn (Bugge 2007). Det viste seg at de informantkravene jeg hadde satt, i stor grad falt sammen med informantenes egne skillelinjer mellom ‘shetlendere’ og ‘ikke-shetlendere’.

Det kan være to grunner til at det var sammenfall mellom utvalgskriteriene mine og informantenes vurderinger av lokal tilhørighet. For det første forberedte jeg ofte intervjuene med å spørre informantene om hvor de hadde vokst opp og hvor foreldrene var fra. Kanskje spilte informantene videre på de skillelinjene jeg allerede hadde trukket opp.

For det andre er det mulig at de shetlandske informantene og jeg allerede hadde felles forestillinger om hvilken rolle familien spiller for utviklinga til talemålet til den enkelte språkbrukeren. I norske talemålsstudier har forskere og informanter i stor grad hatt samme språklige og kulturelle bakgrunn, og de lingvistiske og folkelingvistiske fortolkningene av forholdet mellom språk og familie kan reflektere de samme kulturelle forestillingene om familieinstitusjonen og om mekanismene i den språklige traderingen fra foreldre til barn.

De shetlandske informantene oppfattet Shetland som et flerdialektalt samfunn, med et skille mellom den lokale dialekten, oftest omtalt som "Shetlan", og en mer standardnær varietet, oftest omtalt som "English". De av informantene som oppfattet seg selv som todialektale og som mente at de vekslet mellom "English" og "Shetlan", hadde stort sett klare oppfatninger om hvilken varietet som var passende og upassende å bruke i ulike domener. Når noen av informantene mente at de verken brukte eller behersket varietetene "Shetlan", hadde dette ofte sammenheng med vurderinger av egen tilhørighetsstatus (Bugge 2009).

Vektlegginga av biologisk slektskap er grunnleggende i den vestlige forståelsen av familie- og slektsbegrepet, og grunnleggende i forståelsen av noen familieliasjoner som mer egentlige enn andre (Smedal 2001). Ei kulturell vektlegging av blodsband vil kunne ha konsekvenser for mønsteret i den språklige variasjonen i språksamfunnet ved at den språklige identiteten og de språklige strategiene til enkeltmennesket er influert av vurderinger om egen lokal, etnisk og nasjonal tilhørighet. I tillegg vil ei kulturell vektlegging av slektskap for lokal tilhørighetsstatus kunne gjen speiles i de metodiske valga forskere gjør i studiet av geografisk avgrensa talemål.

7. Framlegg til alternativ operasjonalisering av foreldrebegrepet, og alternative utvalgskriterium i talemålsstudier

I denne artikkelen har jeg pekt på ulike grunner til at foreldrebakgrunn,

slik begrepet operasjonaliseres i norsk sosiolingvistikk i dag, kan være et problematisk utgangspunkt for informantutvalget til sosiolingvistiske studier. Det kan derfor være på sin plass å presentere framlegg til alternative operasjonaliseringer av foreldrebegrepet, i tillegg til alternative kriterier for informantutvalg.

De metodiske valga for informantutvelgelse avhenger av forskerens grunnleggende syn på samfunnets og språkets ontologiske og epistemologiske status, og av forskerens syn på språkbrukerens rolle og uavhengighet i egen språklige utvikling. I det dypeste struktursosiologisk influerte jordlaget i sosiolingvistikken vil forskeren kunne forsvere at utvalgskriteria forutsetter at familien er en objektiv sosial struktur som eksisterer uavhengig av familiemedlemmene oppfatninger om den. Utfordringen for bruken av foreldrebakgrunn for informantutvalg og informantkategorisering ligger da i å ta høyde for de strukturelle endringene i den moderne familien. Jeg har hevdet at det er problematisk å forutsette at den tradisjonelle, strukturelt stabile kjernefamilien er en god modell for familiene til dagens norske talemåsinformanter. I et alternativt og utvidet familiebegrep kan vi for eksempel ta utgangspunkt i hvem informantene har bodd sammen med i løpet av oppveksten. Dette vil kunne gi et mer adekvat, men komplekst bilde av informantenes familier.

Når informasjon om foreldrebakgrunn er tatt med i sosiolingvistiske studier, antar jeg at det er ment å gi innsikt i informantenes tidligste språkmiljø, og i punkt 5 nevnte jeg ulike premisser som bør oppfylles for at foreldrebakgrunn skal være en pålitelig kilde til dette språkmiljøet. For det første hevdet jeg at vi bør ha rimelig grunn til å tro at foreldrene er de viktigste første rollemodellene i den språklige livshistoria til den enkelte språkbrukeren. Det vil være mulig, og kanskje også nyttig, å undersøke om det er en statistisk sammenheng mellom språket til foreldre og barn i énspråklige, éndialektale familier i stabile språksamfunn. Dette vil kunne gi den implisitte antakelsen et empirisk fundament. Det er også mulig å kartlegge andre viktige sider ved informanters tidlige språkmiljø, som søskens talemål og talemålet til ansatte og bestevenner i barnehagen. Her må vi likevel spørre oss om hvilke praktiske utfordringer det vil føre med seg å bruke ei omfattende miljøkartlegging som grunnlag for informantutvalg. Ei slik kartlegging vil også måtte baseres på informantenes egne barndomsminner, og informantenes egen talemålkategorisering.

Det andre premisset var knyttet til bruken av rapporterte data, der det i talemåsstudier er vanlig å innhente informasjon om foreldre og foreldres talemål fra informantene selv. Vi bør ta høyde for at det kan være forskjeller mellom informantenes og forskerens klassifisering av talemålet til disse foreldrene. Ei åpenbar løsning på problemet ville være at forskeren selv undersøkte talemålet til informantenes foreldre, men dette er ei tidkrevende oppgave, særlig for informantrike, kvantitative studier.

Et greit alternativ for kvantitative sosiolingvistiske studier på makronivå er å la være å bruke foreldrebakgrunn som utvalgskriterium for informantutvalget. Dette er et metodisk valg som det også finnes tradisjon for i norsk sosiolingvistikk. I 39% av de 102 norske hovedfagsoppgavene som var nevnt i punkt 3, var det ikke stilt krav til informantenes foreldrebakgrunn.

For sosiolingvistiske studier som søker å kartlegge språklig variasjon på et meso- og mikronivå, og som i mindre grad forutsetter samfunnsstrukturene som objektive og stabile størrelser, vil familie og foreldrebakgrunn være et spennende utgangspunkt for informantutvalg og som utgangspunkt for informantinndeling. Vi vet lite om hvordan, og om, slektskap spiller noen rolle når norske språkbrukere konstruerer sin språklige identitet. Norske sosiolingvisters operasjonalisering av familiebegrepet, peker imidlertid i retning av at nordmenn også vurderer slektskap som sentralt for lokal tilhørighet, som i sin tur er sentralt for bruken av et autentisk lokalt talemål.

8. Avslutning

I denne artikkelen har jeg hevdet at den tradisjonelle sosiolingvistiske familiemodellen er problematisk når det blir brukt for å forklare historisk språkendring, og den er problematisk når den brukes for å forklare språklig variasjon og endring i et moderne norsk samfunn der en økende andel språkbrukere vokser opp i alenemorfamilier, alenefarfamilier, stefamilier og samkjønnsfamilier, fosterfamilier og adoptivfamilier. En økende andel barn opplever også at familien de vokser opp i, endrer seg, både når det gjelder *hvor* de bor, og *hvem* de bor sammen med. En utdatert familie-modell vil få konsekvenser på ulike stadier i forskningsprosessen, og det vil ha konsekvenser for kunnskapsproduksjonen om norske talemål.

Det vil være fordeler og ulemper knyttet til å forkaste eller modifisere denne tradisjonelle modellen som ligger til grunn for operasjonaliseringa av foreldrebegrepet i norsk sosiolinguistik. Dersom vi velger å beholde modellen, vil det øke mulighetene for sammenlignbarhet med eldre sosiolinguistiske studier av norske talemål. Ulempa ved en slik metodologisk kontinuitet, er imidlertid at vi risikerer at modellen i mindre og mindre grad speiler det samfunnet vi ønsker å beskrive.

Den tidlige struktursosiologisk influerte sosiolinguistikken er fundert på en samfunnsmodell med statiske samfunnstrukturer. I sosiolinguistiske studier som godtar en slik grunnleggende samfunnsontologi, vil det være mulig å forutsette at familien er en objektiv sosial struktur. Jeg vil likevel hevde at ei fornuftig operasjonalisering av familiebegrepet innen dagens labovske tradisjon også forutsetter ei oppdatering av familiebegrepet, der andre familiestrukturer enn den tradisjonelle kjernefamiliestrukturen blir inkluderte.

Sosiolinguistikken har utviklet seg til et mangfoldig fagfelt. I jordmetaforen forsøkte jeg å illustrere hvordan de øverste jordlaga av sosiolinguistikken legger andre ontologiske og epistemologiske posisjoner til grunn enn de vi finner i den tradisjonelle labovske retninga. Her bør vi kunne vente at ei grunnleggende konstruktivistisk tilnærming til språksamfunnet og språkbrukeren også får de forventede metodologiske implikasjonene, der informantutvalg og informantkategorisering ikke kan ta utgangspunkt i at *familien* er en objektiv sosial struktur, som eksisterer uavhengig av familiemedlemmenes oppfatning av den.

Litteratur

- Akselberg, Gunnstein. 1994. Phenomenology, sociolinguistics and sociology. *Nordica Bergensia* 1: 26–60.
- Bucholtz, Mary og Kira Hall. 2008. All of the above: New coalitions in sociocultural linguistics *Journal of sociolinguistics* 12 (4): 401–31.
- Bugge, Edit. 2007. *Shetlan wirds. En studie av kjennskap til og oppfatninger om det shetlandske dialektordforrådet*, upublisert masteroppgave, Universitetet i Bergen.
- . 2009. The role of 'family' in intergenerational dialect transmission in Shetland. Innlegg på *Ninth International Conference on the*

- Languages of Scotland and Ulster.* University of the Highlands and Islands, Kirkwall.
- Cheshire, Jenny. 2002. Sex and gender in variationist research, s. 423–43 i *Handbook of Language Variation and Change*, redigert av J.K. Chambers, P. Trudgill og N. Schilling-Estes. Oxford: Blackwell.
- . 2006. Age and generation-specific use of language, s. 1552–63 i *Sociolinguistics: An international handbook of the science of language and society*, redigert av U. Ammon, N. Dittmar, K. Mattheier og P. Trudgill. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Coupland, Nikolas. 2004. Age in social and sociolinguistic theory, s. 69–90 i *Handbook of communication and aging research*, redigert av J. Nussbaum og J. Coupland. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Eckert, Penelope. 1989. The whole woman: Sex and gender differences in variation. *Language Variation and Change* 11: 245–68.
- . 1998. Age as a sociolinguistic variable, s. 151–67 i *The Handbook of Sociolinguistics*, redigert av F. Coulmas. Oxford, Malden: Blackwell Publishers.
- . 2005. Variation, convention, and social meaning. *The annual meeting of the Linguistic Society of America*, Oakland, California.
- Eckert, Penelope og Sally McConnel-Ginet. 1999. New generalizations and explanations in language and gender research. *Language in Society* 28: 185–201.
- Elseth, Berit Brenden. 1982. *Talespråk og normer: Ei sosiolinguistisk undersøking av talemålet til en del barn og ungdommer i Lier*, upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Gabrielsen, Finn. 1991. *Haugesund bymål*. Bergen: Alvheim og Eide.
- Goksøy, Odd. 1980. *Vokalar på vandring: ein studie i endringa av målet i Ytre Herøy med vekt på vokalsystemet etter motsetningane eldre-ungre og sentrum-periferi*. upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Trondheim.
- Guldal, Reidunn. 1977. *Språklige uttrykk for årsaksrelasjonen i et talemålsmateriale: delprosjekt av Taus*, ubublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Hagness, Kristin. 1978. *Bruken av passiv i et talemålsmateriale: delprosjekt av talemålsundersøkelsen i Oslo*, upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Hanssen, Eskil. 1978. *Oslomål: prosjektbeskrivelse og syntaktisk analyse av Oslomål med henblikk på sosiale skilnader*. Oslo: Novus.

- Haugen, Ragnhild. 2004. *Språk og språkhaldningar hjå ungdomar i Sogndal*, Dr. art.-avhandling. Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Hernes, Reidunn. 2006. *Talemål i endring?: ein longitudinell studie av talemålsutvikling og språkleg røyndomsoppfatning hjå ungdomar i Os*, Dr. art.-avhandling. Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- . 2007. Som ein ropar i skogen, får ein svar? Metodevalg og resultattolkning i svensk og norsk sosiolinguistik etter år 2000. *Maal og Minne* 2: 208–21.
- Hornberger, Nancy H. og Kendall A. King. 2000. Reversing Quechua Language Shift in South America, s. 166–194 i *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift Revisited: A 21st Century Perspective*, redigert av J. Fishman. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Kristoffersen, Gjert. 1978. “*Mi brægå' så i Å'ndal*”: En sosio-fonologisk undersøkelse av sekvenser med vokal + r i talemålet til skolebarn i Arendal. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Jensen, An-Magritt og Stein-Erik Clausen. 1997. *Barns Familier. Samboerskap og foreldrebrudd etter 1970*. NIBRs prosjektrapporter 21. Oslo: Norsk institutt for by- og regionsforskning.
- Jensen, Martin Kloster. 1961. *Tonemicity*. Bergen/Oslo: Norsk Universitetsforlag.
- Labov, William. 1966. *The social stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- Marsh, David og Paul Furlong. 2002. A Skin not a Sweater: Ontology and Epistemology in Poitical Science, s. 17–41 i *Theory and Methods in Political Science*, redigert av D. Marsh og G. Stoker. Basingstoke Palgrave.
- Melhuus, Marit. 2001. Kan skinnet bedra? Noen meninger om assistert befrukting, s. 45–72 i *Blod – Tykkere enn vann? Betydninger av slektskap i Norge*, redigert av S. Howell og M. Melhuus. Bergen: Fagbokforlaget.
- Milroy, Lesley. 2001. The social categories of race and class: Language ideology and sociolinguistics, s. 235–60 i *Sociolinguistics and Social Theory*, redigert av N. Coupland, S. Sarangi og C. N. Candlin. Harlow: Longman.
- Nettle, Daniel og Suzanne Romaine. 2000. *Vanishing voices: the extinction of the world's languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Niedzielski, Nancy A. og Dennis R. Preston. 2000. *Folk linguistics*.

EDIT BUGGE

- Berlin: de Gruyter.
- Papazian, Eric. 1999. Dialektidød i Numedal? Om språkutviklinga i Nore og Uvdal, s. 49–61 i *Austlandsmål i endring*, redigert av T. Kleiva mfl. Oslo: Samlaget.
- Pedersen, Inge Lise. 2009. Sociolinguistic Classification in a Gender Perspective. s. 357–69 i *Fra folkemål til multietnolekt*, redigert av Frans Gregersen og Tore Kristiansen. Oslo: Novus.
- Quist, Pia. 2009. Sociolinguistik i bevægelse, s. 107–26 i *Dialektforskning i 100 år*, redigert av A. Gudiksen, H. Hovmark, P. Quist, J. Scheuer og I. Sletten. København: Nordisk Forskningsinstitut.
- Reine, Tord Arnljot. 1980. *Leddsetninger i et talemålsmateriale fra Oslo*, med særskilt drøfting av de nominale leddsetningene, upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Romaine, Suzanne. 1999. *Communicating gender*. Mahwah, N.J. : L. Erlbaum.
- Sandal, Reidar Jørgen. 1976. *Talesyntaks hos utvalde informantar i Vågsøy*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Seim, Tone. 1977. *Talemålsvarianter i Kragerø: En studie i forholdet mellom dialekt og normalmål i et østnorsk bygdesamfunn*, upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Smedal, Olaf. 2001. Innledning: Modeller, fenomener og realiteter, s. 9–44 i *Blod – tykkere enn vann? betydninger av slektskap i Norge*, redigert av S. Howell og M. Melhus. Bergen: Fagbokforlaget.
- Sævik, Ragnhild. 2000. *Variasjon og endring i talemålet på søre Sunnmøre: ei sosiolinguistisk granskning av talemålet i Herøy, Ulstein, Hareid og Sande*, upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Ulset, Kari Anne Vold. 2002. *Språklig regionalisering i Trøndelag?: En studie av ungdommers talemål i nedre Melhus*, upublisert hovedfagsoppgave, NTNU.
- Williams, Glyn. 1992. *Sociolinguistics. A sociological critique*. London og New York: Routledge.
- Øyehaug, Olbjørn. 1972. *Ein studie i delar av lydverket hos eldre og yngre i Ørsta : litt om korleis og kvifor det har vorte brigda*, upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Aasmundtveit, Olav. 2008. *Høtt skjer'a? Ei sosiolinguistisk granskning av talemålet til unge i Vest-Telemark*, upublisert masteroppgave, Universitetet i Bergen.

FORELDREBAKGRUNN SOM UTVALGSKRITERIUM

Edit Bugge

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
Universitetet i Bergen
Postboks 7800, 5020 BERGEN
[Edit.Bugge@lle.uib.no](mailto>Edit.Bugge@lle.uib.no)

Ett sekel av kamp mot finlandismer

Tre försök att mäta språkvårdens effekt

Af Charlotta af Hällström-Reijonen

Artikeln har som huvudsyfte att se om den finlandssvenska språkvårdens program för att motverka finlandismer har burit frukt. Ett bisyfte är att föra en metodisk diskussion för att visa på metoder som kan användas när man undersöker resultaten av språkvård. I artikeln jämförs ett diakront dagstidningsmaterial med Språkbanken i Finland, Hugo Bergroths språkvårdshandböcker och annan tillgänglig språkvårdslitteratur. Tidningsmaterialet består av de tre första numren av tidningen Hufvudstadsbladet från åren 1915, 1945, 1975 och 2005. Artikeln består av tre delstudier där problemet angrips med tre olika metoder. Resultatet av de tre delstudierna visar att finlandismbeståndet är stabilt och att språkvården sålunda inte har lyckats särskilt väl i sin strävan att arbeta bort finlandismerna. Det finns dock skillnader mellan hur stabila de olika finlandismerna är. I artikeln ges förslag till kännetecken hos fast förankrade finlandismer.

1 Bakgrund och utgångspunkter

Trots att många anser språkförändring vara en naturlig process som inte går att påverka och inte heller ska påverkas, har studier visat att det i vissa fall och under vissa förutsättningar är möjligt att påverka språkets utveckling. Till exempel menar Jahr (1989, 2010) att den norska språkvården var framgångsrik fram till 1917 eftersom den lyckades skapa en klar skillnad mellan danska och norska (bokmål och nynorska). Revitaliseringen av hebreiskan brukar också lyftas fram som ett exempel på framgångsrik språkplanering. Oklart är ändå hur mycket utvecklingen kan påverkas av språkvårdsverksamhet och politiska beslut och i synnerhet under vilka förutsättningar detta kan ske (Omdal 2006: 2386).

Lättare än att veta om språkvården har varit framgångsrik är det att konstatera om språkvården har misslyckats, dvs. om språkbruket har tagit en annan väg än den som språkvårdarna har anvisat eller om språkbruket inte har ändrat sig (Teleman 2002: 8). I denna studie undersöker jag den finlandssvenska korpusvårdens effekt på finlandismer i skriven svenska som producerats i Finland. Detta gör jag i hög grad genom att notera misslyckanden. I sammanhanget bör nämnas att modern finlandssvensk språkvård naturligtvis arbetar med mycket annat än att motarbeta finlandismer, och därmed ska detta alltså inte ses som en utvärdering av all den verksamhet den finlandssvenska språkvården sysslat med.

En finlandism är ett ord eller uttryck som bara eller huvudsakligen används i finlandssvenskt språkbruk eller som i finlandssvenskt språkbruk används i en annan betydelse än i standardsvenska (se även avsnitt 3.1). Syftet med denna studie är att i efterhand undersöka hur den finlandssvenska språkvårdens mål att arbeta bort finlandismer har lyckats. I min undersökning undersöker jag på detaljnivå sådana finlandismer som i språkvårdslitteratur ansetts vara finlandismer, alltså redan konstaterade finlandismer. Jag undersöker dessa finlandismsers förekomst i tidningsspråk samt ringar in egenskaper som de finlandismer har som språkvården inte har lyckats påverka. Grovt taget ser jag de fall där finlandismerna lever kvar som misslyckanden. Men jag tolkar också de bortarbetade finlandismerna välvilligt som framgångar för språkvården, även om det inte är klart att språkvården är den egentliga orsaken till att någon viss finlandism har minskat i användning. Ett bisyfte med studien är att visa på metoder som kan användas när man undersöker resultaten av språkvård.

Svenskan i Finland följer i stort sett samma språknorm som svenska i Sverige. Finlandssvensk språkvård har sett den finlandssvenska riks-språksarten – finlandssvenskan – som en varietet av svenska, och det övergripande målet är och har varit att den inte ska få utvecklas till ett eget språk.¹ Den här synen har uppstått under senare hälften av 1800-talet, och stärktes i samband med att Hugo Bergroth (lektor i svenska vid Helsingfors universitet 1893–1934) år 1917 gav ut boken *Finlands-svenska* (se t.ex. Loman 1980: 124). Målet att finlandssvenskan ska förbli en varietet av svenska har av många setts som en överlevnadsstrategi

1. Med standardsvenska (rikssvenska) avser jag svenska riksspråk, alltså svenska utan regional prägel. Med finlandssvenska avser jag finlandssvenskt riksspråk i motsats till finlandssvenska dialekter, och följer sålunda Ahlbäcks (1971: 20) terminologi.

för finlandssvenskarna som grupp. Det uppnås främst genom att finlandssvenskan anpassar sig till standardsvenskan, inte genom ett ömsesidigt närmande mellan de två varieteterna. Detta innebär därför att finlandssvenska språkliga särdrag, finlandismer, ska undvikas.

Språkvård är aldrig värdeneutral (Omdal 2006: 2386) och kan inte förstås utan sin sociala och historiska kontext (Cooper 1989: 183, Baldauf 2002: 395). Det här gäller även finlandssvensk språkvård. Principen att finlandssvenskan ska förblifft en varietet av svenska sammanhänger med den så kallade rikssprångningen 1809, då Sverige förlorade den östra riks-halvan Finland till Ryssland. Efter att i nästan 700 år ha hört till Sverige blev Finland 1809 storfurstdöme i det ryska imperiet. Detta innebar en stor förändring i språkförhållandena i Finland.

Finlandssvensk språkvård har en klar koppling till de nationalromantiska strömningarna i Europa samt i Finland med svenskhetströrelsen svekomani, och i förlängningen också med finskhetströrelsen fennomani samt med förryskningssträvanden från Rysslands sida. Fennomanin uppstod under 1800-talet som en reaktion på den allmäneuropeiska nationalromantiken. Den ville skapa en finsk nation för att stärka Finlands ställning, främst i förhållande till Ryssland. Målet var bland annat en förfinskning av det fortfarande relativt svenskspråkiga Finland. Dessutom förekom i Finland även förryskning – som riktade sig mer mot det svenska än mot det finska (t.ex. Hansén 1991: 5 och Jussila 1980).

Under 1800-talet hade man så småningom blivit uppmärksam på skillnaderna mellan standardsvenskan och finlandssvenskan. Denna insikt, tillsammans med svekomansk ideologi som ville stärka finlandssvenskarna med hjälp av en nära kontakt med Sverige, kan sägas ha utgjort ett startskott för finlandssvensk språkvård.

Artikeln består av tre delstudier (avsnitt 3.1, 3.2 respektive 3.3) och en jämförelse av resultaten i de tre delstudierna (avsnitt 4.1). Slutligen för jag en kort diskussion om de använda metoderna i avsnitt 4.2.

2 Metod och material

Jag har använt ett diakront dagstidningsmaterial som jag har jämfört med Bergroths böcker *Finlandssvenska* och *Högsvenska* och annan tillgänglig språkvårdslitteratur samt med det nuspråkliga materialet i Språkbanken i Finland. Språkbanken innehåller material från början av 1990-talet till

år 2000. Språkbanken ligger på en server hos CSC (Center for Scientific Computing). Den finlandssvenska textsamlingen omfattar för närvarande drygt 34 miljoner ord. En stor del är tidningstexter (Hufvudstadsbladet 1998 & 1999, Jakobstads Tidning 1999 & 2000), samt texter från Finska notisbyrån (1999 & 2000). Ett av de större finlandssvenska förlagen, Söderströms, har bidragit med skönlitterärt material från 1997–99. Dessutom har den något äldre textkorpusen FISC (Finland Swedish Text Corpus, utarbetad på Helsingfors universitet 1991–94) med de fyra delkorpusarna Litteratur, Myndighet, Sakprosa och Tidning, inkorporerats i språkbanken.

Mitt diakrona tidningsmaterial, som jag har excerpterat finlandismer i, består av tidningen Hufvudstadsbladet² från åren 1915, 1945, 1975 och 2005. Det handlar närmare bestämt om de tre första numren respektive år (1.1.1915, 3–4.1.1915, 2–4.1.1945, 2–4.1.1975, 2–4.1.2005). Jag har excerpterat finlandismer ur den redaktionella texten och insändarna, men inte ur annonserna. Materialet består av sammanlagt 256 sidor fördelade på de fyra åren 1915 (32 s.), 1945 (30 s.), 1975 (46 s.) och 2005 (148 s.). Räknat i spalter består materialet för de tre första delmaterialet av sammanlagt ungefär 467 spalter fördelade enligt följande på de tre årgångarna: 1915: 127 spalter (7 spalter per sida), 1945: 117,5 spalter (7 spalter per sida), 1975: 222,5 spalter (8 spalter per sida). I fråga om delmaterialet från 2005 varierar antalet spalter och spaltbredden så mycket både mellan sidorna och inom en och samma sida, att spaltantalet inte alls belyser mängden text. Sidantalet är inte heller helt jämförbart eftersom sidorna är olika satta under olika år, och i fråga om 2005 också inom samma årgång. De tre första delmaterialet är tidningen i så kallat broadsheet-format, medan årgång 2005 är i tabloidformat. Bilderna är färre och av mindre format 1915–75 än 2005. Varje årgång har tidningssidor med (nästan) bara annonser eller bilder: 10 sidor år 1915, 8 sidor 1945, 5 sidor 1975 och 17 sidor 2005.

Jag har gjort tre delstudier i vilka jag använder mig av tre olika perspektiv (jämför även af Hällström-Reijonen 2009 och 2010). I avsnitt 3.1 jämför jag förekomsten av finlandismer i Hufvudstadsbladet 1915 (1.1.1915, 3.1.1915 och 4.1.1915) med Språkbanken i Finland. De excerpterade finlandismerna är sådana som tas upp i handböckerna *Finlandssvenska* respektive *Högsvenska* av Hugo Bergroth. Jag har valt att undersöka tidnings-

2. Hufvudstadsbladet (Hbl), Finlands största svenska språkiga dagstidning. Utgivningsort: Helsingfors. Upplaga: ca 51 000 (2007). (NE)

texter från år 1915 eftersom man kan räkna med att kunskapen om finlandismer ännu inte var allmänt spridd och lika väldokumenterad som efter att första upplagan av *Finlandssvenska* (1917) hade utkommit.

I avsnitt 3.2 jämför jag finlandismer som tas upp i *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet* (av Bergroth resp. Bergroth och Pettersson i nio upplagor mellan 1918 och 1968) med finlandismer excerpterade ur ett tidningsmaterial bestående av tre nummer av *Hufvudstadsbladet* åren 1915, 1945 och 1975. Syftet med undersökningen är att se om *Högsvenska* kan ha haft effekt på språket i *Hufvudstadsbladet*.

I avsnitt 3.3 undersöker jag finlandismer excerpterade ur tidningsmaterialets alla fyra delmaterial, alltså 1915, 1945, 1975 och 2005. Effekten av de senaste decenniernas i ökande grad professionella språkvård bör alltså kunna framskymta här. Jag koncentrerar mig på finlandismer som kan sägas vara kontextberoende, som kan förekomma i texter oberoende av vad de handlar om. Ett exempel är *var* använt som relativt pronom. (Ex. Här finns ett bibliotek **var** ('där') du kan läsa dagens tidningar.) Motsatsen till kontextberoende finlandismer är mer begränsat använda finlandismer som sannolikt främst förekommer i texter som behandlar vissa ämnen. Ett exempel kunde vara *dagtant* 'dagmamma', ett ord som man främst kan vänta sig finna i texter som handlar om vård av barn. Jag jämför finlandismerna i fråga med språkvårds litteratur och diskuterar om språkvården kan ha påverkat användningen av dem eller inte.

2.1 Olika typer av finlandismer

En *finlandism* är, som nämnts ovan, ett ord eller uttryck som bara eller huvudsakligen används i finlandssvenskt språkbruk eller som i finlands-svenskt språkbruk används i en annan betydelse än i standardsvenska. De kan indelas enligt ursprung, frekvens och funktion samt gångbarhet.

Om man ser på *ursprunget* finns det t.ex. arkaismer, fennicismer, russicismer, germanismer och anglicismer samt finlandismer med dialektalt ursprung.

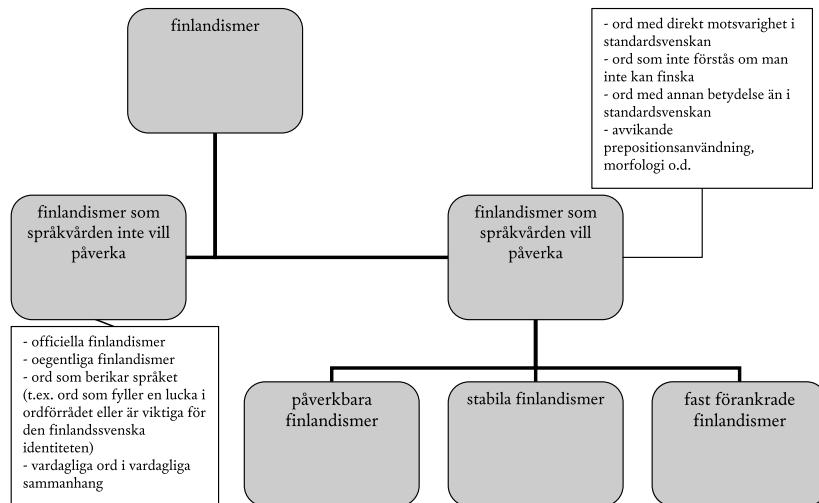
Om man ser på *frekvens* har man inom språkvårds litteratur talat om *statistiska finlandismer*, vilket innebär språkliga drag som visserligen förekommer i standardsvenskan, men som relativt sett är vanligare i finlands-svenskt språkbruk (t.ex. *på basis av*). Motsatsen till en statistisk finlandism är en sådan som aldrig förekommer i standardsvenskan. En sådan kunde kallas *absolut finlandism* (t.ex. *kiva* 'kul').

Delar man in dem enligt *funktion* finns det för det första *oegentliga finlandismer*. En sådan är ett svenskt ord för en finländsk företeelse som saknar någon annan svensk benämning. Ett exempel är ordet *frontmannahus* 'enfamiljshus i trä byggt på 1940-talet efter krigsåren för frontsoldater och invånare från de delar av Finland som avträdds till Sovjetunionen'. Fenomenet, och ordet, finns bara i Finland. För det andra finns det *finlandismer som fyller en lucka i ordförrådet*, dvs. ord som saknar en motsvarighet i standardsvenskan trots att de inte är bundna till finländska företeelser, t.ex. *plåtkrock* 'krock med enbart plåtskador som följd'. För det tredje finns det *officiella* (eller *obligatoriska*) *finlandismer*, dvs. ord och uttryck som är etablerade genom lagstiftning eller andra auktoriserade beslut (t.ex. *rådgivningsbyrå*, i Sverige *barnavårdscentral*).

Reuter (2006: 9–10 samt personlig kommunikation) har delat in finlandismerna i två system enligt gångbarhet, frekvens och spridning: det öppna och det slutna systemet. Till det slutna systemet (inofficiell norm) hör språkdrag som är gemensamma för praktiskt taget alla finlandssvenskar, främst i tal men i viss mån även i skrift. Sådana drag är i allmänhet gångbara i vardagligt språkbruk, men många av dem undviks i mer formellt språk. (Exempelvis *sist och slutligen* 'i själva verket', *vara på kommando* 'vara på väg, vara på gång'.) Till det öppna systemet hör språkdrag som av många finlandssvenskar upplevs som direkta fel (t.ex. *kännnykkä* 'mobiltelefon' och *programdragare* 'programledare') eller som är okända för en stor del av finlandssvenskarna. Systemet är öppet för att det finns oändliga möjligheter att fylla på med nya drag, t.ex. översättningslån. Inga skarpa gränser mellan de två systemen kan dras, eftersom t.ex. länord kan etableras och flytta över till det slutna systemet.

Teoretiskt kan finlandismer också kategoriseras enligt hur språkvården ställer sig till dem och har lyckats påverka dem. Detta har jag illustrerat i figur 1. (Se af Hällström-Reijonen & Reuter 2008 för en översikt av hur finlandssvensk språkvård ställer sig till olika typer av finlandismer.) Eftersom språkvården ställer sig ambivalent till många finlandismers vara eller icke vara (Reuter 2004) kan man ändå inte alltid placera dem i figuren.

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

Figur 1: Finlandismer, begreppssystem

De tre undergrupperna till finlandismer som språkvården vill påverka ligger på en skala från *påverkbara finlandismer* över *stabila finlandismer* till *fast förankrade finlandismer*. De sistnämnda är troligen mer eller mindre omöjliga för språkvården att påverka. Många av de fast förankrade finlandismerna verkar ha en eller flera av följande egenskaper som gör dem svåra för finlandssvenskar att undvika: a) de har ett stöd i finskan, b) de är stilistiskt neutrala, c) de verkar svenska, och består av ett eller flera svenska ord eller d) de har förskjuten betydelse i förhållande till standardsvenskan. Troligen är också formord eller partiklar använda på finlandssvenskt sätt svårare att påverka än till exempel verb, substantiv eller adjektiv.

Ett exempel på ett ord som har alla dessa egenskaper är *ännu* i finlandssvensk användning i betydelsen 'dessutom, än en gång, därtill'.

Exempel:

Efter det for vi ännu till mormor.

Till slut vill jag ännu säga att ...

(Se *ännu* i af Hällström-Reijonen & Reuter 2008.)

Vissa diskursmarkörer (t.ex. *nu* se Saari 1995) har många av de ovan nämnda egenskaperna, men de kan inte räknas som fast förankrade efter-

som de inte hör till de finlandismer som dagens språkvård vill påverka. Visserligen har språkvården tidigare avrått ifrån dem eftersom de har betraktats som betydelselösa fyllnadsord (t.ex. Bergroth 1928: 138, Bergroth & Pettersson 1968: 49), men dagens språkvård ser dem som vardagliga formuleringar som förekommer i talat språk, och vill inte i vardagliga sammanhang avråda från sådana (Thelander 2009: 18).

3 Tre studier

3.1 Lever Bergroths finlandismer kvar?

Den första fråga jag vill söka svar på är om Bergroths finlandismer fortfarande används, trots språkvårdens uppmaning att de bör undvikas. För att få ett preliminärt svar på detta undersökte jag finlandismer excerptade ur Hufvudstadsbladet 1.1–4.1.1915 och jämförde dem med materialet i Språkbanken i Finland.

Undersökningen gav följande resultat: 49 av Bergroths finlandismer som förekommer i Hufvudstadsbladet 1915 förekommer fortfarande i Språkbanken, 7 gör det inte.³ I undersökningen har utelämnats följande finlandismer: den oegentliga finlandismen *pörtे* 'traditionellt bostadshus av finsk typ'; de officiella finlandismerna *bergsråd* 'hederstitel som tillde-las meriterad person inom näringsslivet', *-adjoint* 'biträdande' (*stadsprefek-tadjoin*, *ministeradjoin*), och *forstmästare* 'jägmästare' samt andra samsättningar med *forst-* 'skogs-'.

Av de finlandismer från 1915 som fortfarande förekommer i Språkbanken (se tabell 1, vänstra spalten) förekommer rätt många bara i begränsad utsträckning. (Dessa ord är kursiverade i tabellen.) Det handlar t.ex. om ord som verkar vara någon enskild skribents personliga särdrag (*härintills*), ord som bara förekommer i en enda artikel (*bestyrelse*), ord som bara förekommer i texter skrivna av icke-journalister (*läseår*, *ytter-mera*), ord och uttryck som inte förekommer i tidningstexter (*tillskotts-avgift*, *under förloppet av*), finlandismer som inte förekommer i normala tidningstexter, utan bara i material från Finska notisbyrån (FNB) och i skönlitteratur (*månne* + *infinitiv*) eller i FNB-materialet och i någonting

3. I af Hällström-Reijonen 2009 är resultatet 46 som finns i Språkbanken, 18 som inte gör det. Skillnaden beror bland annat på att materialet för den undersökningen också omfattade annonstexter.

som ser ut att vara ett kåseri (*i gången*). (Orsaken till att jag nämner FNB-materialet separat är att de FNB-texter som finns i Språkbanken verkar vara något mindre språkriktiga än övriga tidningstexter i Språkbanken. FNB motsvaras i Norge av Norsk Telegrambyrå, NTB.)

I avseende på förekommer tre gånger i Språkbanken, varav två är i texter skrivna av icke-journalister, och en är i en kommentar till en av dem.

Johanne 'midsommar' nämns i *Finlandssvenska* och i alla upplagor av *Högsvenska*. (I *Finlandssvenska* avråder Bergroth inte direkt från ordet.) Jag hittar fyra belägg på ordet i Språkbanken (*Johanne*, *Johannedagen*, *Johannenatten*). Av dessa förekommer två i den litterära delkorpusen i FISC, och i båda fallen handlar texterna om äldre tider. Två belägg är från Hufvudstadsbladet 1998, varav ett handlar om året 1918. Bara ett belägg är således från en neutral, modern text:

Hbl 1998: Jo, den 24 juni som i civiliserade länder fortfarande firas som den riktiga *Johanne*- eller midsommardagen, är nationell högtidsdag, fast av något annorlunda skäl, också i Macao.

Visserligen används *johanne* i finlandssvenskan fortfarande, men det tycks vara en finlandism som inte förekommer särskilt ofta i stilistiskt neutrala tidningstexter. *Forman* 'åkare, kusk' förekommer i gatunamnet *Formansgatan*. *Papyross* 'cigaret' förekommer 4 gånger i tidningsmaterialet i Språkbanken. Alla tidningsbelägg är historiska eller historiseringar på något sätt. Därtill finns det 11 skönlitterära belägg på *papyross*. I stilistiskt neutrala sammanhang är ordet inte längre levande.

Trots att *lokal* 'lägenhet' förekommer i Språkbanken, anser jag ändå att språkvården i fråga om detta ord inte har misslyckats helt. Min uppfattning är nämligen att *lokal* fortfarande ofta används i betydelsen 'lägenhet' i vardagligt språk. Därför hade jag även förväntat mig många belägg i Språkbanken. Men beläggen på *lokal* 'lägenhet' är en försvinnande liten del av de många tusentals beläggen på *lokal* i ordets standardbetydelser. (I några fall är tolkningen av ordet oklar.) När *lokal* används i Språkbanken är det till absolut största delen använt i de allmänsvenska betydelserna. (Ordet uppmärksammades i andra upplagan av *Finlandssvenska* och i alla upplagor av *Högsvenska* utom den första.)

I tabell 1, vänstra spalten finns finlandismer som förekommer i Språkbanken. De kursiverade orden i spalten förekommer bara i begränsade

sammanhang i Språkbanken. I högra spalten, har jag samlat de finlandismer som inte förekommer i Språkbanken. Dessa räknar jag som numera utdöda finlandismer.

Tabell 1

Finlandismer excerpterade ur Hufvudstadsbladet 1915 som också förekommer i Språkbanken. De kursiverade orden förekommer bara i begränsade	Finlandismer som inte förekommer i Språkbanken, utan kan betraktas som utdöda i neutral finlandssvenska i dag.
<p>aflida i 'avlida av' afton 'kväll' aktionär 'aktieägare' anmäla om ngt 'anmäla ngt' annars 'för resten, för övrigt' <i>bestyrelse</i> 'styrelse' betala åt ngn 'betala ngn' bjuda ngt åt ngn 'bjuda ngn på ngt' fast 'även om' <i>forman</i> 'åkare, körkarl' framgå ur, därur framgår att 'framgå av' hemma från 'född och uppvuxen i' hundrataltusenden, tiotaltusen, tusental¹⁴ 'hundratusentals, tiotusentals, tusentals' hämta 'ta med sig' <i>härintills</i> 'hitintills'</p>	<p>allt ännu 'alltjämt' biler 'bilar' bra nog 'nästan' förfullkomnande 'fullkommande' kvart + räkneord 'kvarts' taga ihop 'taga itu' verst (ryskt längdmått)</p>

4. Jag har räknat *hundrataltusenden*, *tiotaltusen* och *tusental* som en (1) finlandism. Eftersom jag hittar belägg på *tiotaltusen* och *tusental* (och motsvarande konstruktioner) räknar jag det som en finlandism som förekommer i Språkbanken även om där inte finns några belägg för *hundrataltusenden*.

<i>i afseende å</i> 'med avseende på, för' <i>i gången</i> 'at gången' i medlet af 'i mitten av' <i>i misstag</i> 'av misstag' <i>i regeln</i> 'i regel' <i>i tiden</i> 'på sin tid' <i>johanne</i> 'midsommar' <i>julgubben</i> 'jultomten' jultiden, middagstiden, kl. 8-tiden o.a. tidsangivelser utan preposition 'vid jultiden osv.' <i>kokko</i> 'bål, brasa' <i>lokal</i> 'lägenhet' <i>läseår</i> 'läsår' mera 'ganska, tämligen' <i>månne</i> + <i>infinitiv</i> 'månne + presens' nummer (utrum), numror 'nummer, nummer (neutrumb)' närvoro 'var närvarande' paletå 'överrock' <i>papyross</i> 'cigarrett' rat 'avbetalning, amortering' räcka 'dröja' sist och slutligen 'i själva verket' skattöre 'bevillningskrona' skild 'separat' sticka sig in 'titta in' temperamentfull 'temperamentsfull' till först 'först, till en början' tillfälle 'evenemang, möte' tillsvidare 'hittills' <i>tillskottsavgift</i> 'tilläggsavgift' <i>under förloppet av</i> 'under loppet av' utdimittera 'utexaminera'	
--	--

<i>yttermera</i> 'ytterligare' <i>ännu</i> 'dessutom, ärtill' <i>överlämna åt</i> 'överlämna till' ⁵	
---	--

3.1.1 Sammanfattning

Dagens finlandismbestånd är i hög grad detsamma som 1915. Vissa av finlandismerna från 1915 förekommer fortfarande rikligt (t.ex. *framgå ur*, *hemma från*, *hämta* 'ta med sig', *i medlet av*, *i misstag*, *sist och slutligen*, *skild* 'separat', *tillsvidare* 'hittills', *ännu* 'dessutom'). Men även om man kan konstatera att större delen lever kvar, kan man också konstatera att en stor del av de finlandismerna som enligt Språkbanken fortfarande är levande endast förekommer i specifika och begränsade sammanhang.

Men är denna frågeställning för enkel? Kunde man vidareutveckla den? Man kunde ju t.ex. fråga sig hur allmänt känd Bergroths *Högsvenska* har varit, och om alla dess nio upplagor mellan 1918 och 1968 kan ha påverkat den skrivna finlandssvenskan. I följande avsnitt lägger jag till material från mitten och slutet av 1900-talet.

3.2 Har Högsvenska påverkat användningen av finlandismер?

Hugo Bergroth gav 1917 ut boken *Finlandssvenska, Handledning till undvikande av provinsialism i tal och skrift*. 1918 utkom Bergroths *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*, som är en förkortad version av samma bok, avsedd för skol bruk. Bergroth (1918: III) skriver i företalet till *Högsvenska* att boken "upptager över huvud blott de för det sverigessvenska örat mera påfallande bland våra provincialismerna, sålunda i främsta rummet de egentliga finlandismerna, särskilt fennicismerna och russicismerna." Att syftet med boken är klart normativt framgår av företalet. Bergroth såg skolundervisningen (eller mer specifikt undervisningen i de dåvarande läroverken) som det bästa sättet att arbeta bort finlandismerna. Även t.ex. Teleman (1972: 194) har ansett att den språkvård som bedrivs i skolan har mest betydelse och genomslagskraft och Spolsky (2009) tillmäter skolorna stor vikt i språkplaneringssammanhang.

Även om den faktiska genomslagskraften är svår att mäta i efterhand, har Bergroth haft stort inflytande under lång tid inom flera samhällssektorer, såsom inom förvaltning, utbildning, teater och massmedier

5. *Överlämna åt* uppmärksammas första gången i Bergroth & Pettersson 1958.

(Hansén 1991: 312). Visserligen vände sig Bergroth i första hand till den högre utbildningen, men den påverkade ändå också folkskolan, eftersom lärarna hade tenterat Bergroths *Högsvenska* i sin utbildning och den Bergrothska synen på språket genomsyrade lärarutbildningen och skolan. Bergroths och Petterssons *Högsvenska* användes så sent som under perioden 1952–71 vid Nykarleby seminarium, som utbildade manliga folkskollärare (Hansén 1991: 311–14).

För att få en mer nyanserad bild av den finlandssvenska språkvärdens genomslagskraft jämför jag nedan sådana finlandismer som tas upp i *Högsvenska* (i alla nio upplagor mellan 1918 och 1968) med finlandismer excerpterade ur Hufvudstadsbladet åren 1915, 1945 och 1975. Syftet är att se om *Högsvenska* kan anses ha haft effekt på språket i Hufvudstadsbladet.

Eftersom jag undersöker tidningstexter och inte elevtexter, är det inte nödvändigt att veta exakt hur mycket *Högsvenska* användes i skolundervisningen. Viktigare är att den var allmänt känd bland finlandssvenskar, i det här fallet journalister, och att journalisterna själva eller någon annan redaktionell medarbetare (redaktör, korrekturläsare, sättare e.d.) kunde identifiera finlandismer och göra ändringar i texterna. I min studie undersöker jag inte enskilda journalisters kunskap, utan slutresultatet, den tryckta tidningstexten.

Att språkvärdens inställning till åtminstone *hemma från* och *tillsvidare* var känd bland finlandssvenskar märks åtminstone på två hyperkorrektoner i materialet. I *Högsvenska* (t.ex. 1943: 46) skriver Bergroth: ”han är hemma i Helsingfors (hellre än hemma från H: fors; men väl: han är från H: fors)”. Här har Bergroth tagit miste och med sin felaktiga rekommendation i stället gett upphov till användningen av en ny finlandism: hemma i ’ursprungligen från’. En skribent i Hbl 2.1.1945 har följt Bergroths rekommendation och skrivit *hemma i*.

Exempel: Hbl 2.1.1945, s. 7, sp. 6: Tjänstekamrater till hjälpsystern Anita Kustava Vantonen, född 24.11.1924, **hemma i Gamlakarleby**, som tjänstgjort vid enheten 5565/B/6 och som rapporterats försvunnen [...] (Min fetstil.)

I ett annat fall har skribenten ersatt det korrekta *tillsvidare* med *än så länge*, troligen medveten om att *tillsvidare* är en finlandism, men inte kapabel att avgöra när det är korrekt att använda ordet.

Exempel: Hbl 4.1.1975, s. 1, sp. 1–2: Intresset var både stort och positivt men än så länge bordlades frågan [...] (Min fetstil.)

Jämför med Högsvenska (t.ex. Bergroth & Pettersson 1968: 39):

”det är så föga jag hittills kunnat uträffa”, ”hittills har allt varit lugnt”; dittills hade han gått försiktigt till väga, men nu blev han djärvare”; icke tillsvidare i dessa fall, d.v.s. i fråga om förflytten tid (räkemot: jag stannar tillsvidare, jag har uppskjutit resan tillsvidare);” (fetstil i originalet; spärrad stil i originalet markerad med understrykning)

Jag har delat in de excerpterade finlandismerna fyra kategorier med sju undergrupper, beroende på förekomst i tidningsmaterialet och förekomst i de olika upplagorna av *Högsvenska*⁶. Kategorierna är följande:

Stabila eller fast förankrade finlandismer:

1. finlandismer som finns i alla upplagor och som har belägg från hela perioden eller åtminstone i delmaterialet från 1975 – alltså gamla finlandismer som fortfarande användes 1975;
2. finlandismer som finns från upplaga 6 och framåt, och som åtminstone förekommer i delmaterialet från 1915 och 1975 – alltså stabila finlandismer som förmodligen upptäckts av Björn Pettersson, redaktör för *Högsvenska* efter Bergroths död;

Finlandismer som har försvunnit eller minskat i frekvens:

3. finlandismer som bara finns i delmaterialet 1915 och som inte heller finns i de sista upplagorna – alltså gamla finlandismer som användes sällan eller aldrig 1975;

Nyfinlandismer efter 1945:

4. finlandismer som bara nämns i senare upplagor och som bara förekommer i de två senare delmaterialen (1945 och 1975) – alltså nyare finlandismer, förmodligen upptäckta av Björn Pettersson;
6. I Högsvenska (upplaga 1) finns den officiella finlandismen *forstmästare* ‘jägmästare’, som jag dock inte har tagit med i denna undersökning.

Oklara fall där undersökningen inte ger svar:

5. finlandismer som finns i alla upplagor men som inte förekommer i det tredje delmaterialet (1975) – alltså gamla finlandismer som finns i *Högsvenska* trots att de minskat i användning;
6. finlandismer som finns i senare upplagor men som bara finns i det första delmaterialet (1915) – alltså gamla finlandismer som minskat i användning men trots det tagits in i senare upplagor;
7. finlandismer där mönstret är oklart.

I tabell 2 finns gamla finlandismer som fortfarande användes 1975. Jag bedömer dem som stabila eller fast förankrade.

Tabell 2. Stabila eller fast förankrade finlandismer

Grupp 1. Finlandismer som finns i alla upplagor av Högsvenska. Parenteserna visar antalet belägg/år i tidningsmaterialet.	Grupp 2. Finlandismer som finns i senare upplagor av Högsvenska. Parenteserna visar antalet belägg/år i tidningsmaterialet samt upplagor av Högsvenska som finlandismerna
<p>anmäla om ngt 'anmäla ngt' (1915: 2⁷, 1975: 1)</p> <p>att i satsfläta (1975: 2)</p> <p>byke 'tvätt, tvättkläder' (1975: 2)</p> <p>dess, desto (1975: 1)</p> <p>fortsättningsvis 'fortfarande' (1975: 2)</p> <p>hemma från 'född och uppuxen i' (1915: 1, 1975: 1)</p> <p>hämta 'ta med sig' (1915: 2, 1975: 2)</p> <p>i året 'om året' (1975: 1)</p>	<p>betala åt 'betala' (1915: 6, 1975: 1; HS uppl. 6–9)</p> <p>jugubbe 'jultomte' (1915: 3, 1975: 1; HS uppl. 6–9)</p> <p>tillfälle 'evenemang' (1915: 10, 1945: 2, 1975: 1; HS uppl. 6–9)</p>

7 Jag har räknat detta som ett (1) belägg: 1.1.1915, s. 4, sp. 7: 55 personer (!) anmälde sig som automobilinnehavare (år 1913 29) och 8 om upphörande med rörelsen (år 1913 3), 3 personer om idkande af biljardrörelse (år 1913 3) och 2 om upphörande därmmed,

månadtal 'flera månader' (1975: 1) rat 'avbetalning' (1915: 1, 1975: 3) skild 'separat' (1915: 2, 1945: 1, 1975: 2) sticka sig in/upp till ngn 'titta in' (1915: 1, 1975: 2) talko 'dugnad' (1975: 1) tillräckligt pengar 'tillräckligt med pengar' (1975: 1) tillsvidare 'hittills' (1915: 5, 1975: 3) visa åt 'visa för' (1975: 1) ännu 'dessutom' (1915: 3, 1945: 2, 1975: 2)	
--	--

Finlandismerna i tabell 3 kan man anta har försunnit eller minskat i frekvens eftersom de bara förekommer i det första delmaterialet (Hbl 1915) och bara i de första upplagorna. Man kan spekulera i om *Högsvenska* har bidragit till att dessa ord har minskat i frekvens, men lika väl kan en allmän samhällelig förändring och modernisering ha varit orsaken.

Tabell 3. Finlandismer som har försunnit eller minskat i frekvens (grupp 3). Parenteserna visar antalet belägg/år samt upplagorna finlandismerna tagits upp i.

bestyrelse 'styrelse' (Hbl 1915: 4; HS uppl. 1–5) forman- 'åkare' (Hbl 1915: 2; HS uppl. 1–5) närvar 'var närvarande' (Hbl 1915: 1; HS uppl. 1–5) papyross 'cigarrett' (Hbl 1915: 1; HS uppl. 1–5)

Finlandismerna i tabell 4 är sådana som förmodligen har uppstått senare, nyfinlandismer i det här tidsperspektivet. De förekommer bara i de senare delmaterialen och tas upp i senare upplagor av *Högsvenska*. Av dessa kan man notera att *hobby* är ett nyord vars äldsta belägg enligt SAOB är från 1916. Neutrumbilden av *hobby* (*ett hobby, flera hobbyn*) anses i dag vara en finlandism, medan den standardsvenska användningen av *hobby* är utral (*en hobby, flera hobbyer*). Enligt artikeln *hobby* i Svenska

46 om hyrkuskrörelse (år 1913 64), 34 om formansrörelse (år 1913 54) och 9 om sjöformansrörelse (år 1913 9).

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

Akademiens ordbok (SAOB) böjdes ordet ibland i neutrum när ordboksartikeln skrevs 1932. Det var alltså inte en finlandism från början, men det utvecklades till en finlandism med tiden. Exakt när man kan anse det ha blivit en finlandism är svårt att avgöra utan kontrastiva textkorpusar. Jag väljer att räkna det som en finlandism redan 1945.

Tabell 4. Nyfinlandismer från ca 1945 (grupp 4). Parenteserna visar antalet belägg/år samt upplagorna finlandismerna tagits upp i.

avtjäna värnplikt 'fullgöra värnplikt' (Hbl 1945: 2, 1975: 1; HS uppl. 9)
hobby (genus) (Hbl 1945: 1; HS uppl. 8–9)
i varje händelse 'i varje fall' (Hbl 1945: 1; HS uppl. 6–9)

I tabell 5 ingår alla oklara fall. I fråga om grupp 5 kan man räkna med att materialets begränsning har påverkat beläggen. Finlandismerna i grupp 5 finns inte i det tredje delmaterialet (1975) men eftersom de nämns i alla upplagor av *Högsvenska* kan man förmoda att de har förekommit åtminstone i någon mån under hela den undersökta perioden. Vissa av dem har antagligen minskat i användning redan före 1968 då den sista upplagan av *Högsvenska* utkom, t.ex. *allt ännu, mera 'ganska', månne* + infinitiv och *möbel* (plur.böjn.). Däremot är många av dem fortfarande fullt levande i finlandssvenska, t.ex. *i gången, i tiden, sist och slutligen, botten* och *räcka längre*. I fråga om dessa finlandismer är det undersökta materialet helt enkelt för litet. Med en diakron finlandssvensk språkbank hade man däremot kunnat dra slutsatser med denna metod. Finlandismer som bara förekommer 1915 i en representativ språkbank kunde alltså vara exempel på fall där språkvården inte har misslyckats.

Finlandismerna i grupp 6 finns bara i det första delmaterialet, men tas upp först i senare upplagor av *Högsvenska*. Detta kunde vara fråga om gamla finlandismer som visserligen minskat i användning men som trots det tagits in i senare upplagor av *Högsvenska*. Men åtminstone *nummer* och *i medlet av* är fortfarande fullt levande i dagens finlandssvenska, varför min slutsats är att materialet är för litet.

I grupp 7 finns fyra finlandismer, varav *hemknutarna* 'hemtrakten' har strukits i andra upplagan av *Högsvenska* på oklara grunder, och *lokal 'lägenhet'* har lagts till i andra upplagan. *Möss* 'mus' har strukits från sjätte upplagan och framåt även om det finns i delmaterialet från 1975. *Utdi-*

mittera 'utexaminera' har kommit in i upplaga 6 men det finns inte i delmaterialet från 1975.

Tabell 5. Oklara fall. Parenteserna visar antalet belägg/år samt upplagorna finlandismerna tagits upp i. Om inget nämnts förekommer finlandismen i alla upplagor.

Grupp 5	Grupp 6	Grupp 7
<p>aktionär 'aktieägare' (1915: 6)</p> <p>allt ännu 'alltjämt' (1915: 6, 1945: 1)</p> <p>arbetsdryg 'arbets- krävande' (1945: 1)</p> <p>avlida i slag 'avlida av slag' (1915: 1)</p> <p>botten (böjn.) (1945: 1)</p> <p>fast 'även om' (1915: 1)</p> <p>i gången 'åt gången' (1915: 1)</p> <p>i tiden 'en gång i tiden' (1915: 1)</p> <p>Johanne 'midsom- mar' (1915: 1)</p> <p>kokko 'brasa' (1915: 1)</p> <p>kvart 'kvarts' (1915: 1)</p> <p>läseår 'läsår' (1915: 2)</p> <p>mera 'ganska' (1915: 1)</p> <p>månne + inf. (1915: 1)</p>	<p>bra nog 'nära nog' (1915: 1; HS uppl. 1, 6–9)</p> <p>i medlet av 'i mitten av' (1915: 1; HS uppl. 6–9)</p> <p>nummer (böjn.) (1915: 3; HS uppl. 6–9)</p> <p>överlämna åt 'över- lämna till' (1915: 1; HS uppl. 6–9)</p>	<p>hemknutarna 'hemmet och dess närmaste omgiv- ningar' (1975: 1; HS uppl. 1)</p> <p>lokal 'lägenhet' (1915: 14; HS uppl. 2–9)</p> <p>möss 'mus' (1975: 2; HS uppl. 1–5)</p> <p>utdimittera 'utex- aminera' (1915: 1, 1945: 2; HS uppl. 6–9)</p>

möbel (böjn.) (1945: 1) nyssfödd 'nyfödd' (1945: 1) paletå 'överrock' (1915: 1) räcka länge 'dröja länge' (1915: 3, 1945: 2) sist och slutligen 'när allt kommer omkring' (1915: 3) -tiden (1915: 5) tiotaltusen 'tiotusen- tals' (1915: 5, 1945: 1) till först 'först' (1915: 1) under förloppet av 'under loppet av' (1915: 2)		
--	--	--

3.2.1 Sammanfattning

Alla grupper visar inte på ett tillräckligt tydligt mönster för att man ska kunna dra klara slutsatser av dem. Ett resultat av denna delundersökning är alltså att metoden kräver ett större material. Vissa av grupperna verkar ändå vara möjliga att dra slutsatser av. Det är de stabila och fast förankrade finlandismerna (tabell 2), finlandismer som har minskat i frekvens (tabell 3) och nyfinlandismer efter 1945 (tabell 4). Man kan alltså se att det finns finlandismer som har minskat i frekvens, men också att det har uppstått nya under den undersökta perioden. Framför allt kan man se att kategorin stabila eller fast förankrade finlandismer är störst.

Med denna metod kan man se vilka finlandismer språkvården har misslyckats med att arbeta bort, alltså de stabila och fast förankrade finlandismerna. Man kan också se var språkutvecklingen har gått i önskad riktning (finlandismer som minskat i frekvens), men man kan inte dra slutsatsen att det är språkvårdens förtjänst att så har skett. Nyfinlandismer kanske också kan ses som ett misslyckande, men i lika hög

grad kan man konstatera att det uppstår nyord i alla levande språk, även finlandismer i finlandssvenskan.

Om man jämför delstudie 2 med delstudie 1 (avsnitt 3.1) kan man konstatera att de stödjer varandra. Många av de finlandismer jag där räknade som stabila eller fast förankrade (okursiverade i tabell 1) finns till största delen även bland de stabila i denna undersökning (tabell 2): *anmäla om, betala åt, hemma från, hämta, julgubbe, rat, skild, sticka sig in, tillfälle, tillsvidare, ännu*. Av de fyra finlandismerna i tabell 3, finlandismer som sällan eller aldrig användes 1975, finns tre bland dem som visserligen förekom i Språkbanken men bara i begränsade sammanhang i delstudie 1 (*bestyrelse, forman, papyross*). Finlandismen *närvar/närvoro* 'var närvärande' finns bland dem som förekommer i Språkbanken i flera sammanhang. I fråga om denna finlandism förblir mönstret oklart.

3.3 Sex finlandismer och språkvårdens inverkan på dem

I avsnitt 3.2 jämförde jag excerpterade finlandismer med Bergroths *Högsvenska*. I detta avsnitt ser jag på vissa finlandismer i förhållande till språkvårdslitteratur i bredare bemärkelse och diskuterar om språkvården har påverkat användningen av finlandismerna eller inte. Finlandismerna är excerpterade ur de tre första numren av Hufvudstadsbladet i januari 1915, 1945, 1975 och 2005. Effekten av de senaste decenniernas utvidgade och allt mer professionella språkvård inkluderas alltså nu. Med språkvårdslitteratur menar jag texter som skrivits i språkvårdande syfte av personer med expertkunskap.

Till följd av tidningsmaterialets begränsning har jag valt att koncentrera mig på sex kontextoberoende finlandismer, alltså finlandismer som förekommer i texter oberoende av vad de handlar om: *tillsvidare* 'hittills', *att* i satsfläta, *förverkliga* använt som finskans *toteuttaa, fungera som* använt om något varaktigt, *förrän* 'innan' samt *utrymme* 'lokal'.

Finlandismen *tillsvidare* 'hittills' bedömer jag som en stabil eller fast förankrad finlandism, vilket jag baserar på att den fortfarande förekommer i tidningstext (förekomst i materialet: år 1915: 4 belägg, 1945: inga belägg, 1975: 3 belägg, 2005: 2 belägg) trots att språkvården länge och i många sammanhang har försökt informera om den. Första belägget i språkvårdslitteratur finns mig veterligen i Bergroth 1917.

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

Exempel:

Hbl 3.1.1915, s. 6, sp. 5:

Officiellt meddelas, att **tillsvidare** ännu inga nya underrättelser från krigsteatern inkommit.

Hbl 3.1.1975, s. 15, sp. 4:

Sjukdomen förekommer i hela mellersta Europa. **Tillsvidare** har den inte kommit till Finland, konstaterar Niemaho.

Hbl 2.1.2005, bilaga s. 19, sp. 4:

Tills vidare har man identifierat 585 objekt med en diameter av en kilometer eller större.

Konstruktionen *att* i satsfläta (no. setningsknute) verkar öka. I konstruktionen har subjektet topikaliserats utan att subjunktionen *att* strukits i enlighet med svenska språkregler. (Se t.ex. SAG 4: 426.)

Att i satsfläta är inte någon ny finlandism, eftersom den finns dokumenterad i äldre texter, och den tas upp redan av Bergroth (1917: 137). Av tidningsmaterialet att döma verkar det som om konstruktionen skulle ha ökat i frekvens. (Förekomst i materialet: 1915: 0, 1945: 0, 1975: 2, 2005: 7.) *Att* i satsfläta har bara behandlats enstaka gånger de senaste decennierna i språkvårds litteratur (af Hällström-Reijonen 2010), och då har man ofta misslyckats med att på ett lättfattligt sätt förklara problemet i konstruktionen.

Exempel:

Hbl 3.1.1975, s. 2, sp. 1–2:

Det är givetvis meningslöst att belasta länsräterna med uppgiften att korrigera sådana felaktigheter, som vederbörande beskattare i första instans själva medger **att** berodde på misstag.

Hbl 2.1.2005, bilaga s. 12, sp. 1:

Det här är en bomb jag önskar **att** skall brisera.

Det finns också finlandismer i materialet som språkvården verkar ha påverkat. Finlandismen *förverkliga* är ett exempel på det. *Förverkliga*, påverkad av finskans *toteuttaa*, tenderar att överanvändas i finlandssvenskan. *Förverkliga* är visserligen i viss mån en statistisk finlandism, samtidigt som det också används i kontexter som i svenska är osannolika.

Förverkliga förekommer påfallande ofta i materialet från 1975, medan det i materialet från 2005 lyser med sin frånvaro. (Förekomst i materialet: 1915: 2, 1945: 0, 1975: 18, 2005: 0.)

Förverkliga kan i någon mån påverkas av kontexten; det används i finlandssvenska sammanhang nämligen ofta om byggen och projekt av olika slag. Skillnaderna mellan de olika delmaterialen är ändå så påfallande att jag drar slutsatsen att användningen av ordet har minskat. Artiklar om projekt och byggen finns i Hufvudstadsbladet i alla de aktuella delmaterialen. Veterligen är Reuter (1978: 35–36) den första som skriver om finlandismen *förverkliga*. Sedan 1980-talet har *förverkliga* diskuterats med jämta mellanrum i språkvårds litteratur.

Exempel:

Hbl 1.1.1915, s. 6, sp. 7: För Danmark, Norge och Sverige stå därfor två vägar öppna: antingen sträng neutralitet under förhållanden, som skydda dem mot åtgärder från Tysklands sida, t.ex. hänsynslöst utläggande af minor i neutrala vatten eller – om dessa länder söka möjligast fullständigt **förverkliga** sina nationella uppgifter – en öppen och fast anslutning till Ryssland och dess allierade.

Hbl 3.1.1975, s. 12, sp. 4

Om målsättningen för den s.k. mellaninstanstreformen skall kunna **förverkligas**, så bör de planerade länsfullmäktige få verlig makt, som skulle bygga på fullmakter givna av riksdagen och vara oberoende av den statliga centralförvaltningen.

Hbl 4.1.1975, s. 1, sp. 8

I en skrivelse till Rundradions direction framhöll de svenska redaktörerna att det varken fanns tillräckligt pengar eller folk för att projektet skulle kunna **förverkligas** och krävde en ändring för att överhuvudtaget sätta igång med planen.

Finlandismen *fungera som 'verka som'* (använt om något varaktigt) förekommer i alla delmaterial utom det från 2005. (Förekomst i materialet: 1915: 4, 1945: 3, 1975: 2, 2005: 0.) Detsamma gäller *förrän 'innan'* (förekomst i materialet: 1915: 5, 1945: 1, 1975: 2, 2005: 0). *Utrymme 'lokal'* förekommer påfallande ofta i delmaterialet från 1975. Däremot förekommer det inte i delmaterialen från 1915 och 2005 och bara en gång 1945. (Förekomst i materialet: 1915: 0, 1945: 1, 1975: 12, 2005: 0.)

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

Språkvården har diskuterat *fungera som* sedan 1970-talet, och *utrymme* sedan 1980-talet. Första belägget på *förrän* 'innan' i språkvårds litteratur finns i Langlet (1930: 43).

Exempel:

Hbl 1.1.1915, s. 6, sp. 4: I dessa sjukhus **fungerar som öfverläkare** doktor Backman och som assistenter öfriga allmänna sjukhusets läkare.

Hbl 3.1.1915, s. 5, sp. 3: **Förrän** kontorsarbetet vidtog, samlades bolagets personal och chefer jämte flera medlemmar af direktionen för att till jubilaren framföra Kalevas tack.

Hbl 2.1.1975, s. 8, sp. 1: Orsaken till att centralsjukhuset ännu vill vänta med samgående är utrymmesbristen vid sjukhuset; de kommande årens saneeringar och ombyggnader kommer att ge nya **utrymmen** och först då anser man det lämpligt att bygga ut verksamheten.

Alla dessa, *förverkliga*, *fungera som*, *förrän* och *utrymme*, representerar sådana finlandismer där språkutvecklingen har gått i den riktning som språkvården eftersträvat och som möjligen kan ha påverkats av språkvården. Förenklat kan man säga att språkvården har lyckats rätt väl i fråga om dem.

3.3.1 Sammanfattning

De undersökta finlandismerna i den tredje delstudien var av tre typer: a) fast förankrade finlandismer, b) finlandismer som förefaller att öka och c) finlandismer som kan ha påverkats av språkvården. Dessa var *tillsvidare* 'hittills' (a), *att* i satsfläta (b), *förverkliga* använt på samma sätt som fi. *toteuttaa* (c), *fungera som* använt om något varaktigt (c), *förrän* 'innan' (c), *utrymme* 'lokal' (c).

I denna delundersökning undersöks den moderna språkvårdens (den som bedrivits efter 1975) genomslag i högre grad än i de andra, där Bergroths arbeten undersöks. Det gäller delvis finlandismer som inte nämns i äldre språkvårds litteratur (*fungera som*, *utrymme*). Denna metod är bra för fallstudier, men ger inte en heltäckande bild av språkvårdens genomslagskraft.

4 Resultat och slutdiskussion

4.1 Slutsatser av de tre delstudierna

Jag har i denna artikel undersökt finlandismerna i ett tidningsmaterial med tre olika metoder. Syftet var att se hur väl språkvården har lyckats motverka användningen av vissa finlandismer.

Resultatet i de tre delstudierna visar sammantaget att större delen av finlandismerna från 1915 lever kvar, och att finlandismbeståndet är rätt stabilt. Resultatet är sålunda att språkvården inte har lyckats särskilt väl med att arbeta bort finlandismer.

I tabell 9 har jag samlat stabila finlandismer från de olika delstudierna, och man kan konstatera att det finns många som förekommer i både studie 1 och 2. Finlandismen *tillsvidare* förekommer i alla tre studierna. Studierna bekräftar alltså varandra, även om de olika metoderna ger något olika resultat i fråga om detaljerna.

Tabell 6: Stabila eller fast förankrade finlandismer enligt de olika delstudierna. De som förekommer i två eller tre delstudier är markerade med fetstil.

Studie 1. De okursiverade finlandismerna från tabell 1.	Studie 2. Finlandismer i grupp 1 och 2.	Studie 3
aflida i		
afton		
aktionär		
anmäla om ngt	anmäla om ngt	
annars		
betala åt ngn	att i satsfläta	
bjuda ngt åt ngn	betala åt ngn	
fast	byke	
	dess, desto	
framgå ur	fortsättningsvis	
hemma från	hemma från	
hundrataltusenden, tiotaltusen osv.		
hämta	hämta	
i medlet af		
i misstag		
i regeln		
i tiden		
julgubbe	i året julgubbe	

jultiden o.a. tidsangivelser utan preposition kokko mera		
nummer (utrum) närvoro/närvar paletå rat räcka sist och slutligen skattöre skild sticka sig in/upp till ngn	månadtal rat skild sticka sig in/upp till ngn talko	
temperamentfull till först tillfälle	 tillfälle tillräckligt pengar tillsvidare	
tillsvidare utdimittera	 visa åt	tillsvidare
ännu överlämna åt	 ännu	

Vissa förändringar förekommer dock, dels finns det finlandismer som minskar i antal eller försvinner helt, dels finns det nya finlandismer eller sådana som verkar öka i frekvens. Dessa är sammanställda i tabell 7 och 8. De tre spaltena i tabell 7 är bara delvis jämförbara med varandra, eftersom det handlar om olika tidsperioder. I studie 1 består listan av finlandismer som försvunnit under perioden 1915–1990-talet, studie 2 gäller perioden 1915–75 och studie 3 visar de minskande finlandismerna under perioden 1975–2005. De finlandismer som minskat i studie 2 borde alltså också finnas i studie 1, vilket alltså gäller *bestyrelse*, *forman* och *papyross*. *Närvar* finns dock inte bland finlandismerna som minskar eller försvinner i studie 1 eftersom formen förekommer i Språkbanken. Denna skillnad beror förmodligen på att materialet i studie 2 är för litet.

I tabell 8 finns de finlandismer som förfaller bli vanligare. Även här handlar det om olika tidsperioder, och därför är orden inte desamma i de tre kolumnerna. De ökande orden i studie 2 gäller från 1945 och i studie 3 perioden efter 1975. Att *avtjäna värmplikt* ökar i frekvens 1945 är inte förvånande med tanke på de samhälleliga omständigheterna (andra världskriget) och *hobby* var ett nyord från 1916 (NEO) vars neutrumform först efter en tid började utvecklas till en finlandism.

ETT SEKEL AV KAMP MOT FINLANDISMER

Tabell 7: Finlandismer som minskar eller försvinner

Studie 1: Finlandismer i tabell 2 kompletterade med de kursiverade finlandismerna i tabell 1. 1915–1990-talet.	Studie 2. 1915–75.	Studie 3. 1975–2005.
<p>allt ännu bestyrelse bilar bra nog forman förfullkommande härintills i afseende å i gången johanne kvart lokal läseår månne + infinitiv papyross taga ihop tillskottsavgift under förlöppet av verst yttermera</p>	<p>bestyrelse forman närvar papyross</p>	<p>fungera som förrän förverkliga utrymme</p>

Metoden i delstudie 1 var uppbyggd så att den inte gav några förslag till finlandismer som verkar öka i frekvens.

Tabell 8: Finlandismer som verkar öka i frekvens. Årtalen inom parentes visar under vilken period ökningen har skett.

Studie 1. (1915–1990-talet.)	Studie 2 (1945–)	Studie 3 (1975–2005)
inget resultat	avtjäna värnplikt hobby i varje händelse	<i>att</i> i satsfläta

Det finns alltså en grupp finlandismer som verkar vara stabila eller fast förankrade (tabell 6). (Även finlandismerna i tabell 8 ”finlandismer som verkar öka i frekvens” kan vara fast förankrade eller stabila. Dessa har jag emellertid inte räknat med i tabell 9.) De stabila eller fast förankrade finlandismerna har språkvården misslyckats med att arbeta bort. Följande finlandismer återkommer i två eller tre av mina delstudier: *anmäla om ngt, betala åt ngn, hemma från, hämta, julgubbe, rat, skild, sticka sig in/upp till ngn, tillfälle, tillsvidare och ännu*. Av dessa torde *Julgubbe* höra till de finlandismer som språkvården inte ens vill motverka (viktig för den finlandssvenska identiteten, se fig. 1). De finlandssvenskar som använder ordet *Julgubbe* vill heller knappast avstå från det. I tabell 9 har jag lagt in alla de ovannämnda finlandismerna, utom *Julgubbe* och de egenskaper jag i avsnitt 2.1 föreslagit som kännetecken för fasta finlandismer.

Tabell 9. Egenskaper hos de ord som finns i åtminstone två kolumner i tabell 6.

finlandism	verkar svensk	stilistiskt neutral	stöd i finskan	semantisk glidning	S: a plus
<i>anmäla om ngt</i>	+	+	o (ilmoitataa jstak)	o	2
<i>betala åt</i>	+	+	+ (maksaa jklle)	o	3
<i>hemma från</i>	+	+	+ (kotoisin jstak)	o	3
<i>hämta</i>	+	+	+ (tuoda)	+	4
<i>rat</i>	+	+	o (erä)	o	2
<i>skild</i>	+	+	+ (eri, erikseen)	+	4
<i>sticka sig in/sticka sig upp</i>	+	o (vard.)	+ (pistätyvä)	+	3
<i>tillfälle</i>	+	+	+ (tilaisuus)	+	4
<i>tillsvidare</i>	+	+	+ (toistaiseksi)	+	4
<i>ännu</i> ⁸	+	+	+ (vielä)	+	4

Utgående från summan stabiliseringande egenskaper kan man anse de svåraste finlandismerna vara *hämta, skild, tillfälle, tillsvidare* och *ännu*.

4.2 Metodologiska slutsatser

Jag har testat tre metoder för hur man kan mäta språkvårdens genomslagskraft i fråga om att arbeta bort finlandismer. Metod 1 och 2 (använda i delstudie 1 respektive 2) är i grunden kvantitativa och metod 3 är kvalitativ.

Metod 1 jämför avrådda språkdrag excerpterade ur ett äldre tidningsmaterial med en modern språkbank. Om den moderna språkbanken är

8 Detta gäller inte uttrycket *ännu i vinter* ‘redan i vinter’ o.d.

tillräckligt stor kan pålitliga slutsatser dras. Med denna metod får man närmast veta på vilka punkter språkvården har misslyckats.

Med metod 2 jämförs ett tidningsmaterial under olika perioder med vissa språkvårdsrekommendationer. Med en diakron språkbank kunde denna metod användas, men i mitt fall är tidningsmaterialet för litet. En diakron språkbank för finlandssvenskan behövs för att pålitliga resultat ska kunna nås. Vissa tendenser kan man se även med det lilla material jag har använt, och i kombination med andra undersökningar kan man dra vissa slutsatser.

Med metod 3 jämförs enstaka avrådda språkdrag excerpterade ur ett diakront tidningsmaterial med språkvårdsinsatser som gjorts mot dem. I fråga om frekventa och kontextoberoende språkdrag som ofta behandlats av språkvården ger den ett tillförlitligt resultat. Den kan också, i motsats till metod 1 och 2, användas för att granska finlandismer som Bergroth inte har tagit upp. Man kan också notera att det inte nödvändigtvis är böckerna *Finlandssvenska* och *Högsvenska* som direkt har bidragit till att vissa enskilda finlandismer minskat i frekvens, även om de i förlängningen kan ha påverkat. Metoden blir mer nyanserad, men mindre heltäckande och ger inte en bred bild av språkvårdens genomslagskraft i allmänhet.

Men fortfarande kan dessa metoder inte visa när de förändringar som överensstämmer med språkvårdens mål är en följd av språkvårdens verksamhet och när förändringarna är orsakade av något annat.

Alla metoderna kunde vara tillämpliga även på undersökningar i andra språk. Det kunde gälla vissa språkdrag som språkvården avrått ifrån, exempelvis användningen av importord. Dessa språkdrag måste ha varit aktuella under en längre tid, tillräckligt frekventa i den typ av text man undersöker, t.ex. tidningstext, och språkvården måste ha gjort ganska stora försök att arbeta bort dem. Exempelvis kunde man undersöka orden *e-post* och *e-mail* och jämföra en textkorpus från tidigt 1990-tal och en korpus från i dag.⁹ Ett annat exempel kunde vara en undersökning av det rekommenderade *tjugohundratalet* respektive det avrådda *tvåtusentalet* för att jämföra språkvårdens insatser med utfallet.

9 I Selback & Sandøy (2007) redogörs för delprojekt A i det samnordiska forskningsprojektet Moderne importord i språka i Norden (MIN) där man har undersökt omfanget av importord i nordiska tidningstexter. I den finlandssvenska delen av delprojektet undersöktes sammanlagt 6 nr av Hufvudstadsbladet och Vasabladet från 1975 och 2000. Graedler (2007) jämför MIN-projektet med tidigare nordiska undersökningar av importord.

Med en historisk språkbank med representativt material från 1915 och 1975 kunde man se om språkvården har nått sina mål. Med mina metoder går det alltså att dra vissa slutsatser om språkvårdens genomslag, men främst genom att visa på när språkvården har misslyckats. I de fall språkvårdens mål har nåtts kan man inte entydigt bevisa att det skulle vara språkvårdens förtjänst.

Material

- Bergroth, Hugo. 1917. *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialism i tal och skrift*. Helsingfors.
- . 1918. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - . 1924. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Andra upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - . 1992 [1928]. *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialism i tal och skrift*. Faksimilupplaga av andra reviderade och tillökade upplagan. Esbo: Schildts Förlags Ab.
 - . 1934. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Tredje upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - . 1943. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Fjärde upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - . 1948. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Femte upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - Bergroth, Hugo & Björn Pettersson. 1958. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Sjätte omarbetade upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - . 1960. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Sjunde omarbetade upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - . 1964. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Åttonde omarbetade upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.
 - . 1968. *Högsvenska. Kortfattad hjälpreda vid undervisningen i modersmålet*. Nionde omarbetade upplagan. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag.

Hufvudstadsbladet 1, 3–4.1.1915; 2–4.1.1945; 2–4.1.1975; 2–4.1.1915.
Språkbanken i Finland <<http://www.csc.fi/>>.

Litteratur

- Ahlbäck, Olav. 1971 (andra uppl.). *Svenskan i Finland*. (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård, 15.) Stockholm.
- Baldauf, Richard B. Jr. 2002. Methodologies for policy and planning. In Kaplan, Robert B. (ed.) 2002. *The Oxford Handbook of Applied Linguistics*, s. 391–403. New York: Oxford University Press.
- Cooper, Robert L. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge.
- Anne-Line Graedler. 2007. MIN-prosjektet jamført med tidligere studier. I Selback, Bente og Helge Sandøy (red.). 2007. *Fire dagar i nordiske aviser. Ei jamføring av påverknaden i ordforrådet i sju språksamfunn*. Moderne importord i språka i Norden III. Oslo: Novus forlag.
- Hansén, Sven-Erik. 1991. *Tradition och reform. Urval och konstruktion av modersmålsämmets läroplanstextern från 20-tal till 80-tal*. Åbo.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta & Mikael Reuter. 2008. *Finlands-svensk ordbok* (4 uppl.). Helsingfors: Schildts, Forskningscentralen för de inhemska språken.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta. 2009. Finlandssvensk språkvård – en resultatrik ideologi? I Helge Omdal og Rune Røsstad (2009). *Språknormering – i tide og utide?* Oslo: Novus forlag.
- . 2010. Om finlandismer och språkvårdens möjligheter att motverka dem. I Lars-Gunnar Andersson, Olle Josephson, Inger Lindberg & Mats Thelander (red.): *Språkvård och språkpolitik. Svenska språknämndens forskningskonferens I Saltsjöbaden 2008*. Småskrift utarbetad av Språkrådet 2010. Språkrådets skrifter 10, s. 286–303. Norstedts.
- Jahr, Ernst Håkon, 1989. Limits of language planning? Norwegian language planning revisited. International Journal of the Sociology of Language 80 (1989) pp. 33–39. Mouton de Gruyter.
- . 2010: On the sociolinguistic and political limits of language planning and language policy – the lessons to be learned from the Norwegian case. I Lars-Gunnar Andersson & al. (red.): *Språkvård och språkpolitik. Svenska språknämndens forskningskonferens I Saltsjöbaden 2008*. Småskrift utarbetad av Språkrådet 2010. Språkrådets skrifter 10. Norstedts, s. 139–62.

- Jussila, Osmo. 1980. Förfinskning och förryskning. Språkmanifestet år 1900 och dess bakgrund. I *Historisk tidskrift för Finland*. Helsingfors.
- Langlet, Valdemar. 1930. *Säregenheter i finländsk tidningssvenska. En undersökning verkställd på uppdrag av Finlands Svenska Publicistförbund*. Helsingfors.
- Loman, Bengt. 1980. Högspråk och lågspråk i finlandssvensk prosa och diktning. I Jonsson, I (red.). *Språken i vårt språk*, s. 119–30. Stockholm.
- . 1983. "Perspektiv på Bergroth". I Engman, Max & Stenius, Henrik (red.), *Svenskt i Finland 1. Studier i språk och nationalitet efter 1860. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland*, Helsingfors.
- NE = Nationalencyklopedin. Nedladdad 14.10.2008 från www.ne.se
- NEO = Nationalencyklopedins ordbok. Nedladdad 26.10.2009 från www.ne.se
- Omdal, Helge. 2006. Language Planning: Standardization. Sprachplanung: Standardisierung. I Ammon, Ulrich, Norbert Dittmar & al. (eds.): *Sociolinguistics. Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. 2nd completely revised and extended edition. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Volume 3. 3. Teilband. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Reuter, Mikael. 1978. Onödiga översättningslån och vanebildande vanföreställningar. I *Suomen Lehdistö Finlands Press* 4/1978, s. 35–36. Hyvinge.
- . 2004. Goda och onda finlandismer? I Hellsten, Unn et al. (red.): *Språkets vård och värden. En festschrift till Catharina Grünbaum*. Norstedts ordbok.
- . 2006. Översättning och språkriktighet, VERSION 2006, Svensk Språktjänst AB. Helsingfors.
- Saari, Mirja. 1995. "Jo, nu kunde vi festa nog". Synpunkter på svenska språkbruk i Sverige och Finland. *Folkmålsstudier* 36, Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi. Helsingfors, s. 75–108. Nedladdad 11.11.2009 från <http://www.protsv.fi/fnf/pdf/Saari_fms36.pdf>.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson. 1999. Svenska Akademiens grammatik. Stockholm.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien. 1–. Lund 1898–. Nedladdad 15.10.2008 från <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>>.

- Selback, Bente og Helge Sandøy (red.). 2007. Fire dagar i nordiske aviser.
Ei jamføring av påverknaden i ordforrådet i sju språksamfunn.
Moderne importord i språka i Norden III. Oslo: Novus forlag.
- Spolsky, Bernard. 2009. Language Management. Cambridge University Press.
- Teleman, Ulf. 1972. Språkvårdens argument. I *Språket i blickpunkten*.
Skrifter utgivna av Svensklärförbunden 110, s. 194–216. Lund:
CWK Gleerup.
- . 2002. *Ära, rikedom och reda. Språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid.* (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 85.) Stockholm.
- Thelander, Mats. 2009. Delad vårdnad och dubbelt medborgarskap – svenska lott under 200 år. Föredrag vid Svenska litteratursällskapets i Finland årshögtid den 5 februari 2009. Forssell, Pia och Derek Fewster (red.): *Historiska och litteraturhistoriska studier* 84, s. 7–20. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.

Charlotta af Hällström-Reijonen
Svenska litteratursällskapet i Finland
Riddaregatan 5
FI-00170 Helsingfors
charlotta.afhallstrom-reijonen@sls.fi

Magiske formlar frå Hornindalen

Av Jostein Fet

Bruk av magi i ymse former er eit kulturfenomen som kan følgjast attende til ei fjern fortid. Her i landet kjenner ein til at magi vart praktisert i norrøn tid og i mellomalderen. Magiske formlar vart brukte i munnleg form i generasjonar, men med utviklinga av lese- og skrivekunna på 1600- og 1700-talet kunne dei også formidlast i skrift. Ein sjanger for seg var dei handskrivne svartebökene som har funnест i ulike former omkring på bygdene. Ved sida av trollformlar og annan magi inneheld dei også ein god porsjon rasjonell folkeleg medisin og praktiske oppskrifter. Storparten av det magiske materialet her i landet vart innsamla og prenta sporadisk utover 1800-talet, med Anton Christian Bangs Norske Hexeformularer og Magiske Opskrifter frå 1901–02 som eit ruvande hovudverk. Bangs samling inneholder 1576 tekstar. Ny utgåve ved Velle Espeland kom i 2005.

Emnet for denne artikkelen er ei samling magiske formlar som nyleg kom for dagen i gardsarkivet på Kirkhorn i Hornindalen i Nordfjord. Å lese og tolke slike tekstar byd på ei rekke utfordringar.

Skriftminne frå Kirkhorn

Gardsarkivet på Kirkhorn i Hornindalen er truleg eitt av dei største i sitt slag her i landet. Her har ei og same ætta teke vare på sine personlege skriftstykke gjennom generasjonar heilt frå ca. 1700. Arkivet består m.a. av tolv handskrivne visesamlingar med over 600 tekstar frå ca. 1750 til 1860-åra, 62 familie- og andre personlege brev frå 1770-åra til 1880, ei skulemeisterdagbok frå 1822–23, dessutan ei mytisk segn om Hornindalen etter Svartedauden og ei krønike om “Kirkehorns Opsiddere efter den sorte Død”, begge frå rundt 1820. Nesten alle skriftminna er nedskrivne av folk frå Kirkhorn-familien. Dei var ei av dei viktigaste kjeldene då eg arbeidde med boka *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850* (2003). Men enno gissar Kirkhorn-folket på at

det kan finnast meir, især om ein leitar i dei store papirmengdene i ”gamlehuset”. Nyleg vart det gjort eit funn som stadfester dette.

Magiske formlar i Kirkhorn-arkivet

I desember 2009 kom Helga Kirkhorn over eit gammalt gulna papir i folioformat i ein skuff ”der det ikkje skulle vere”. Tydelegvis var det plassert der mellombels fordi det ikkje høvde inn i den vanlege typen av skrifter på Kirkhorn. Papiret er solid klutepapir, 33,5 cm breitt og 43 cm høgt, men bretta slik at der er 8 sider à 21,7 cm x 17,2 cm. Tre sider er blanke. Helga sende arket til underskrivne for tyding. Handskrifta er stor og grov, men ikkje uøvd. Eg vil plassere henne til siste halvparten av 1700-talet. Dokumentet viste seg å innehalde tekstar som i folkeminnevitkskapen går under ulike nemningar som hekseformularar, trollformlar, magiske ritual. Sivert Aarflot, opplysningsmannen i Volda, kalla slike og liknande tekstar for *vessar*. Nokre av dei prenta han i Norsk Landboeblad 1810 og 1811 (fleire attgjevne i Bang 2005 og i Aarflot 1949, sjå også Fet 2003: 88, 115). Dei to første nemningane ovanfor stammar frå ei tid då slike tekstar vart knytte til trollskap og hekseri. Men dei som sa fram desse formlane, var folk som hadde lært seg visse former for magisk lærekunst og praktiserte den ”i Faderens, Sønnens og Den Hellige Aands Navn”. Påkallinga av den treeinige guddomen finn ein jamt som avslutting på denne slags tekstar. Ho var nytta som ei legitimering og ei forsterking av magien. I denne artikkelen føretrekkjer eg å bruke nemninga *magiske formlar*, ikkje trollformlar, om tekstane frå Kirkhorn.

Kirkhorn-formlane består av 10 tekstar av ulik lengd, dessutan eit kort fragment av ein ellevte. Tekstane kan stort sett ordnast i følgjande grupper:

1. Episke formlar: nr. 1 og 2, med fragment av ein ellevte. Aktørar er Jesus og/eller jomfru Maria.
2. Verbale magiske lækjeråder gitt av guddommelege personar: nr. 3, 4, 6, 8.
3. Løynformlar eller lækjeråder i tilsynelatande forvanska form: nr. 5, 7 og 9.
4. Ei rasjonell lækjeråd: nr. 10.

Ikkje alle magiske formlar er heilt ”reine”, heller ikkje Kirkhorn-formlane. Til dømes har gruppe 2, magiske lækjeråder, ei kort episk innleiing.

Noko som gjer det vanskeleg å gruppere formlane, er at fleire av dei, som nr. 7 og 9, ber preg av feilskriving eller uheil tradering.

Liknande funn ved Jakob Kobberstad

Den unge læraren Jakob Nilsson Kobberstad (1840–1919) frå Breim gjorde liknande funn i Nordfjord. Han var utdanna frå Stord seminarium og vart utnemnd til andrelærar ved Voldens høiere Almueskole frå starten i januar 1861. Kobberstad interesserte seg tidleg for folkeminne. Det var han som i 1868 berga eit gammalt viseskrift i Steinsvika i Dalsfjord “just som man var ifærd med at brænde det”. Det viste seg å vere kanskje den eldste folkeviseoppskrifta her i landet, nedskriven ein gong før 1612, truleg på Søre Bjørkedal i Volda. Det er ei mellomaldervisa som Knut Liestøl har gitt namnet “Friarferdi til Gjøtland.”

Han var ikkje meir enn 22 år då han i 1862 skreiv ned ei rekke magiske tekstar frå Nordfjord. Tekstane er prenta i A. Chr. Bangs store samling. (I den nye utgåva frå 2005 er Kobberstad oppført som kjelde til 22 tekstar, men ein av dei, nr. 817, stammar ikkje frå Kobberstad.) Bang opplyser i forordet s. III at Kobberstad har skrive ned tekstane på to folioblad som vart innlemma i “Storakers Samlinger paa Universitetsbibliotheket i Kristiania”. I det geografiske registeret blir det opplyst at Kobberstads oppskrifter er etter munnleg tradisjon (Bang 2005: [36]). Dette er kanskje ein av grunnane til at Kobberstad, så langt eg har funne ut, ikkje opplyser kven som er heimelspersonane til formlane. Det same gjeld forresten funnstaden for “Friarferdi til Gjøtland”. Som nemnt berga han papiret frå å bli brent, og det var nok til at han heldt eigaren og funnstaden løynd. Han var i det heile svært varsam med å setje heimelspersonane sine i eit uheldig lys. Først i 1999 kom det for dagen at funnstaden var Steinsvika i Volda (Fet 2003: 59).

Magiske formlar er ein omfattande felles (nordisk) kulturarv. Såleis er det visse hovudmotiv som går att, like eins einskilde ordramser og korleis teksten er oppbygd. Det er difor ikkje uventa at dei fleste av Kirkhorn-tekstane har tydeleg slektskap med formlar frå andre kantar av landet, men særleg med Kobberstad-oppskriftene. Geografisk nærleik er nok ein av grunnane til det. I drøftinga nedanfor viser eg somtid til desse likskapane.

Kven har skrive ned Kirkhorn-formlane?

Frå arbeidet med Kirkhorn-arkivet er eg godt kjend med handskrifta til brørne Knut Rasmusson (1757–87), Rasmus Rasmusson (1765–1841), Ola Rasmusson (1759–1845) og son hans, Rasmus Olsson Kirkhorn (1795–1869). Eg er nokså viss på at ingen av dei har skrive ned desse magiske formlane, til det er handskrifta for ulik. Men det treng ikkje stenge for at andre i Kirkhorn-ætta har skrive dei ned. Både andre brør, far og farfar til dei tre Rasmus-sønene ovanfor var skrivekunnige, like eins grannane i Abel-tunet på Kirkhorn. Også i andre gardsmiljø i Hornindalen, t.d. på Indre Svor og Gausemel, fanst det skrivande folk på 1700-talet (Fet 2003: 244–53).

Men den som først fell i tankane som kjelde for Kirkhorn-tekstane, er Ola Abrahamsson Solheim, kjend som Abram-Ola (1719–95). Han var namngjeten for sine tekniske kunnskapar, han var børsemakar, sølvsmed og massingstøypar. Men mest ry vann han seg som bygdedokter. Enno skal dokterboka hans finnast i Hornindalen. Det var ikkje fritt for at folk trudde han hadde svarteboka. "Folk skulda han for å ... kunne løysa og binda Himmannen, visa att, opendaga dulde ting osb" (Os 1953: 473). No var det mykje hopehav mellom folket på Kirkhorn og Solheim, som ligg om lag 8 km lengre framme i Hornindalen. Tre av brørne på Kirkhorn, Ola, Rasmus og Anders, gifte seg med kvar si syster frå Solheim, nemleg Oline, Dorte og Anne. Rett nok var Abram-Ola berre grannen deira, men i desse eldste skrivemiljøa var det vanleg å skrive av viser og anna stoff som folk interesserte seg for. Det er såleis ikkje utenkjeleg at trylleformlane på Kirkhorn stammar frå Solheim, der bygdelækjaren Abram-Ola var den som både grannar og bygdefolk vende seg til og sökte råd hos.

Men noko anna enn gissing kan ikkje dette bli. Kven som er opphav til skriftet, må vere eit ope spørsmål. Heller ikkje veit vi om Kirkhorn-formlane er avskrivne frå andre skrifter, eller dei er nedskrivne direkte etter munnleg overlevering. Nr. 7 og nr. 9 som eg kallar løynformlar, ber merke av at dei er misforstått eller uheilt traderte. Eg gjer merksam på at alle formlane nedanfor er attgjevne ortografisk nett slik dei ligg føre i handskriftet frå Kirkhorn, men eg har nummerert dei og sett dei opp i strofisk form etter same mønster som er nytta i Bangs samling. Nokre få av dei har eg gitt ein tittel i parentes som gjer innhaldet tydelegare.

1. (Jesus og Maria møter vonde vette)

Jessus og jomfrumaria gikk sig langs med en Sø og Strand
der møtte Han Tussen og Draagen og Dvergen
og vilde og ulde Bukken den lede Mand
og vor vil Du hen sagde Jessus
æg vel til medel jem at bide og blaase
Kan Heide og Kresne
du skal ikke faa laav sagde Jessus
æg skal sette deg i stok og i sten
og du skal ikke jøre noget¹

Språket i denne og dei andre formlane frå Kirkhorn er ei blanding av eit ufullkome dansk bokspråk og ein skilde målføreord frå Nordfjord. Språkforma tyder på at dei er ført i pennen av ein allmugeperson. Jamvel om formlane følgjer eit mønster som er kjent frå mange kantar av landet, bygger dei truleg på munnleg Nordfjord-tradisjon, liksom Kobberstad-oppskriftene. Dei er traderte folkeminne, ikkje litterære tekstar.

Landskapet

I formlar av denne typen møter vi Jesus i eit stilisert, allmenngjort landskap. Han er anten åleine eller saman med dei mest sentrale heilagmenna i allmugens trusliv, nemleg jomfru Maria og Sankt Peter. I denne formelen kjem Jesus og jomfru Maria vandrande “langs med en Sø og Strand”. Stranda, sjøen eller floda er ur-element i folks førestellingsliv og førekjem ofte i magiske formlar. Somme møtestader har indirekte tilknyting til vatn, som at Jesus kjem gåande over “Broen den brede”.

1. *Æg*, pron. 1. pers. eintal. Til skilnad frå é, éj på Nørdre Sunnmøre og ej, aj på Søre S. har nordfjordmålet ein tydeleg g i pronomenet. *Draagen*, draugen. I nordfjordmålet blir *au* monoftongert framfor g, t.d. *hågen* for haugen. Forma *drog* m finst også på Sunnmøre (Aasens ordbok). *den vilde og ulde Bukken*: huld (her halvemål) = gøynd, løynd. Halvemål var utbreidd både i Nordfjord og på Sunnmøre. At han er huld tyder på at det er eit underjordisk vette vi har med å gjere, då huld er partisipp av verbet hylje, løyne. *Bukken den lede Mand*. Bukken er nokså sikkert ei rang skriftform for *Bokkjen* (tonem 2). Aasens ordbok fører opp *Bokke* m: “Busemand, Spøgelse; ogs. Vætte, En af de Underjordiske. Nfj. Sdm. (Bokkje).” Minder sannsynleg er det at ”*Bukken*” er den Vonde, Styggemannen. *æg vel til* eg vil til. I nordfjordmålet (og på Søre Sunnmøre) blir *vil* ofte uttala *vé*, jf. *ska* for skal. *Vel* blir då ein freistnad på normalisering. *Heide og Kresne*, heidne og kristne, er objekt for handlinga. Det føregående *Kan* er malplassert. *medel jem*, Middelhjem, namnet på staden dei har tenkt seg til.

Handlinga

Dramaturgien i forteljinga viser at tilværet er ein dikotomi: mennesket står i skjeringspunktet mellom vonde og gode makter. Konfrontasjonen mellom det gode og det vonde er ikkje fysisk, men ei ideologisk og moralisk styrkeprøve som endar med at det gode vinn. I denne første formelen er der fire utsendingar frå vondemaktene. Målet deira er å tyne nokre menneske som bur på ein stad som er kalla "medel jem". Menneska skal øydeleggast, anten dei er heidne eller kristne. Nett denne detaljen, at alle skal øydeleggast same kva tru dei har, må tolkast som at vondskapen er retta mot menneska som *menneske*. Men ved sitt guddommelege forbod bergar Jesus menneska frå undergangen, og dei vonde blir uskadeleg gjorde.

Til ein viss grad er formelen i slekt med legendesjangeren, han kunne ha vore ei forteljing om korleis Jesus og jomfru Maria vandrar mellom menneska og lærer dei moralske sanningar. Men teksten sluttar med ei maning: "æg skal sette deg i stok og i sten". Bortmaning eller forvisning av vonde vette er eit vanleg element i dei episke formlane og er nokså regelmessig plassert til slutt i teksten. Maninga låser vondemaktene i ein død materie, og er altså ei varig binding.

Gode makter på vandring

At guddomen stig ned på jorda for å hjelpe menneska eller sjå til at dei lever etter hans bod, er eit gammalt motiv i mange kulturar. I sagalitteraturen kan vi møte Odin som ein forkledd vandrar i menneskeverda. I ei indisk legende blir det fortalt om Mahadevi, jordas herre, som stig ned til dei døyelege for å dele deira kår, eit segn-stoff som Goethe nyttar i diktet *Der Gott und die Bajadere* (1798). I dei episke formlane har Jesus følgje av mor si og somme tider St. Peter, den fremste av apostlane. I einskilde formlar er jomfru Maria ein moderleg rådgjevar for den guddommelege son sin eller talskvinne for dei svake. Til saman utgjer Jesus, Maria og St. Peter ein uovervinneleg trio mot vondemaktene. Jamvel om jomfru Maria i denne formelen ikkje direkte grip inn som hjelpar for Jesus, er ho ikkje eit blindmotiv. Berre det at ho er til stades, styrkjer kjensla av tryggleik hos mottakaren eller tilhøyraren. Jomfru Maria er formidlaren mellom

menneske og gud, ho skaper nærleik mellom det himmelske og det jordiske.

Samanfattande kan ein seie at formlar av denne typen spring fram av ein allmenn, underliggende angst hos menneska for krefter som gjer tilværet utrygt, makter som er uføreseielege og uhandgripelege. Den episke formelen fungerer som ei psykisk motvekt mot denne otten. Jesu maning kan minne svake sjeler om at dei himmelske maktene er sterkare enn vondemaktene. I røynda er formlane religiøse i sin grunnhått.

Vondemaktene

Dei fire vettet, *tussen*, *draugen*, *dvergen* og *bøkkjen*, representerer ei verd som delvis er løynd for menneska og som dei kjenner seg truga av. I denne formelen er vetta på veg til "medel jem". I to av dei formlane som Jakob Kobberstad har skrive ned, er staden kalla Middel Heim eller Nedel Heim (Bang nr. 146, 147). I liknande formlar blir det geografiske målet for vondemaktene oftast anonymisert som N.N., eller allmenngjort som Mande-Hjem, Neste By, Bondens Gaard osv.

I formlar av denne typen er det temmeleg groteske plager vondevetta har i sinne, som "slide og bryde Brusk og Ben, Ben at bryde, og Kjød at rive, og Blod at drikke, samt Sener at slide" (Bang nr. 136, 140). I Kirkhorn-formelen er plagene monaleg mildare, vetta skal *bite* og *blåse*. Det var ei utbreidd tru at dei underjordiske, særleg alvane, kunne gjere folk sjuke ved å blåse på dei. Det var alvane som var skuld i utslettet dei kalla alvegust, eller berre *gust* (da. elveblæst). *Gust* er danna til verbet *gjosa* og tyder ein vindpust. I min barndom brukte foreldra å åtvare ungane mot å rulle seg på marka straks etter at snøen var borte, for då kunne dei få *gust*. Åtvararinga var ein rest av den gamle folketrua.

Tussen

Tussen høyrer i vidare forstand til trollemaktene. I gammelnorsk, i svenske målføre, eldre dansk og angelsaksisk støyter vi på tussane som synonym for troll, utyskje, demonar. Alt i norrøn mytologi møter vi tussar (*bursar* eller *bussar*). Dei held til i ei verd som ligg utanfor Åsgard, der æsene budde, og utanfor Midgard, der menneska budde. Førestellinger om tussane har levt vidare i norsk folketru. I *Gamalt or Sætesdal* av Johannes Skar blir tussane skildra meir som fysisk sterke og brutale

vette enn som vondskapsfulle vesen. I somme segner liknar dei på huldrefolket. Men i episke formlar er tussane farlege, dei ber seg åt som lekamleggjord vondskap.

Draugen

Sjølve ordet har samanheng med ei indogermansk rot som tyder å *skade*, *svike*, ei tyding som kjem att i tyske ord som *betrügen*, *Betrug*. I norsk folketru møter vi draugen mest som dauing, attergangar, t.d. i Setesdal og Telemark, eller som dødsvarsel, særleg nordetter langs kysten frå Sunnmøre. Krøter som ikkje ville reise seg, kunne vere råka av *draugeslag*, dvs. slegen av ein dauing.

Dvergen

Det er eit langt sprang frå dvergane i nordisk mytologi, som budde i berget og var meistersmedar, ofte til hjelp for æsene, til dvergane slik vi kjenner dei i folketrua. Dvergen heldt seg mest i uthusa og kunne gjere ugagn på husdyr og vere til meins for røktarane. Liksom draugen kunne dei lamme krøter med *dvergeslag*. Dei fem-seks formlane i Bangs samling der dvergar er nemnde, stadfester denne trua (Bang nr. 42 a og b, 107, 111, 268, 737). Ei forteljing eg høyrd i min barndom handla om ein dverg som var til stor plage i eit fjøs i bygda. Men ein kar visste råd. Han ladde børsa, gjekk inn i fjøset og dreiv han ut gjennom dungedøra med eit børseskot. Børsa var eit antidemonisk middel.

Bokkjen

I formelen ovanfor blir bokkjen kalla *den lede Mand*. Det danske adjektivet *led*, lei, vond, råkar vi på i mange formlar: *den lede Avind*, *den lede Tusse*, *Trollet det lede* osv. På dansk er *den lede* eitt av mange namn på djevelen. Ordet *bokkje* set Alf Torp (varsamt) i samband med bukk m, og det har fått somme til å søkje etter opphavet i jødisk eller egyptisk mytologi der bukken spelar ei viktig rolle, men særleg i den greske segnverda, der satyrane står fram som naturdemonar med halvt dyriske, halvt menneskelege trekk.

Den gammelnorske forma er *bokki* m, som tyder storkar, ei tyding som går att i vestlandske målføre, der bokkje blir brukt om ein kjempekar. Men den vanlege tydinga er skrymt, attergangar, ein underjordisk. I forteljingane om havbokkjen ute på sunnmørsøyane er han skildra både som medspelar og motmann. Han var ein “fabelskapning som var over-

menneskeleg, ikkje berre når det galdt krefter, men også når det galdt forstand, og stundom når det galdt hjartelag” (Bergh 1985: 287). I Sykkylven vart (vert) *bøkkjinj* brukt til å skremme ungar med: “Må kje gå ned åt elvinje, elles so kan bøkkjinj kome og ta dej!” Liknande skremslefigurar var Elva-Pe og Brynnja-Pe.

I formelen er det *bokkjen* som er nemnd sist av dei fire. Det synest vere han Jesus vender seg til med tiltalen “du”, og det er han som svarar med “æg”. Dette treng ikkje tyde at han er leiaren for vетta og identisk med den vonde. Det kan heller vere eit utslag av tekstleg økonomisering som er så vanleg i dei magiske formlane.

2. Kreatur men i 3 Navn En Bøn for Taavr

Jessus jgik [!] sig Vien [!] den brede
møtte Han Tovre og Avins Mender en Leje
Vor vil du Hen sagde Jesus
Æ vil meg i Bondens Gaard
at Taavre fæ og faar
Du skal ingen magt Have sagde Jesus
Tog Han sig en Linde
vilde Han Alle Tovre Kvinder
formene der og Alle Avins Mender Binde
Han Bat dem i Jern Han bat dem i Staak
Han bat dem i Jessus eget Maak
i 3 Navn²

2. *Kreatur men*: mein på krøter, krøtersjukdom. *i 3 Navn*: I namnet åt Faderen, Sonen og Den Heilage Ande. Trenamnsformelen var ei vanleg forsterking av bøna og kjem jamt til slutt. *En Bøn for Taavr*: mot tåver (tauver), trolldom. *Avins Mender en Leje*. Forvanska uttrykk. Kan vere fleirtal *Avins Mender Leje*, eller eintal *Avins Mand den leje*. Jf. at tiltalen er i eintal: *Vor vil du hen ? Æ*, i denne formelen utan g. Forma eg er den vanlege i Hornindalen.

taavre, kaste sjukdom på krøter eller folk ved hjelp av svart magi. *Tovre Kvinder*, kvinner som driv med tåver eller tauver. *forméne*, gl. dansk ord avleidd av *mén*, mein, skade; her: “berøve en retten til noget” (Nudansk ordbog).

en Linde. Linde, m. “Svøbelist, et bredt Baand til Ombinding af Klæder, især til Barnesvøb” (Aasens ordbok).

Maak, møk(k), myker, avføring.

Jamleg er det *ovund* eller *misunning* som er årsaka til hekseri og skadeverk. I moderne nynorsk er det liten eller ingen tydingsskilnad mellom dei to orda, men i formlane er det alltid ovund (avin) som blir brukt. Ovund var ein sjeleleg skavank, meir djuptgripande og moralsk forkastelag enn misunning. Ovund strider mot Jesu ord om å elske sin neste, difor fordømer Jesus ovunda særleg hardt.

Målet for ovunda er for det meste å skade husdyr, særleg kyr, og dermed eigaren, men somtid er trolldomen retta direkte mot grannen eller mot folk allment. I Bangs samling er der 34 formlar som handlar om ovund. Dei viser seg å vere retta mot følgjande mål:

Husdyr	52,9 %
Grannen, folk allment	35,3 %
Åker og eng	2,9 %
Ovund som ein udefinert tilstand	8,8 %

At husdyra er lettast å råke, er forklarleg. Var det knapt med fór somme vintrar, kunne krøtera bli sveltefóra og misse motstandskraft. Det hende at dei var så maktlause dei ikkje greidde å reise seg på båsen. Slike tilstandar utan påviseleg grunn kunne eigarane tolke som utslag av ovund og hekseri.

Tåver

Ovundsmannen eller -kvinnna gjer bruk av ein type svart magi som i folketrua kallast *tåver* eller tauver. Tauver kjenner vi igjen i det norrøne *taufr* n (jf. Tauframaðr/ tøframaðr m. trollmann) og i det tyske *Zauber*, jf. Goethes dikt *Der Zauberlehrling*. I Aasens ordbok er tauver forklart som “en vis Kvægsygd; en Lammelse i Munden eller Svælget. (Egentl. Forhexelse, s. tauvr.)” På Sunnmøre heiter verbet å *tåvre* og substantivet eit *tåver* eller *tåvr*. Hos kyr viser sjukdomen seg mest som mjølkeløyse eller maktløyse. I fleire formlar møter vi førestellingar om at dei vonde personane er vampyrar, dei skal av stad og suge blod. Dei høyrer døden til.

I norsk folketru er det ei vanleg oppfatning at det er mest kvinner som driv med trolldom. Men når det gjeld *tåver* er mannen oftare på ferde enn kvinne. I Bangs formelsamling kan ein telje ti ovundsmenn

mot fire ovundskvinner. Forklaringsa kan vere at i den sosiale tevlinga spela mannen ei meir pågåande rolle enn kvenna og kunne lettare tildelast rolla som ovundsmann. Men verdt å merke seg er det at i folketrua opptrer ovunda (og andre negative sider ved mennesket) like ofte som ein personifisert eigenskap, eit menneskeliknande vondevette. I ein av Bangs formlar møter vi t.d. skapnaden “Avinden den lede.”

Ei forteljing om tåver har eg etter mor mi, Lovise Jensdotter Fet f. Drabløs (1889–1958), som i sin tur hadde henne etter si mor, Olave Eriksdotter (1852–1917), bondekone i Barbrågarden på Dravlaus. Hendinga kan vere frå 1870–1875. Forteljinga gir ein glimt av kva råder som kunne bli brukte mot tåver. Det må leggast til at verken mor eller bestemor trudde på tåvring. Eg gir att tradisjonstatten slik mor fortalte han (Fet 2007: 100–101):

Det va enj ukse burti Barbrågara som ikkje vilde ete.

“Åja, det e no å befrykte at anj e tåvra,” meinte ho Bøtel-Karen då ho mor fortalte hinne ditta.

“Men enn om enj tok en smørgrand og enj mørgrand og enj brømmel (= brødmøle) og tøgg i hop og ha ti ’nå,” sa ho. Og so spikelerte ho ei stond på ditta og so sa ho:

“Nei, kanskje enj sku havt kråkefot på ’nå?”

Ho Bøtel-Karen, Karen Drabløs (1846–1919) var kone på grannegarden. Råda hennar kan vere uttrykk for ein rasjonell tankegang, men sannsynlegvis ligg det noko magisk i at maten skal tyggast i hop, for menneskespytt var antidemonisk. Men etter å ha tenkt seg om forkastar ho denne råda og føreslår å bruke planta *kråkefot* (*lycopodium*). Slik Bøtel-Karen er sitert, kan det sjå ut til at ho meinte planta skulle bindast på uksem på eikor vis, men kanskje har ho sagt at uksem skulle *ete* planta, for i Sverige er det kjent at folk kunne bruke kråkefot mot innvollsormar på krøter (Petterson: 421). Også ei anna forteljing frå min barndom handlar om ei ku som ikkje ville reise seg på båsen. Men Peter Severin Fet (1881–1968) visste råd. Han hekta ein hestesele ned frå veggen og slengde han ned på kua. Då spratt ho opp! Der kan vere to tankar bak handlinga. Den eine er at Peter Severin handla rasjonelt. Han ville skremme kua på føtene. Den andre er at han trass alt handla i samsvar med ei gammal magisk råd han hadde høyrt: Kua var *dvergslegen*, og då var det ei god råd å slå igjen. Likt skulle kurere likt, det var eit prinsipp i magisk medisin.

Råder mot våver

Jesu motråd mot hekseriet fyller over halvparten av formel nr. 2 og er meir detaljert enn vanleg. Jesus ikkje berre lyser forbod mot den vonde handlinga, han uskadeleggjer *alle* som på grunn av ovund driv med våver mot folk og fe. Slike menneske skal bindast med *ein linde*. Grunntydinga er *belte*, her med tydinga strimmel, band. Ordet er knytt til treslaget lind, som hadde magiske eigenskapar. Lindebast kunne nyttast ikkje berre til tauverk, men også mot trollskap: ”Bast om bein tokkar alle trolli heim”, heitte det på Voss. I folkediktinga høyrer lindetreet til det poetiske inventaret, og kan ha ei nærast sakral rolle:

Little fuglen sette seg på lindekivist,
Gud råde,
han song so fagert om Jesus Krist,
Herre Gud sende oss sin nåde,

heiter det i ei folkevise fra Sunnmøre (Støylen 1974: 8).

”Han Bat dem i Jern/ Han bat dem i Staak”. I maningsformlane blir dei vonde vетta forviste eller bundne til ymse stader eller element. Svært vanleg er det at dei blir mana inn i ein jordfast stein eller ein stokk, som her. Målet er å uskadeleggjere vетta ved varig fangenskap, ”der skal du staa til dommedag og ingen Mand til Meen” (Aarflot 1949: 28).

Men å binde vondskapen i ”Jesus eget Maak” finn eg ikkje parallel til i andre maningsformlar. Ifølgje folketrua kunne ein forsvare seg mot ein fiendsmann ved å bruke ferske ekskrement frå fienden sjølv eller husdyra hans (Reichborn-Kjennerud I: 92). Ekskrement er eit typisk antide-monisk stoff. Det vart også brukt som lækjemiddel, t.d. som omslag mot verkefingrar osv. (s.st.: 204). Noko annleis blir det når ovundsmannen blir mana inn i Jesu eiga avføring og bunden der, som likeverdig med stokk og stein! Tanken var vel at maninga då vart endå meir kraftfull. Men det er eit interessant sosialpsykologisk trekk at Jesus-figuren blir dregen ned på eit svært menneskeleg plan og utstyrt med nett dei same funksjonane som andre bygdemenneske.

3. En bøn for Taavre og ville syge

In kom Jomfru Maria
spurte om sin Velsignede søn
vad Got er for Taavre sot
og ville syge
at spytte ijennem Næven
og slaa i Hode
i 3 Navn

I Aasens ordbok er *villesjuke* forklart som “Ringsyge, en Faaresygdom som yttrer sig derved, at Dyret løber rundt i Cirkel.” Sjukdomen vart også kalla *tullesott*. I vår tid er han kjend som *listeriose*, ein betennelse i hjernen, forårsaka av listeriabakterien. Symptoma er at dyret går berre mot ei side. Sjukdomen blir behandla med antibiotika.

Denne formelen er ein av fleire som viser jomfru Maria i forbøn for menneske som treng hjelp. Ho kjem til sin “velsignede søn” (eit fast ordlag) og spør han om råd mot tåver og villesykje. Den råda som Jesus gir, “at spytte ijennem Næven”, førekjem no og då i magisk husdyrmedisin. Som nemnt i samband med Bøtel-Karen og den tåvra uksem i Barbrågarden er spytt eit antidemonisk middel. Det ligg nok ei lang røynsle bak denne råda. Spytt lindrar og lækjer når dyr eller menneske instinktivt slikkar sine ytre sår. Truleg verka neven eller handa potenserande på spytet som lækjemiddel. I ein tradisjonstätt frå Hallingdal er å *spytte igjennom neven* kombinert med talmagi (Reichborn-Kjennerud I: 132). Det andre punktet, å *slå dyret i hovudet*, tyder på at folk var klar over kva for organ som var råka av sjukdom.

Men der er også døme på at jomfru Maria er hjelparen og Jesus mottakaren. Slike rolleskifte er ikkje heilt uvanlege i formellitteraturen. I ein vess som Sivert Aarflot sette inn i Norsk Landboeblad i 1811 blir det fortalt at Kristus kom ridande over eit eid, då folen hans brigsla (brigda) foten sin, “det knæt i folens fod.” Då kom jomfru Maria gangande, ho fridde folen

fra blodværk og beenværk og alle andre værker.

Guds ord og amen.

Kristus sovnede, værken dovnede,

Kristus leed for mig,

gid jeg alle mine dage kunde tjene dig...³

4. At stemme Blod

In kom jomfrumaria
 spurte Om sin vesignede [!] søn
 om dette Blod skal staa
 ja sagde Jessus
 Guds velsignede søn
 dette Blod skal staa
 saa skal Jomfru maria
 Rørde ved sin søn saar
 staa stol [les: stil]
 Skal det Blod staa
 skal blod i flod
 i 3 Navn⁴

Denne formelen er ein parallel til formel nr. 3. Innleiinga er den same, jamvel det ugrammatikalske "om" i andre lina er med. Men lidinga som skal lækjast, kjem inn under humanmedisinen. Blødning kunne vere så mangt, frå uskyldig naseblod til livstrugande blødning etter fødsel. Behovet for å stemme blod har drege til seg ei mengd råder. Bangs samling innehold 60 formlar for blodstemming. Alle så nær som ein må seiast å vere magiske. Den eine som i ein viss forstand kan kallast rasjonell, er ei råd frå Fron i Gudbrandsdalen mot blødning etter fødsel (ca. 1750): "Tag Jernfil-Spon af forrustet Jern, en Theske fuld, visk i Ost eller The og giv ind; (det) stiller Flodet" (Bang nr. 1476). Ei vanleg råd er å overføre krafta frå undersame hendingar i Bibelen, somtid utan reelt belegg, som at blodet skal stå like eins som Jordans flod stod då Jesus vart døypt. Meir bibelsk er referansen til underet som skjedde då Israels born skulle kome seg over Raudehavet.

Men inkje noko blod har ei slik magisk kraft som Jesu blod på krossen. At Jesus stod opp frå grava, var eit vitnemål om at blodet frå naglehol og tornekrona var blitt stansa ved eit guddommeleg inngrep og forvandla til

3. Vessen er trykt også i Aarflot 1949: 29.

4. I linje nr. 4 nedanfrå har skrivaren først skrive *stat*, sidan endra det til *staa*. *Stol* er feilskrive for *stil*.

blod i flod, rennande blod.

ei frelsande kraft, til Jesu *Rosenblod*, som den utfattige husmannen Gunder Olsen Drabløs kallar det i songsamlinga si Biereede frå 1813 (Fet 2003: 186). Det er nok hendingane på Golgata formelen ovanfor medar på. Han er syntaktisk noko uklår, men meininga synest å vere:

1. På vegner av (eit) menneske med blødning søker jomfru Maria hjelp hos Jesus, sin velsigna son.
 2. Jesus seier at blødninga skal stanse på same måten som blodet frå krossfestinga stansa.
 3. Jomfru Maria rører ved Jesu sår og overfører hans lækjande kraft åt det lidande menneske.
 4. Dei fire siste linene må ein tolke som signarens eller manarens ord.
5. (Mot troll)

Det styge Traale
som staar i fjella Blaa
Skribba og Roga
Hvad [?] Skal Boden ver til bate
spyt i sall stik i Hal
saa give saa i Munde
Blive Got i same Stunde⁵

Ein kan vurdere formelen som rangt overlevert eller avskrivne, men han kan også vere ein løynformel, jamvel om her er ingen misdanna latinske ord, slik det er vanleg i løynformlar. Noko som dreg i retning av at formelen er misskriven, er at Jakob N. Kobberstad har skrive opp ein meir forståeleg formel som inneheld nokre av dei same orda og ordgruppene som Kirkhorn-formelen (Bang nr. 230). Vi kjenner att element som *fjellet*, *det stygge trollet*, *gygra*, *spytt*, *i munn*, *bli godt i same stund*:

Jyvra sad under Fjeldet
raabte og spurte efter Raad:

5. Skrfta i denne formelen er avbleikt og utydeleg. Einskilde bokstavar er nesten heilt borte. Lesinga er difor noko usikker. *Traale*, trollet. *fjella* er dativ sg. av *fjellet*. *Skribba og Roga*, trollnamn, gygrer? *Boden* (= bota, b.f. av *bot f*), betring, læking. Jf. "Hvad skal Bod være?" (Bang nr. 229). *ver til bate*, vere til bate, til nytte, læking.

Resten av formelen er grei å lese.

“Hvad Raad skal vi faa
for det stygge Troldet paa?
“Spænd imellem Øine og spyt i Mund,
saa bliver det godt i samme Stund.”
I Navnet o.s.v. 3 Gange Fadervor.

Begge formlane kan vere motråd mot ein dyresjukdom som i folkemedisinen vart kalla *troll* (mest på hestar) eller *trollskot*. Det kunne vere miltbrann, blodpiss eller ein hudsjukdom. Dei trudde at trollskot kom med vinden, særleg kvervelvindar, utsende frå trollmakter. Hos menneske kunne det dreie seg om diaré, ymse slags infeksjonar og svollar (Grambo 1979: 153. Sjå også Reichborn-Kjennerud 1928–47 I: 59 f). Men ein kan ikkje fri seg frå tanken om at Kirkhorn-formelen nyttar eit løynspråk som dekkjer over ein tabufengd sjukdom. Omskrivingar av kjønnssjukdomar er ikkje uvanlege i den magiske litteraturen. Det “stygge Troldet” fører tanken til *stygesjuka*, *den lâke sjuka* eller *ratesjuka*, ei form for syfilis som var særleg utbreidd i tidsrommet ca. 1710–1840, nettopp innanfor den tida Kirkhorn-formlane vart nedskrivne. Også dei gâteaktige rådene “spyt i sall stik i Hal” kan ha tildekkande funksjon, utan at ein skal gå nærmare inn på ei eventuell tyding her. Ein kan altså lese formelen som ei rad med metaforar, fordi sjukdomen er tabulagd.

6. Verke Dovelse Æge bote for værke

Jessus sagde
æge ska Bøte for Værke
Al værke ska daavne
Al værke ska somne
ikke værke ikke svide
men al Værke ska Bide
og i 3 Navn⁶

6. *Dovelse*, døyving. *Æge*, eg. Somme allmugeskrivarar brukte namnet på ein bokstav som ei staving, og skreiv t.d. ge for g, de for d osv. Dermed kunne eg bli til *ege*, med til *mede*. Ei liknande forvirring ligg bak skrivemåtar som følgr, skal spørgr, med Glæd (sjå Fet 2003: 377). *verke*, verk m. Nordfjordmålet har svarabhaktivokal i hankjønnsord, t.d. ein heste, ein hunde. *bote* (verb, tonem 2), sjeldan; men jf. botevon. Vanleg form er *bøte* (hjelpe, kurere). *Bide*, vente, slutte, gi seg.

Jesus stadfester her direkte sine lækjande evner i forkynnings form. Dette gir sjølvsagt ei omfram kraft til orda, som attpå blir styrkte gjennom den vanlege trenamns-regla til slutt. Innleiinga, "Jesus sagde", ser ut som slutten på ei episk innleiing som er blitt borte under traderinga. Men slike direkte innleiingar står seg kan hende på ein etablert tradisjon. Ordgruppa *Æg(e) bote for* kjem att både i nr. 7, 8 og 9, med eller utan forsterkinga *Jesus sagde*.

Same tema og liknande ordgrupper finn vi i ein av Kobberstad-formlane (Bang nr. 252). Også her er temaet *Døvelse* av verk. Jesus grip inn og "Værken batna ... Jesus med sin Magt døver al Værk og Svie".

7. Æge Bote for ællvesmaage

Ællve kom smygende
Lagse med en Strand i løndaa
ska ællve ællve
forsvant i Løndaa og i Vand
i 3 Namn⁷

Kva er "ællvesmaage"?

Ein freistnad på tolking må ta utgangspunktet i overskrifta: "Æge Bote for ællvesmaage". Formelen er altså ei råd mot ein sjukdom på menneske eller dyr som er kalla *elvemoso* eller *alvemoso*. Men nokon sjukdom med eit slikt namn har eg ikkje funne i folkeminne litteraturen. Det er ikkje registrert i underlagsmaterialet åt Norsk Ordbok, så langt eg har fått opplyst. Heller ikkje har eg funne det i danske ordbøker. Men sjukdomen er tydelegvis valda av alvar. Ord som "smygende" og i "løndaa" karakteriserer sjukdomen som snikande og løynsk.

I folkevandringstida vart alvane oppfatta som åndene til avlidne. Dei heldt til i haugar eller skogar. I norrøn mytologi var alvane ein type

7. *Æge Bote for ællvesmaage*: eg kurerer eller vernar mot "elv (= alve)smo". Den vanlege forma på Nord-Vestlandet er *alv*. Ei *smo* er definert som "Smuthul, smal Gang" (Aasens ordbok) og svarar til verbet smyge og partisippet smygande. *Lagse med en Strand i løndaa* er truleg ei misskriving for 'langs med en Strand i løndaa'. Truleg har det lite kjende ordet *elv*- ført til ei misforståing i traderinga, nemleg at formelen handla om rennande elv og *laks*, difor hyperdanismen *Lagse* (= *laks'e*). *i løndaa*, dativ flt. av løynd f, 'det som er gøynt, skjult'.

naturvette; i nyare folketru liknar dei meir huldrefolk eller underjordiske. Men somme stader finn ein døme på at dei blir knytte til vatn som her, anten i strøymande elvar og fossar som den svenske *strömkarlen* og den norske fossegrimen, eller dei var på ferde i innsjøar og laga bobler i isen. (Slike bobler, i sunnmørsmålet *boler*, vart også kalla *lakseboler*, fordi dei meinte det var laksen som låg og gulpa dei opp ifrå djupet. Om vinteren kunne slike bobler lage holrom i vassisen. Dei er danna av brennbar metangass som stig opp frå rotnande plante- og trerestar på botnen. Det var skikk i min oppvokster å brenne boler i vintermørkret.)

Bortmaning av alvane

Dei siste linene ser ut til å innehalde ei bortmaning eller bortjaging av dei løynde vетта. Det intensiverande “ællve ællve” er ein parallelle til maningar mot nykken: “Nyk, Nyk! Naal i Vatten” osv. (Bang nr. 885). Også i Kirkhorn-formelen forsvinn alvane i vatn. At der står “forsvant” og ikkje det bydande “forsvinn”, kan skuldast usikker tradering. I det heile verkar formelen forvanska.

8. Æge Bote for Brigd

Jessus sagde
 æge ska sette Haar i Haar
 og Hold i Hold
 og Hud i Hud
 og Kjød i Kjøt
 og Aad i Aad
 og sen i sen
 og Ben i Ben
 og Merg i Mærg
 i 3 Navn⁸

Brigd f eller *brigde* n har to hovudtydingar ifølgje Aasens ordbok: 1) “Forandring, Afvigelse fra den sædvanlige Skik”, 2) “Forvridning i et Ledemod.” I Nordfjord og på Sunnmøre er det tilsvarende verbet til

8. *Æge Bote for Brigd*, eg lækjer forvriding i ein led. *Aad* f = åder, (blod)åre.

tyding 2 å *brigste*, eller *brigse*. Den siste forma finn vi t.d. i sykylvsmålet: "Ej sku høppe ne ta enj stein og so brikste ej fot'n minj." Aasens ordbok fører også opp substantivet "*Brigst*, Forvridning, s. *Brigde*." Ein liknande skade blir kalla (et) *vred* i dei magiske formlane. Aasen fører opp verbet *vrida*, men ikkje substantivet vrid [vríd]. Det er først og fremst husdyr som får skade i leden. Dei tretti første formlane i Bangs bok handlar om *vred* på hestar, eit par formlar vedkjem menneske og ein einskild formel gjeld ku. Om sjølve skaden blir det brukt ei rekke uttrykk i dansk form: vrengede, fik et vred, vred sig i Fod, vrenede, vrednes, vrene, fik Rena i Foden, bregde sig, brigdes i Beine, brækkede, red syndt.

Den magiske lækjeråda synest ha eit totalt siktemål, uttrykt i den lange regla "Æge ska sette Haar i Haar og Hold i Hold og Hud i Hud" osv. Ordramsa har eitt og same føremål, å kurere skaden i leden. Samtidig uttrykkjer ho Jesu allmakt. Han er herre over heile spekteret av ska-vankar.

Ein omfram styrke i lækjerådene ligg i sjølve språket. Rytmiske ordramser med rim og allitterasjonar har i seg sjølv ein magisk effekt. Lækjerådene har fleire parallellear i Bangs samling.

9. Æge Bøte for Braasot

Den Graa sat i Bakka bøte
Den Braa bit i Mund
og spyt i Af Grund
vær got i same stund
i 3 Navn⁹

Brásott kunne dreie seg om akutt forgifting eller miltbrann (Anthrax). Symptoma var dramatiske, med blodgang frå munn, nase eller endetarm, og utgangen var ofta dødeleg. Også denne formelen stiller lesaren framfor valet: Er formelen forvanska, eller er han gåtefull og løynleg fordi han er magisk? Kven søker hjelp og kven gir råd? Tilsvarande formlar frå andre kantar av landet gir svaret: "Den Braa" må oppfattast som ein personifikasjon av sjukdomen og "Den Raa" som ei menneske-leggjering av boteråda. I ein formel frå Lom frå ca. 1860 heiter det: "Hr.

9. *Braasot*, brásott f, brå sjukdom, også kalla bråsykje f, "En hastig paakkommende og farlig Sygdom iblandt Kreaturene" (Aasens ordbok). *Bakka* (dat. eintal), skrivaren har først skrive Bakken. *sat i Bakka bøte*, bøte = lækje. *Af Grund*, avgrunn.

Braa spurte han Raa om han kunde gjera aat for Braasotten”, og i ein liknande frå Fron frå ca. 1780: “Braain spurte Raain ka Bota skulde blive” (sjå Bang 2005: 128, 129).

I formelen ovanfor består boteråda av to handlingar som synest temmeleg meiningslause. Linene med “spyt” og “Af Grund” kan vere forvanske. Ein formel frå Gausdal 1880 viser betre samanheng: “Spyt i Mund, grip i Grunn! Saa skal Kua di bli god i same Stund” (Bang 2005: 129). Andre tekstar har “Grib om Hals, spyt i Mund” eller “Grip i Hals og blaas i Mund” (s. st. 128). At spytt hadde lækjande evner, er nemnt fleire stader framanfor. Sidan bråsykja vart oppfatta som ein innvortes sjukdom, skulle det spyttast direkte i munnen på dyret. Også å blåse på den sjuke staden var ei velrynd råd, det kjølte og lindra, i motsetning til alveblåster, som valda sjukdom. Omgrepet *grunn* førekjem no og då i magiske lækjeråder og tyder *jord*. I jorda låg opphavet til alt liv, ho var full av lækjande kraft. I langt historisk perspektiv øygnar ein trua på jord som guddom for grøde og livsfornying. Å *gripe i grunn* i Gausdal-formelen ovanfor kan difor tyde å overføre noko av den livgjevande krafta frå jorda til det sjuke dyret.

10. (Ei rasjonell lækjeråd)

Desse sorter Bruges Paa følgende maade
 Man Tager Diveltræk
 Galebler fiolrod og Felegriiber [slik!]
 Stødder Dete
 Til et Pulver i Salt
 og Gives Kreaturene
 (Violrod bruges og at sile Aaver
 Smør pulver Gives og Kreaturene og i Kjærnen)¹⁰

10. *Diveltræk*, dyvelsdrek m (frå lågtysk) = “djevlemøkk”. Ei illeluktande saft frå somme asiatiske skjermplanter.

Galebler, galleple, misdanning på plantedelar, valda av parasittiske planter eller dyr. Brukt m.a. til blekk.

fiolrod, rot av fiol. *Aaver* = over. *Felegriiber*, uforståeleg ord. Dei to siste bokstavane i ordet er knapt leselege.

Stødder, støyter. *Kjærne* (da. kærne), kinne f, eit cylinderforma trekjerald til å kinne smør i.

Det uforståelege “Felegriiber” tyder på at teksten kan vere ei avskrift. Avskrivaren har ikkje greidd å lese ordet og har sett i hop eit anna så godt han har kunna. Det kjem ikkje fram kvifor husdyra skal få alle desse ingrediensane. Som i dei andre formlane er det ikkje brukt skiljeteikn. Truleg skal ein plassere komma etter “Aaver”, slik at meininga blir at ein silar ekstraktet eller pulveret over eller gjennom fiolrot. Fiolen hadde lækjande evner, lög av fiolblad var m.a. god mot kreft og andre svollar. *Smørpulver* har eg ikkje funne i norske ordbøker, men det er oppført som forelda i ODS: “pulver, der skal lette flødens udskillelse af mælken.”

Teksten synest å handle om ein eller annan mangel hos husdyra, og korleis ein kan auke mjølkemengda og gjøre det lettare å kinne smør.

Den siste teksten i Kirkhorn-dokumentet er fragment av ein formel med overskrifta “For Froste”, altså *mot frost*. Berre første lina er bevart: “Jesus kom synden i fra”. I magisk medisin er det jomfru Maria eller Jesus som gir hjelp mot frostskadar. Etter alt å døme er lina ovanfor innleiinga til ein episk formel.

Konklusjon

Med unntak av den siste, rasjonelle formelen er alle tekstane frå Kirkhorn magiske og stort sett oppbygde som andre norske magiske formlar. Nokre av dei, som nr. 5, 7 og 9, har språklege element som minner om gåter. Ein notidslesar har valet mellom å vurdere dei som resultat av misskriving, rang eller uheil overlevering, eller å sjå på det gåtefulle språket som ein del av magien. Materialet frå Kirkhorn har ingen døme på svart magi, dvs magiske formlar som blir tekne i bruk for å føre ulykke over andre skapningar. Tvert imot gir formlane uttrykk for ei uryggeleg tru på den gode makta som ligg i *ordet*. Dei magiske rådene får sin styrke frå namnet å den treeinige guddom, og Jesus og jomfru Maria driv attende vondskapen gjennom ordet.

Litteratur

- Bang, A. Chr. 2005. *Norske Hexeformularer og magiske Opskrifter. Ny utg. av Velle Espeland*. [Oslo]: Ka forlag.
Bergh, Richard. 1985. *Folk frå Hareidlandet og Herøy fortel. Norsk*

- Folkeminnelags skrifter. 129.* Oslo: Aschehoug.
- Fet, Jostein. 2003. *Skrivande bønder. Skrifkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850.* Oslo: Samlaget.
- Fet, Jostein. 2007. *Merke etter liv. Tradisjon frå Velledalen.* Volda: Eige forlag.
- Grambo, Ronald. 1979. *Norske trollformler og magiske ritualer.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Kobberstad, Jakob N. 1862. [Magiske oppskrifter i Bang 2005, merka Nordfjord 1862.]
- Norsk Landboeblad. Udgivet af Sivert Aarflot.* Egset 1810–16.
- Nudansk ordbog.* 13. udg., 3. oplag ca. 1986. København: Politiken.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*, bd. XX. 1941. København: Gyldendal.
- Os, Edvard. 1953. *Eid og Hornindal.* Oslo [i.e. Eid]: Eid herad.
- Petterson, Börge m.fl. (red.). 2005. *Människan och floran.* Etnobiologi i Sverige. Bd. 2. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Reichborn-Kjennerud, I. 1928–47. *Vår gamle trolddomsmedisin.* Bd. I–V. Oslo: Jacob Dybwad.
- Standal, Tor Erik. 1993. “Bokkjen kunne være både troll og menneske”. En analyse av fortelletradisjonen om bokkjen. Hovedfagsavhandling . Etnofolkloristisk Institutt. UiB.
- Støylen, Bernt. 1974. *Norske barnerim og leikar.* Ny utgåve. Oslo: Norsk Barneblads forlag.
- Torp, Alf. 1992. *Nynorsk etymologisk ordbok.* 1919, nytt opptrykk. Oslo: Bjørn Ringstrøms antikvariat.
- Aarflot, Sivert. 1949. *Runetrolldom og ringstav. Frå etterleivde manus og prent.* Ved Maurits Aarflot. [Boktittelen er ved M.Aa.]. Volda: Aarflots prenteverks forlag.
- Aasen, Ivar. 1983. *Norsk Ordbog med dansk Forklaring.* Sjette Udgave. Oslo: Fonna.

Jostein Fet
Lindevegen 13, 6100 Volda
jostein.fet@tussa.com

Jurij Kusmenko: *Der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen*. Berliner Beiträge zur Skandinavistik (nr. 10). Berlin: Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität, 2008. 462 s. ISBN: 978-3-932406-25-6, h.

Meldt av Tove Bull

Innleiing

I 2008 kom det ut ei omfangsrik bok i serien “Berliner Beiträge zur Skandinavistik”.¹ Forfattaren er Jurij Kusmenko, professor emeritus i nordisk² språkvitskap ved Humboldt-Universität zu Berlin og framleis aktiv forskar m.a. ved Vitskapsakademiet i St. Petersburg. Å hevde at det finst samisk innverknad på skandinavisk språk, vil venteleg provosere tradisjonelle nordistar, så eg hadde rekna med at somme ville kaste seg over tastaturet, anten for å forsvare tidlegare posisjonar eller for å gjere som eg vil gjere her, presentere boka som språkhistorisk banebrytande. Men det har vore merkeleg stille. Boka er neppe kjend og iallfall ikkje mykje lesen av kollegaer som burde ha fagleg interesse av henne. Rett nok er ho enno nokså ny, men truleg kan noko av denne stilla forklarast med at ho er skriven på tysk. Det ser ut som dei fleste som arbeider med nordisk språkvitskap, reknar med at det er nok å kunne lese engelsk i tillegg til skandinaviske språk. Det er det ikkje! Heldigvis – og dessverre – kan ein gjerne seie. “Heldigvis”, fordi det framleis blir formidla framifrå vitskap på andre språk enn

- 1 Takk til Tomas Milosch og Michael Rießler for nyttige kommentarar og grundig lesing, ikkje minst av dei tyske sitata. Takk også til redaktør Lars S. Vikør og ein ukjend konsulent for gode innspel og framlegg til endringar.
- 2 Dei tradisjonelle nemningane “nordisk” og/eller “skandinavisk” om nordgermanske språk, er problematiske. I Norden eller Skandinavia har det så langt attende vi veit, vore tala finsk-ugriske språk til liks med nordgermansk. “Koloniseringa” av nemningane “nordisk” og “skandinavisk” til nordgermanske språk aleine er truleg uttrykk for ideologisk blindskap, slik også delar av “nordisk” språkhistorie er. “Nordgermansk” ville vere den mest nøytrale termen. Kusmenko bruker stort sett nemningane “skandinavisch” og “gemeinskandinavisch”. I denne framstillinga vil eg bruke “nordisk” som areallingvistisk term som da også dekkjer samisk og finsk (bortsett frå i faste, etablerte uttrykk som “nordisk språkvitskap”, e.l.). Til liks med Kusmenko bruker eg “skandinavisk” om norsk, svensk og dansk, jamvel om også det er problematisk.

engelsk, "dessverre", fordi så få her til lands les andre fremmende språk enn engelsk.

Målet til Jurij Kusmenko er å dokumentere at samiske språk har hatt mykje større innverknad på skandinavisk enn det som hittil har vore rekna som vitskapleg sanning. Alle som har studert nordisk språkvitskap, har lært at det finst svært mange importord i finsk og samisk som går attende til fellesskandinavisk tid. Vi har også lært at importvegen har vore einsidig, frå skandinavisk til finsk-ugrisk, og ikke vice versa. Skandinavisk har eksportert ord; samisk har importert. Dette kommenterer Kusmenko (2008: 20–21) generelt på denne måten:

Samisch-skandinavische Parallelen, die aus Gründen des Sprachvergleichs und der Chronologie nicht aus dem Skandinavischen ins Samische entlehnt sein können, sind im Gegensatz dazu jedoch selten als samischer Einfluss auf die skandinavischen Sprachen interpretiert worden. Die nahe liegende Vermutung, dass die Entlehnungsrichtung in diesen Fällen Samisch > Skandinavisch gewesen sein könnte, wurde mit dem Argument verworfen, dass das Samische ein zu geringes Prestige besessen habe. So wurde die Möglichkeit eines samischen Einflusses auf die skandinavischen Sprachen von vorher rein wegen der im 19. und 20. Jahrhundert vorherrschenden Stigmatisierung der Samen für unwahrscheinlich gehalten. Traditionell wird dementsprechend angenommen, dass der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen trotz der langjährigen Kontakt situation äußerst gering sei.

Og han legg til (Kusmenko 2008: 21): "Eine solche Einstellung charakterisiert in der Regel Studien zu germanisch-finno-ugrischem Sprachkontakt generell". Som døme nemner han at hypotesen om ein eventuell samanheng mellom samisk stadieveksling og verknaden av Verners lov i nordgermansk var populær så lenge ein trudde stadievekslinga var sekundær i høve til Verners lov. Da det blei kjent at stadieveksling også finst i finsk-ugriske språk fjernt frå Norden, blei denne lydvekslinga straks tolka som ei sjølvstendig utvikling i finsk-ugrisk, og Verners lov som eit døme på typologisk parallellitet, og altså ikkje som eit kontaktfenomen med utgangspunkt i samisk stadieveksling. Det var openert utenkjeg! Døme som dette seier ikkje lite om den ideologiske forankringa nordgermansk språkhistorie har hatt og langt på veg framleis har.³

Arbeidet til Kusmenko dekkjer eit svært stort tidsspenn. Forfattaren går detaljert inn på samisk-skandinavisk språkkontakt i to lange tidsperiodar, som

³ Eitt einaste av mange mulege døme får rekkje som dokumentasjon: "A few Finnish or Saami loanwords concerning special Saami and Finnish matters and some features in the outmost northern Norwegian dialects are the only possible [mi utehving] Saami or Finnish influence on the Norwegian language." (Jahr 1997: 943).

ANMELDELSE

han held frå kvarandre. Ei rekke språktrekk som oppstod i nordgermansk mellom det 6. og det 11. hundreåret, blir analyserte som potensielle kontaktfemonen med opphav i samisk. Det gjeld tap av prefiks, utvikling av suffigert artikkel, suffigert passiv og suffigert negasjon, i tillegg til preaspirasjon og ein del andre fonologiske og fonetiske fenomen. Språktrekka som oppstår i den andre perioden, blir daterte til tida mellom det 12. og det 16. hundreåret. Desse er konsonantlenging, jamvekt, jamning og utviklinga av samansette preposisjoner. Utviklinga i den andre perioden har i hovudsak ført til dialektskilnader i norsk og svensk, mens dei fleste språktrekka som oppstod i den tidlege perioden, gjennomgående er allment karakteriserande trekk ved skandinaviske språk i dag. Eg vil gå gjennom eit utval av desse språktrekka samstundes som eg følger strukturen i boka. Det er vonleg unødvendig å slå fast at eg ikkje kan gje att resonnementa og argumentasjonen til Kusmenko i detalj. Attgjevinga mi må bli så summarisk at dei som ønskjer å følgje resonnementa frå a til å, eller eventuelt ønskjer å ta til motmåle mot Kusmenko, må gjere det på grunnlag av sjølv boka.

I tillegg til det komparativlingvistiske perspektivet som dominerer framstillinga, vurderer Kusmenko nøyde den språksosiale røyndommen der og da dei aktuelle språkendringane skjedde. Han stiller seg alltid spørsmålet om dei einskilde språklege endringane som ut frå rein lingvistisk argumentasjon kan vere resultat av språkkontakt med samisk, også var mulege eller sannsynlege sosiolingvistisk. Muleggjorde forholdet mellom folkegruppene språkkontakt, og kva form for språkkontakt var muleg til ulike tider? Dette er svært sentrale spørsmål. Det seier seg mest sjølv at forfattaren må vurdere dei sosiolingvistiske forholda nøyde, når vi veit at den strenge assimilasjonspolitikken i det 19. og 20. hundreåret førte til så sterk stigmatisering av samane at ho kom til å kaste ideologiske skuggar også langt tilbake i tida. Kardinalfeilen språkhistorikarane har gjort, er å projisere samtidige og historisk nære sosialpolitiske og språksosiale forhold attende i tid, ja, faktisk heilt attende til førkristen tid.

Metode

Den måten Kusmenko går fram på reint metodisk, er like enkel som han er overtydande. Han konstaterer at etter at nordgermansk hadde skilt seg frå fellesgermansk og dermed frå det som da utvikla seg til å bli det vi kallar aust- og vestgermansk, er det framleis mykje i den vidare sjølvstendige utviklinga av dei germanske språka som er sams, ofte på grunn av språkkontakt dei imellom. Men så er det somme nyutviklingar i nordgermanske språk som skil dei ut frå dei andre germanske språka. Korleis skal vi forklare desse nyutviklingane? Poten-

sielt kan dei sjølvsgart forklarast på ulike måtar. I tradisjonelle framstillingar av skandinavisk språkhistorie har dei alle stort sett fått internlingvistisk forklaring. Men kvifor er det rimeleg å akseptere språkkontakt som forklaring når det handlar om kontakt med t.d. vestgermanske språk, men ikkje når det gjeld kontakt med finsk-ugriske språk? Det er altså dette spørsmålet Kusmenko tar til med å stille. Han tar så for seg særtrekka i nordgermansk i høve til annan germansk og undersøkjer om desse trekka på noko vis kan forklarast som uttrykk for kontakt med samisk.⁴ I samsvar med strukturen i boka behandler eg potensiell samisk interferens i fellesskandinavisk (mellan ca. 550 og 1050) i Del 1a, mens utviklinga i perioden frå det 12. til det 16. hundreåret blir behandla i Del 1b.

Del 1a

Samisk interferens i fellesskandinavisk

Tap av prefiks

Fellesgermanske prefiks er bevarte i aust- og vestgermansk, men ikkje i nordgermansk. Korleis heng dette saman? Rett nok finst det i fellesskandinavisk spor av tidlegare prefiks;⁵ likevel omtaler Christiansen 1960: 342–43 dette språket som “et praktisk talt prefiksløst språk”. Forklaringa ho gjev, er denne (op.cit.: 359–60):

Prefiksene forsvant gjennom et samspill av alle de tendenser og krefter som bidrar til at et språk forandrer seg. Det skjedde dels ved semantisk slit og derav følgende synonymisering og substitusjon, dels ved en tendens mot forenkling av uttrykket, dels gjennom rytmeforandringer, som fikk sitt avgjørende utslag i synkopen. Og kanskje den viktigste av alle faktorer var de ustabile sociale og politiske forhold i folkevandringstiden.

Kvífor desse tendensane ikkje verka i aust- og vestgermansk, kjem ikkje Christiansen inn på. Dette spørsmålet stiller derimot Kusmenko. Samisk hadde til liks med andre finsk-ugriske språk opphavleg ingen prefiks,⁶ men mange suffiks. Vanleg ordprosodi er trokeisk i samisk. Dette blei da også eit mykje hyppigare

4 Spørsmålet om eit no ukjent substratspråk kan ha vore opphav til dei aktuelle felles-trekka i skandinavisk og samisk, blir òg diskutert. Det kjem eg ikkje inn på her.

5 Den vanlegaste eksemplet her, som også Kusmenko nemner, er det norrøne substantivet *granni*, med *g-* i framlyd som rest av eit tidlegare prefiks *ga-*. Det er dette prefikset ein finn flest spor etter og som viser at tidleg fellesskandinavisk må ha hatt prefikset bevart.

6 Nyare samiske språk har lånt eit par trykksterke prefiks (som svarer til *u-* og *van-*) frå svensk og norsk.

ANMELDELSER

prosodisk mønster i skandinavisk etter prefikstapet. At tapet av prefiksa i nordgermansk kan ha hatt samanheng med kontakten med samisk, var alt Kylstra 1967 inne på. Prefikstapet kan så i neste omgang ha bidratt til utvikling av nye endingar for passiv, nekting og bestemtheit.

- s(t)-passiv

Suffikset *-s(t)*, som finst i alle moderne skandinaviske språk, eksisterer ikkje i annan germansk. Det har oppstått gjennom enklise mellom eit verb og refleksivet *sik*. I det heile er enklisefenomen, som jo er uttrykk for ein agglutinerande tendens, noko som er eit særkjenne for nordgermansk jamført med andre germanske språk. Agglutinering finst det mykje av i finsk-ugrisk, likevel mindre i samisk enn i andre finsk-ugriske språk. Kusmenko tolkar dette som uttrykk for gjensidig kontakt mellom skandinavisk og samisk; skandinavisk har fått utvikla ein del enklisefenomen; samisk har redusert agglutineringspotensialet sitt. Hypotesen hans i denne samanhengen er at inkorporeringa av *sik* har noko med passivsuffiksa i samisk å gjere.

Jamvel om *-s(t)*-suffikset blir omtala som *-s(t)-passiv*, har det ei rekkje andre semantiske funksjonar òg: medial,⁷ resiprok, refleksiv, mutativ⁸ og jamvel aktiv. Kusmenko går gjennom alle desse funksjonane i moderne skandinavisk og prøver å skissere ein kronologi for utviklinga av dei ulike funksjonane. Formene har tydelegvis utvikla seg i tida etter at det gamle runealfabetet var avløyst av det yngre.⁹ Dei eldste formene har anten refleksiv, resiprok eller medial funksjon, om dei da ikkje er fullt ut leksikaliserte, som i *furs* og *fors* i tydinga *omkomme/døy*. Det Kusmenko får vist gjennom den kronologiske framstillinga, er at den mediale funksjonen blir utvikla før passivfunksjonen. Vi får altså eit utvikling refleksiv > medial > passiv. Den mediale semantiske funksjonen tilskriv han kontakten med samisk, mens han på tradisjonelt vis reknar passivfunksjonen som latinsk påverknad i såkalla lerd stil. Spørsmålet er: Kvifor blei opposisjonen mellom refleksiv og medial funksjon grammatikalisert i nordgermansk og ikkje i noka anna form for germansk? Det er jamvel slik at skandin-

7 Medial funksjon eller mediopassiv inneber at subjektet er knytt både til agens og patiens, mens objektet manglar, i motsetning til aktiv der agens er knytt til subjektet aleine, og til passiv der patiens fungerer som subjekt. Refleksive og resiproke -s(t)-former i moderne skandinavisk blir av og til rekna som mediopassive former. Eitt døme (på moderne bokmål): Klærne vaskes best på 40 grader. Kusmenko seier at mediopassiv “bezeichnet [...] eine unwillkürliche innere oder äußere Veränderung des Subjects” (Kusmenko 2008: 43).

8 Jf. det semantiske forholdet mellom mutativ og medial form i “parverba” *bleikne/bleikast* og *slakne/slakkast*.

9 Datering er sjølv sagt viktig når ein hevdar at eit fenomen i eit språk er resultat av påverknad frå eit anna.

avisk og islandsk er aleine mellom indoeuropeiske språk om å ha utvikla forskjellige former (om enn etymologisk dei same) for på den eine sida refleksiv og på den andre sida medial (og delvis passiv) funksjon. Når Kusmenko argumenterer med potensiell språkkontakt med samisk her, byggjer han på det faktum at samisk har eit svært rikt og mangefasettert system for verbavleiling. Alle samiske språk har ei rekke suffiks som skil mellom ulike diatesetydingar: passive, refleksive, resiproke, kausative, osb. Talet og forma på dei aktuelle suffiksa varierer frå varietet til varietet, og fleire av suffiksa er multifunksjonelle.

Eit tilleggsargument som Kusmenko utviklar grundig, er ein interessant parallell mellom samiske verb på *-sit* og dei skandinaviske mediale formene. Desse verba uttrykkjer handlingar/hendingar utan nokon eigentleg agens, handlingar/hendingar som så å seie oppstår av seg sjølve (altså medial form), jf. nordsam. *rahpasit* = 'opne seg', mot *rahpat* = 'opne' (*Uksa rahpa-si-i*. 'Døra opna seg', versus *Uksa rahppo-j-uvvu-i*. 'Døra blei opna'). Når ein jamfører den gamle nordgermanske mediopassiven på *-s(t)* med dei samiske *-sit*-formene (som det finst parallelle til i alle samiske språk), blir ein slått av at det ikkje berre finst funksjonslikskap, men òg ein viss likskap i form.¹⁰ Denne likskapen mellom skandinavisk og samisk, i tillegg til at skandinavisk skil seg heilt frå andre germanske språk, kan tyde på at vi her har med språkkontakt å gjere.

Suffigert negasjon

Eit anna enklisfenomen som er unikt for nordgermansk, er den suffigerte nektingsspartikkelen *-a(t)* og negasjonssuffikset *-gi/-ki*. Fenomenet er ukjent i alle andre indoeuropeiske språk. Suffigert negasjon var framleis i produktiv bruk i gammalislandsd/norrøn poesi, men finst i moderne skandinaviske språk berre att som spor (av *-gi/-ki*) i ord som *aldrig* (sv.), *verken*, *ingen* og *ei*. Også dette fenomenet ser Kusmenko på som samisk substrat. Korleis kan det henge saman? Det samiske negasjonssystemet ser jo unekteleg annleis ut enn det germanske. I samisk som i andre finsk-ugriske språk finst det inga suffigering av nokon nektingsspartikkelen. Om ein i det heile kan tale om nektingsspartikkelen, er eit tolkingsspørsmål. Negasjon blir i moderne samiske språk danna gjennom ei finitt form av eit særskilt negasjonsverb som blir konjugert i person og tal, saman med ei infinit negert form av hovudverbet, t.d. nordsamisk *in bora* = 'eg et ikkje' (av *borrat* = 'ete') (negasjonsverb i 1. pers. sg. pres. + infinit verbform). Jamvel om negasjonsverbet blir bøygd i person og tal, har det i nord- og austsamisk same form i alle tempora og modi. Tempus og modus blir såleis uttrykt gjennom hovudverbet. Negasjonsverbet er altså ei form for redusert verbkategori, bortsett frå i t.d. lulesamisk der tempusfleksjon er bevart.

10 Det bør likevel nemnast at formlikskap med *-s(t)*- slett ikkje er karakteristisk for alle andre samiske suffiks med medial eller passiv funksjon.

ANMELDELSER

Det vidare resonnementet til Kusmenko baserer seg for ein stor del på potensiell fonetisk likskap mellom nektingselementa i nordgermansk og samisk. For samisk går han ut frå at hovudverbet hadde eit negeringssuffiks */k/. Suffikset finst bevart i ei rekke samiske varietetar, først og fremst i ulikestava verb. Mens standard nordsamisk har *-t* (t.d. *ii leat* = han/ho/det er ikkje), finn vi former med *-k* (*ii læk/leak*) i t.d. Kaldfjord, Helgøy, Polmak og Karasjok.

I tillegg til dette negeringssuffikset trekkjer Kusmenko inn den emfatiske partikkelen *-ge*¹¹ i samisk. Denne partikkelen kan knyte seg enklitisk til pronomen, adverb og det finitte negasjonsverbet. I det siste tilfellet vil partikkelen lett kunne omtolkast som negasjonssuffiks. Den lydlege slektskapen mellom samisk *-ge* og nordgermansk *-gi/-ki* ligg oppe i dagen, i tillegg til sambandet med den rekonstruerte */k/. Eg forstår Kusmenko slik at han meiner både partikkelen og den rekonstruerte **k*-endinga kan ligge til grunn for nordgermansk *-gi/-ki*. Tilsvarande ser Kusmenko utviklinga av nordgermansk *-a(t)* i samanheng med negerte samiske verbformer på *-t*, *-h* og *-Ø*.¹² Dei infinitte negerte verbformene kunne på samisk ende på *-i(e)*, *-o(u)*, *-a* i samband med suffiksa *-t*, *-h* og *-Ø*, med *-a* som produktivt. Dei negerte verbformene kunne såleis ha slik form: *V + at*, *V + ak*, *V + ah*, *V + Ø*, altså *in/it/ii* osb. *borat/borak/borah/bora*. Det er nettopp former som desse som kan ha ført til omtolkinga av *-a(t)* i nordgermansk, som opphavleg må ha hatt emfatisk funksjon, som negasjonssuffiks.

Kusmenkos argumentasjon er lang og detaljert. Kort oppsummert går konklusjonen ut på at dei mange likskapane mellom dei samiske og dei skandinaviske formene førte til at suffigert negasjon i nordgermansk oppstod med bakgrunn i ein reinterpretasjon av systemet i samisk, eller rettare, av den måten språkbrukarane oppfatta systemet i samisk på. Ei innvending mot Kusmenko her er at han i for stor grad argumenterer med utgangspunkt i nordsamisk, jamvel om han også bruker døme frå andre samiske språk. Teorien hans om samisk-skandinavisk språkkontakt bygger på at kjerneområdet for denne kontakten var i sørsamisk/sentralskandinavisk område. Ut frå hans eige resonnement skulle da nordsamisk og austsamisk ha spelt ei meir marginal rolle som kontaktspråk enn andre, sørlegare samiske språk.¹³

-inn-suffigering

Det tredje agglutineringsfenomenet i skandinavisk som Kusmenko set i samanheng med samisk substrat, er den såkalla etterhengde bestemte artikkelen, som

11 *-ge* er den nordsamiske forma. Partikkelen finst i andre samiske språk og dialektar i andre former.

12 Altså null-morfem.

13 På den andre sida såg sjølvsagt dei ulike samiske varietetane annleis ut på den tida dei aktuelle språkkontaktfenomena blei inkorporerte i skandinavisk, jamført med dagens språkforhold. Det dreier seg truleg om dei første hundreåra etter protosamisk tid.

finst i alt skandinavisk mål bortsett frå i sør- og vestdanske dialektar. Tidspunktet for når det etterstilte demonstrative pronomenet (*h)inn* blei suffigert med substantivet framføre, har det vore ein del diskusjon om. Dei fleste nyare framstillingar tidfestar dette til mellom det 7. og 12. hundreåret. Men det betyr likevel ikkje at -*inn*-suffigeringa fullt ut var grammatikalisert som bestemt artikkel så tidleg. Kusmenko bruker følgjeleg mykje plass på å diskutere semantikken til dei tidlegaste døma på *inn*-suffigering. Han viser her at suffigert -*inn* i den tidlegaste tida anten hadde possessiv eller emfatisk funksjon; dei eldste eksempla har *alltid* possessiv funksjon. Etter å ha gått gjennom ulike forklaringar på korleis og kvifor skandinavisk har fått denne særegne utviklinga, og avvist dei i tur og orden, konstaterer han (Kusmenko 2008: 102)

dass alle altgermanischen Sprachen die gleichen syntaktischen Voraussetzungen für die Entwicklung eines bestimmten Artikels besaßen: die Entstehung der grammatisierten Wortfolge, die zur Notwendigkeit der Entwicklung grammatischer Mittel für die aktuelle Gliederung (Thema versus Rhema), in unsern Fall zur Entwicklung der Kategorie "Bestimmtheit", geführt hat. Sie besaßen auch die gleichen Voraussetzungen für die Entwicklung eines SBA:¹⁴ freie Wortfolge in der Nominalphrase sowie die Möglichkeit der Nachstellung demonstrativer Pronomen. Dennoch entwickelte sich in den westgermanischen Sprachen ein freistehender und in den skandinavischen Sprachen ein suffigierter bestimmter Artikel.

Etter dette resonnementet blir det naturlege spørsmålet: Kvifor? Og igjen: Svaret ligg i kontakten med samisk. Dei fleste som kjenner aldri så lite til samisk eller andre finsk-ugriske språk, vil snøgt innvende at desse språka jo ikkje markerer bestemtheit ved hjelp av artiklar. Finsk-ugriske språk høyrer til mellom dei språka som ikkje har artiklar. Derimot har dei possessiv deklinasjon, noko dei har felles med tyrkiske språk.¹⁵ Dei possessive suffiksa i desse språka har same funksjon og tyding som possessive pronomina i germanske språk.

Bestemtheit og possessivitet har opplagt noko til felles, funksjonelt og semantisk. Begge kategoriane er determinative. Vi ser denne samanhengen lett når vi omset mellom språk med og utan artiklar, t.d. norsk: *Han har brekt beinet*, tysk: *Er hat das Bein gebrochen*, altså begge med bestemt artikkel, finsk: *Hän on katkaisut jalkansa*, nordsamisk: *Son lea doadžán juolggis*, begge med possessivt suffiks (finsk *-nsa*, samisk *-s*). I motsetning til det norske og tyske eksemplet

¹⁴ SBA = suffigert bestemt artikkel (mi fotnote).

¹⁵ I fleire av dei austersjøfinske språka (t.d. karelsk, vepsisk, finsk og estisk) er possessivsuffiksa i ferd med å forsvinne, i somme så å seie heilt ute av bruk. Også i samisk er det tendensar til bortfall av possessivsuffiks.

ANMELDELSER

ovanfor, vil den tilsvarande setninga i engelsk krevje possessivt pronomen: *he has broken his leg*.¹⁶ Felles semantikk gjer det altså muleg å tolke eit possessivmorfem i eitt språk som identisk med eit bestemtheitsmorfem i eit anna, og vice versa. Når vi i tillegg veit at dei eldste belegga på *-inn*-suffigering i skandinavisk hadde possessiv og emfatisk funksjon, nett som possessivsuffiksa i samisk, er det ganske nærliggjande å lansere ein hypotese om språkkontakt. Dei språkhistorisk-kronologiske kjensgjerningane tilseier at kontaktretninga har gått frå samisk til skandinavisk. *-inn*-suffigering i skandinaviske språk er altså samisk substrat; etterhengd bestemt artikkel eit resultat av kontakten med samisk. Vi har her å gjere med ei omtolking av eit fenomen i fellesskandinavisk følgt av ein grammatikaliseringssprosess, som i dette tilfellet varte i fleire hundre år. Denne utviklinga må ha starta seinast i løpet av den 8. eller 9. hundreåret. Kusmenko hevdar at det ikkje er tilfeldig at dei eldste belegga er frå Uppland, det vil seie frå Midt-Skandinavia, der kontakten med samisk, etter det han meiner, har vore sterkest. Grammatikaliseringa av *-inn* som etterhengd bestemt artikkel heng saman med at fast leddstilling blei grammatikalisert. Tema/rema-forhold som tidlegare kunne uttrykkjast gjennom leddstilling, måtte no komme til uttrykk på andre måtar, i dette tilfellet gjennom artiklar. Kusmenko går faktisk enda lenger enn til å tolke etterhengd bestemt artikkel som samisk substrat; han antydar òg at etterstilt possessivt pronomen, som framleis er i hyppig bruk i islandsk og norsk, har same forklaring som suffigert *-inn*.

I tillegg må lydlikskapen mellom possessivt og demonstrativt pronomen i skandinavisk ha spelt ei rolle for at denne utviklinga kunne skje: *sinn* versus *(h)inn* i akk. mask., *arm inn*, versus *arm sinn*; i genitiv ser vi nesten totalsamfall: *arms ins* versus *arms sīns*.

Det finst etterhengd bestemt artikkel i andre indoeuropeiske språk enn dei nordgermanske, nemleg i somme av språka på Balkan (albansk, rumensk, bulgarsk/makedonsk) og i armensk. I tillegg finst det ein ikkje fullstendig grammatikalisert suffigert artikkel i neoaustindooriske (bengali, assamesisk o.a.) og vestiranske språk, og jamvel òg i nordrussiske dialektar.¹⁷ Såleis kunne ein tenkje seg at utviklinga i nordgermansk er reint språkintern og ikkje har noko substratspråk til grunn. Også dette spørsmålet undersøkjer Kusmenko grundig. Heller enn at hypotesen om språkkontakt blir forkasta, fører denne undersøkinga til at han blir styrkt. I alle dei nemnde tilfella synest nemleg den suffigerte artikkelen å ha utvikla seg på grunnlag av kontakt med nabospråk med possessiv

16 Det gjer interessant nok nederlandsk (og afrikaans) òg: *Hij heeft zijn been gebroken.* (*Hy het sy been gebreek.*) Så vestgermanske språk har utvikla seg ulikt i denne samanhengen.

17 Redaktør Vikør nemner i ein kommentar til denne artikkelen også indonesiske språk, med døme frå javanesisk der *omahe* (*omah + e*) betyr både *huset hans/hennar* og *huset*.

deklinasjon, og ikkje på internlingvistisk grunnlag aleine. Så langt eg er i stand til å vurdere Kusmenkos resonnement, ser eg *-inn*-suffigeringa i skandinavisk som kanskje det mest overtydande dømet på samisk substrat han har lansert.

Generalisering av trokeisk rytmestruktur

Alle dei språkendringane i nordgermansk som vi har sett på til no, og som Kusmenko tolkar som samiske kontaktfenomen, heng også saman med prosodiske endringar. Opphavleg jambisk struktur, som t.d. i **gehaita, ne vas, inn maðr* (x/)¹⁸ blei erstatta med trokeisk, t.d. *heita, vasat, maðrinn* (/x). No var dette ingen innovasjon i nordgermansk; germanske språk har generelt trykket på rotstavinga i ordet, og når rotstavinga kjem først i eit ord, får ordet trokeisk rytmme. Dei aktuelle språkendringane bidrog likevel til at talet på ord med førstestavingstrykk auka monaleg, noko som igjen skapte større likskap mellom den trokeiske finsk-ugriske hovudstrukturen og den nordgermanske rytmestrukturen.

Kusmenko viser til Seip 1931: 25–26 og Samuels 1951: 36–37 som begge har beskrive den særegne skandinaviske ord- og dermed setningsrytmestrukturen (i høve til andre germanske språk) på same måten som Kusmenko sjølv gjer, men utan i det heile å setje desse prosodiske endringane i samband med finsk-ugrisk:

Diese zweifellos richtige Annahme lässt jedoch zwei Fragen unbeantwortet: Wo liegen die Ursachen für diesen Trend und warum wurden die proklitischen (und nicht nur diese) Strukturen durch Suffixe ersetzt? (Kusmenko 2008: 126).

Desse spørsmåla har Kusmenko sjølv alt svart på; forklaringa er å finne i kontakten med samisk.

Fonetisk interferens i fellesskandinavisk

Dei fonetiske draga som Kusmenko meiner er kandidatar for språkkontakt, er *preaspirasjon*, det han i samsvar med germanistisk tradisjon kallar “*Verschärfung*” (preplosjon av geminerte sonantar), og *nasalassimilasjon*. Han hevdar at det er svært sterke argument for at *preaspirasjon* i skandinaviske språk kjem av kontakt med samisk. For dei andre fonetiske fenomena som han undersøkjer, er argumenta ikkje like sterke, men han meiner indisia er tydelege nok til at ein hypotese om at dei er resultat av kontakt med samisk, kan grunngjenvast. Av plassomsyn kjem eg her berre inn på *preaspirasjon*.

¹⁸ x = trykklett, / = trykktung

ANMELDELSER

Preaspirasjon

Kapitlet om preaspirasjon er på nesten 50 sider og kan på ingen måte omtalast detaljert her. Preaspirasjon er eit sjeldhørt fonetisk fenomen som finst i samisk, nordgermansk og skotsk-gælisk. Av dei moderne nordgermanske språka har islandsk og færøysk preaspirasjon. I skandinavisk finst fenomenet berre i visse dialektar, i Norge m.a. i vestnorsk, nordgudbrandsdalsmål, trøndsk og også nordnorsk, i svensk i nordlege og austlege dialektar, i Västerbotten, Norrland, Härjedalen og i Österbotten i Finland. Vi ser altså at preaspirasjon finst beskrive meir eller mindre spreidd ut over store delar av Norge og Sverige. Det finst inga grundig totalkartlegging; særleg i område der preaspirasjon er fonologisk irrelevant eller fakultativ, er fenomenet knapt nemnt i dialektbeskrivelsar. Kusmenko held det likevel for sikkert at preaspirasjonen har spreidd seg nordfrå og sørover. Dansk har ikkje preaspirasjon, men Kusmenko argumenterer for at det danske *stødet* har utvikla seg frå ei form for preaspirasjon. Belegg for dette meiner han å finne m.a. i ein del eldre skrivemåtar av gammaldansk (*flycta, docter* for *flytta* og *dotter*) og i gammaldanske former nedskrivne i gammalengelske tekstar (*haht* for *hætta*, *saht* for *sætt/sátt*). Altså meiner han at tidlegare realisert preaspirasjon kan ha ført til *preglottalisering*, som så kan ha danna grunnlaget for det danske *stødet*.

Kusmenko gjer nøyne greie for funksjonelle, fonetiske og morfofonetiske forhold knytt til preaspirasjon i ulike varieteter av skandinavisk. Han drøftar vidare ulike hypotesar om utviklinga, og stiller seg tvilande til mange av dei. Også dateringsspørsmålet er det usemje om, dels med grunnlag i kva opphavshypotese ein har.

Etter gjennomgangen av preaspirasjon i nordgermansk er turen kommen til samiske språk. Kusmenko begynner med å konstatere at alle samiske språk, bortsett frå enaresamisk, har preaspirasjon. Enaresamisk har derimot postaspirasjon i dei same posisjonane som dei andre samiske språka har preaspirasjon. Han meiner at preaspirasjonen i samisk historisk heng saman med utviklinga av stadiovekslinga. Denne samanhengen gjennomgår han nøyne, særleg med spørsmålet om datering for auga. Finno-ugristar har ulike oppfatningar om opphav og datering. Somme forskrarar meiner at preaspirasjon har uralsk opphav. Andre hevdar at utviklinga tok til i protosamisk tid (1000 f.Kr. – 500 e.Kr.). Denne usemja er i vår samanheng heilt irrelevant: Uavhengig av kva datering som er rett, må preaspirasjon i samisk vere eldre enn i skandinavisk.

I motsetning til fleire av dei språktrekka som er nemnde til no, er ein eventuell samanheng mellom preaspirasjon i nordgermansk og i samisk ikkje ukommentert i tidlegare forskingslitteratur. Fire forskjellige hypotesar er lanserte: 1) uavhengig parallellutvikling, 2) felles substrat, 3) påverknad skandinavisk > samisk, 4) påverknad samisk > skandinavisk. Kusmenko går gjennom relevant

forskningslitteratur og drøftar alle desse hypotesane. Mange har argumentert for typologisk parallelutvikling. Den hypotesen avviser Kusmenko med at det ville vore usannsynleg at eit så sjeldsynt språktypologisk fenomen skulle oppstå i to nabospråk heilt uavhengig av kvarandre. Teorien om eit felles ukjent substrat er sjølv sagt spekulativ, og ein må i allfall ha avvist teorien om påverknad i den eine eller andre retninga før ein slik teori kan få forrang framfor nokon annan. Påverknad skandinavisk > samisk er ikkje berre usannsynleg, men truleg umuleg, av fleire grunner. Den sikre dateringa av den samiske preaspirasjonen som mykje eldre enn den nordgermanske, er sjølv sagt eit hovudargument. Kusmenko argumenterer også sterkt for at det finst ein samanheng mellom samisk stadieveksling og preaspirasjon. Han viser til Wagner 1964 som tviler på at samisk preaspirasjon kan ha opphav i nordgermansk, fordi preaspirasjon i samisk er så “tief gegründet” i stadievekslinga (Wagner 1964: 54). Han (2008: 164) refererer også til Liberman 1971:

Auch Liberman bezweifelt, dass die samische Präaspiration eine einfache Entlehnung aus dem Skandinavischen sein kann, vor allem, weil die samische Präaspiration “too deep and too intimate” mit der morphologischen Struktur des samischen Wortes verbunden sei.

Om Libermans oppfatning seier han dessutan (2008: 162) dette:

Er betrachtet die Präaspiration im Skandinavischen und Samischen nicht als typologisch parallele Entwicklungen, sondern sucht einen kausalen Zusammenhang zwischen ihnen. So diskutiert er die Möglichkeit eines alten Sprachbundes oder einer “inner relation between Germanic and Lapp”, ohne jedoch diesen Gedanken weiter zu entwickeln.

Kusmenko sjølv har òg i tidlegare publikasjonar skrive om ein muleg samanheng mellom samisk og skandinavisk preaspirasjon, m.a. saman med Michael Rießler (Kusmenko og Rießler 2000). Seinare har Rießler arbeidd vidare med spørsmålet (Rießler 2004a og 2004b). Argumenta er dei same som dei som er nemnde ovanfor, i tillegg til at Sápmi var mykje større og samisk språk rakk mykje lenger sør i den tida da kontakten potensielt oppstod. Dessutan finst det ei rekkje argument av fonetisk-fonologisk karakter.

Heilt til slutt i det lange kapitlet gjer Kusmenko ein ekskurs til preaspirasjon i skotsk-gælisk og “glottal stop” i engelsk, som han konkluderer på denne måten:

Die ursprünglich samische Präaspiration, die sich in den uralischen Sprachen als ein mit dem Stufenwechsel zusammenhängendes Phänomen entwickelte,

ANMELDELSER

kam zunächst als Interferenzphänomen ins Gemeinskandinavische, von wo sie sich in der Wikingerzeit sowohl ins Schottisch-Gälische als auch ins Englische weiter verbreitete. In den germanischen Sprachen mit Geminautverkürzung (Dänisch, Englisch) veränderte sie sich später zu einem Kehlkopfverschluss. Auf diese Weise, wie unwahrscheinlich dies auf den ersten Blick erscheinen mag, können wir die Spuren einer ursprünglich samischen Interferenz bis ins amerikanische Englisch verfolgen. (Kusmenko 2008: 173).

Det må ein kunne seie er å sjå språkkontakt i eit fugleperspektiv, for ikkje å seie “jetflyperspektiv”!

Eg har late meg overtyde av hovudkonklusjonen i dette kapitlet: Preaspirasjon i skandinavisk er høgst sannsynleg eit språkkontaktfenomen. Om det også finst nær samanheng mellom preaspirasjon og stadieveksling i samisk, har eg ingen føresetnader for å meine noko om. Sørsamisk har t.d. preaspirasjon av lange ustemente plosivar, men ikkje stadieveksling (iallfall ikkje moderne sørsamisk). Fonetisk vil det vel uansett vere nok at plosivane er geminerte. Hypotesen om ein eventuell samanheng mellom preaspirasjon og dansk *stød* førekjem meg derimot lovleg spekulativ. Historisk er det dessutan vanskeleg å forstå korleis dansk kan ha blitt påverka av samisk, om da ikkje påverknaden har komme via nordlegare skandinavisk (svensk og norsk). Dette gjeld sjølvsagt alle dei språkdraga dansk deler med svensk og norsk og som Kusmenko meiner er samisk substrat.

Del 1b.

Potensiell samisk interferens i det 12.–14. hundreåret.

Utgangspunktet for dei refleksjonane og diskusjonane Kusmenko presenterer i del 1b, og som gjeld tida mellom det 12. og det 14. hundreåret, er visse grammatiske og fonologiske språkendringar ein kan registrere i samtidige skriftlege kjelder. Dette er språkendringar som framfor alt har skjedd i norsk og svensk. Konkret er det tale om førestelt genitiv, samansette preposisjonar, jamvekt, jamning og konsonantlenging. Førestelt genitiv kjenneteiknar skandinavisk generelt og samansette preposisjonar norsk og svensk skriftspråk så vel som norske og svenske dialektar. Dei aktuelle fonologiske endringane er på si side karakteristiske for Nordaust-Skandinavia. Alle desse språktrekka oppfattar Kusmenko som kandidatar for språkkontakt med samisk. Av plassomsyn tar eg opp berre eit utval av dei.

Samansette preposisjonar i svensk og norsk

Norsk og svensk har ei rekke samansette preposisjonar som i regelen består av to delar, eit adverb og ein preposisjon. Dei er samansette på to måtar, reint formelt, men òg semantisk, idet dei har to semantiske fokus. Første delen, det opphavlege adverbet, denoterer ei detaljert stadtivilsing, ei plassering i rommet, mens andre delen, den opphavlege preposisjonen, denoterer plassering eller rørsleretning i relasjon til den aktuelle staden. Nokre aktuelle norske eksempel er: *framfor, frampå, framover, oppi, oppå, ovafor, nedanfor, nedpå, inntil, inni*, etc., etc. Kusmenko har gått gjennom ei rekke norske og svenske ordbøker og grammatikkar, og har talt ordboksførekomstar av slike samansette preposisjonar. I nynorsk har han funne meir enn 100, i det han kallar konservativt bokmål 70 og i svensk 60. Somme av desse har ein heilt transparent semantikk; det er så å seie den semantiske summen av dei to delane som utgjer tydinga. I andre tilfelle er tydinga leksikalisert og representerer ikkje lengre summen av dei to delane.

Det finst samansette preposisjonar i andre germanske språk. I dansk er det langt færre enn i svensk og norsk. Oftast er dei ikkje preposisjonar, men adverb, mens dei same uttrykka vil kunne fungere som både adverb og preposisjon i svensk og norsk. I islandsk finst det knapt nokon, og det må bety at dei må ha utvikla seg i skandinavisk etter landnåmet. Tilsvarande er det knapt nokon i gotisk, nokre få i tysk (t.d. *vorbei, gegenüber*) og i engelsk nokre fleire (*upon, within, without, into, onto*).

Etter å ha gått gjennom førekommstane av samansette preposisjonar i germanske språk, slår Kusmenko fast at etter det han veit, har ingen før han stilt spørsmålet om *kvifor* det er så mange fleire samansette preposisjonar i svensk og norsk enn i andre germanske språk. Sjølv lanserer han ein hypotese om kontakt med samisk som svar på spørsmålet, før han gjev seg til å kartlegge førekommsten av samansette preposisjonar eller noko tilsvarande som kan ha ført til interferens i svensk og norsk, i ulike samiske språk. Ei slik kartlegging kan synast fåfengd i utgangspunktet, finsk-ugriske språk uttrykkjer jo den slags romlege forhold som norsk og svensk uttrykkjer ved hjelp av preposisjonar, gjennom kasus. Dessutan har dei fleste finsk-ugriske språk postposisjonar og ikkje preposisjonar. Austersjøfinske og samiske språk derimot kan rett nok, i motsetnad til andre finsk-ugriske språk, bruke det som opphavleg var postposisjonar preposisjonelt, t.d. lulesamisk *goade birra* eller *birra goade* (rundt gammene).

Svaert detaljerte romlege forhold blir i samisk uttrykt gjennom postposisjonar. Det får nøyte seg med dette dømet frå nordsamisk:¹⁹

19 Eksemplet er frå Kusmenko 2008: 231. Han har det frå Nickel 1994: 165. Glossinga er mi.

ANMELDELSER

heasta ruoh tai viesu duohkai = hesten sprang bort til huset
hest-NOM spring-3-PRET hus-AKK/GEN baksida -ILL (eigl. “til husets
baksida”)

dat lea viesu duobken = den er bak huset
den/han-NOM ver-3-PRES hus-AKK/GEN bak-LOK
*dat boah tå viesu duobken*²⁰ = den kjem frå baksida av huset
den/han-NOM kom-PRES-3- hus-AKK/GEN bak-LOK
dat ruoh tai viesu duogi = den sprang langs baksida av huset
den/han-NOM spring-3-PRET hus-AKK/GEN bak-AKK/GEN

Formelt har altså nordsamisk tre ulike endingar til ein og same postposisjon. Lule- og sørsamisk kan ha tre, fire eller fem, og kan såleis gjennom postposisjonar/preposisjonar markere retning meir språkleg differensiert enn nordsamisk. Somme av postposisjonane i lule- og sørsamisk kan jamvel gradbøyast.

Dei fleste samiske postposisjonane og preposisjonane er kasusformer av opphavlege substantiv som ikkje lenger blir brukte som sjølvstendige ord. Det finst om lag 100 postposisjonar i nordsamisk. Den semantiske funksjonen deira er nøyaktig den same som den vi finn i samansette preposisjonar i norsk og svensk. Grunnordet er eit staduttrykk, slik det opphavlege adverbet er det i skandinavisk, og kasusendinga markerer retning, på same måten som den opphavlege preposisjonen i skandinavisk.

Også andre finsk-ugriske språk har postposisjonar med to semantiske fokus. Kusmenko nemner òg kaukasiske språk som har eit sterkt utvikla postposisjonsystem og som i kontakt med russisk har ført til utvikling av doble preposisjonar der.

Argumenta for at dei doble preposisjonane i svensk og norsk har utvikla seg som resultat av kontakt med samisk, er fleire. Typologisk likskap er eitt. Noko-lunde identisk struktur eit anna. Dette illustrerer Kusmenko gjennom døme på omsetjing mellom t.d. samisk og norsk/svensk, versus samisk eller norsk/svensk til engelsk eller tysk. I det første tilfellet kan ein omsetje så å seie direkte, i det andre må det omskriving til; elles går noko av det semantiske innhaldet tapt. Eit anna argument er det areallingvistiske. Fenomenet finst i ulike språk innanfor det same geografiske området. Dersom fenomenet er resultat av språkkontakt, må det ha opphav i samisk, og ikkje i skandinavisk. Det gjev seg sjølv; det oppstod i samisk før det er dokumentert i nordgermansk.

Eit argument mot er at samansette preposisjonar òg finst i andre germanske språk, om ikkje i same omfang som i svensk og norsk. Ein kan jo godt tenkje

²⁰ Fråstad- og påstadkasus har falle saman i nordsamisk.

seg at eit allment fenomen som finst i ulike språk av same ætt, kan ha større frekvens i eitt av språka enn i dei andre, eller at fenomenet kan ha vidareutvikla seg i eitt av språka og ikkje i dei andre. I dette tilfellet må vi da finne svar på spørsmålet om kvifor det aktuelle fenomenet har utvikla seg sterkest i nordgermanske språk, og først og fremst i det nordlegaste nordgermanske området. Kusmenko finn støtte for hypotesen om språkkontakt med samisk i at det tilsvarende fenomenet finst utbreidd i nordrussiske dialektar. I russisk standardspråk finst det to samansette preposisjonar; i nordrussiske dialektar langt, langt fleire. At dette kjem av interferens med finsk-ugrisk, har vore foreslått av andre enn Kusmenko. Han nemner i tillegg mordvinsk og komi som mulege andre kontaktspråk. Også sør russiske dialektar som har levd i kontakt med kaukasiske og tyrkiske språk, viser det same: eit langt større tal samansette preposisjonar enn standardrussisk. På denne bakgrunnen er det derfor meir sannsynleg at omfanget av samansette preposisjonar i norsk og svensk har samanheng med at det finst typologisk liknande postposisjonar i samisk, enn at dei skandinaviske samansette preposisjonane har grunnlag i ei autonom intern språkutvikling, uavhengig av språkkontakt.

Skandinavisk konsonantlenging

I alle vest- og nordgermanske språk har opphavleg kortstava ostava ord gjennomgått ei kvantitetsendring med langstava førstestaving (dvs. med to morae) som resultat. I vestgermanske språk blir vokalen normalt lengd. I tilfelle der konsonanten blir lengd, er forklaringane alltid morfofonologiske. Ikke i noko vestgermanskt språk finst det døme på konsekvent og systematisk konsonantlenging. I skandinavisk derimot kan den opphavlege korte stavinga ha utvikla seg på potensielt tre ulike måtar: 1) Vokallenging (i færøysk, dansk, sørsvensk og sørlege og vestlege delar av norsk). 2) Konsonantlenging (i trøndsk). 3) I eit mellomområde mellom 1) og 2) og nord for 2) er det veksling mellom vokal- og konsonantlenging, og ikkje nødvendigvis etter bestemte morfofonologiske reglar. Til dømes kan kvantitetten veksle i eitt og same ordet.

No viser det seg at alternativ 2) og 3) blir realiserte i det samisk-skandinaviske kontaktområdet i Sverige og Norge. Det er ikkje tilfeldig, meiner Kusmenko. Han argumenterer såleis for at konsonantlenging i skandinavisk er eit samisk substratfenomen. Det området der norsk og svensk har fullstendig eller delvis konsonantlenging, ligg for ein stor del i sør-samisk område, som har same utviklinga, altså lengd konsonantisme, mens t.d. nordsamisk også har bevarte kortstavingar. Kusmenko trekker i denne samanhengen inn diskusjonen om sør-samisk har hatt stadieveksling i tidlegare tider eller ikkje. Jamvel om

ANMELDELSER

sørsamisk gjerne blir sett på som det mest arkaiske av dei samiske språka,²¹ er det fleire som hevdar at språket tidlegare har hatt stadieveksling, men at fenomenet har gått tapt i nyare tid. Korleis eventuell sørsamisk stadieveksling skal vere relevant her, er vanskeleg å forstå. Parallelutviklinga med forlenga konsonantisme, uavhengig av eventuell stadieveksling, er kanskje argument godt nok, i allfall for å setje fram ein hypotese om språkkontakt.

Jamvekt

Også jamvekt, som Kusmenko etter svensk tradisjon kallar *Vokalbalance*,²² oppfattar han som samisk substrat i norske og svenske dialektar. Han hentar ei rekke døme frå kjente norske og svenske dialektundersøkingar.

Som det går fram av det som er sagt til no, argumerterer Kusmenko mot den vanlege oppfatninga at jamvekt representerer ei særeiga autokton utvikling i nordaustskandinavisk. Han er ikkje aleine om det, og han er ikkje den første. Finnen Kalevi Wiik har i ei rekke arbeid (e.g. Wiik 1995, 1997, 1999) argumert for at ei rekke særtrekk i germansk heilt generelt representerer finsk-ugrisk substrat. Også jamvekt i norsk og svensk ser han på som substrat. Det kan godt vere at Wiiks hypotese om at det finst finsk-ugriske substrattrekk heilt attende til protogermansk, er for spekulativ, men det betyr ikkje at ein hypotese om at ei rekke særtrekk i nordgermansk har oppstått som samisk substrat, er like spekulativ.

Når Kusmenko tar opp dei fonologiske fenomena i samisk som han meiner er opphav til norsk og svensk jamvekt, er det igjen i realiseringa av stadievekslinga han finn forklaring. Han slår fast at vi fonologisk sett har med likearta fenomen å gjere. Ikke berre er det tale om “das allgemeine Prinzip der Abhängigkeit der Quantität der Nebensilbe von der Quantität der Wurzelsilbe” (s. 278), men også den konkrete forma dette prinsippet kjem til uttrykk i. Dei samiske språkdata han bruker til å jamføre norske og svenske jamvektformer med, er frå dialektane i Kautokeino og Polmak. Det kan synast tvilsamt, for her er vi langt unna dei norsk- og svenskspråklege jamvektområda. Dei ligg for ein stor del i sørsamisk område, og sørsamisk har, som alt nemnt, ikkje stadieveksling, og heller ikkje kortstava ord. Men det har ikkje alltid vore slik. Ifølgje Bergsland 1967 skjedde det ei kvantitetsovergang i sørsamisk (ikkje upåverka av skandinavisk) i det 16.–17. hundreåret. At norske og svenske jamvektsdialektar har utvikla dette fenomenet som resultat av sørsamisk substrat, forklarer Kusmenko dels som eit resultat av språkskifte frå sørsamisk til skandinavisk. Jamvekt var såleis transfer frå sørsamisk til det skandinaviske språket hos dei

21 Kusmenko hevdar at det berre er sørsamisk morfologi som kan seiast å vere arkaisk; sørsamisk fonologi derimot har ei rekke innovasjonar.

22 Ei vanleg tysk nemning er elles “Vokalgleichgewicht”.

første generasjonane som gjekk gjennom språkskiftet, og er seinare bevart gjennom nye generasjonar, samstundes som det har spreidd seg til opphavleg skandinaviskspråklege morsmålsbrukarar og er blitt eit allmenn dialekttrekk i det aktuelle området. At dette ikkje har skjedd i nordsamisk område, forklarer Kusmenko med at her har ikkje det same massive språkskiftet skjedd som i sør-samisk område. Kusmenkos resonnement let likevel lesaren sitje att med ei rekkje ubesvarte spørsmål. Tanken om ein eventuell samanheng mellom jamvekt og sør-samisk kvantitetssomlegging er framleis dunkel for meg. Mellom anna er det ikkje teikn til apokopering i sør-samisk. Apokoperinga i samisk blir tvert imot sterkare di lengre nord og aust vi kjem. Sør-samisk er faktisk det samiske språket som har bevart flest trykklette stavingar. Den vokalreduksjonen som finst i sør-samisk, følgjer på ingen måte jamvektreglar. Så korleis jamvekt i norsk og svensk skal kunne vere transfer frå sør-samisk, er og blir uklart.

Jamning – metafoni

Etter kapitlet om jamvekt behandler Kusmenko det fenomenet som i norsk tradisjon blir kalla *jamning*,²³ og i svensk *tilljämning*. Også det set han i samband med samisk. Som elles går han grundig gjennom den geografiske utbreiinga av det aktuelle fenomenet, i dette tilfellet både fullstendig utjamning (t.d. *viku* > *vukku*, *vita* > *våttå*) og ufullstendig, såkalla tiljamning (t.d. *vika* > *vækka*, *vita* > *vætta*). Som ved konsonantlenginga finn vi jamning i eit kjerneområde i Midt-Skandinavia (Trøndelag, Jämtland og det sørlege Lappland). I tidlegare tider var det geografiske området for jamning større, både på norsk og svensk side. Det er altså igjen tale om sør-samisk område.

Jamning er ein regressiv fjernassimilasjon og slik sett i slekt med germansk omlyd. Rett nok er det om lag 1000 år mellom realiseringa av desse assimilasjonane i skandinavisk, og rett nok rammar jamninga berre opphavleg kortstava ord, mens omlyd, og da særleg i-omlyd, verkar framfor alt i langstava ord.

Kusmenko greier ut om bakgrunnen for jamning i skandinavisk, om fonetisk form og fonologisk funksjon, før han går over til å jamføre med samisk. I motsetnad til andre finsk-ugriske språk som har mykje progressiv vokalassimilasjon, viser alle samiske språk sterke tendensar til regressive assimilasjonar, nett som skandinavisk, og for den del også vestgermanske språk. I feno-ugristikkken blir denne forma for assimilasjon kalla *metafoni*. Døme på slik metafoni i nordsamisk ser vi i ordpara: *miessi* (nom.bsg.) – *missiid* (gen. pl.) (reinkalv) og *guolli*

²³ Kusmenko gjer seg her skuld i ein vanleg terminologisk blunder; han omtaler fenomenet som "schw. *tilljämning*, norw. *tiljevning*, nynorsk *jamning*"! *Tiljevning* er ikkje mykje brukt i norsk fagspråk, og nynorsk er vel også "norw.".

ANMELDELSER

(nom. sg.) – *gulliid* (gen. pl.) (fisk). I lulesamisk, pitesamisk og sørsamisk er metafonien meir utbreidd enn i nordsamisk, der det berre er skifte diftong – monoftong. I desse samiske språka finst det andre former for vokalveksling etter opningsgrad i tillegg til ein sterk palataliserande metafoni. Metafonien kan vere fullstendig, men oftare ufullstendig, t.d. a – i > e – i, a – u > e – u. Di lenger sør vi kjem, di sterkare metafoni er det i samiske språk. Ein reknar med at metafonien har spreidd seg sørfrå og nordover.

Samisk metafoni og skandinavisk jamning har mykje felles, ikkje berre den regressive retninga til assimilasjonen, men òg den konkrete forma. Kusmenko systematiserer likskapen mellom sørsamisk, umesamisk, pitesamisk og lulesamisk på den eine sida og trønderske og nordsvenske dialektar på den andre i tabell-form (s. 299) og får såleis illustrert parallelliteten svært godt.

Bergsland (1992) kommenterer denne likskapen kort, men synest vurdere han som uttrykk for typologisk parallellitet, heller enn språkkontakt. På dette tidspunktet (altså i 1992) hadde Kusmenko alt publisert artiklar der han diskuterte spørsmålet om forholdet mellom samisk metafoni og skandinavisk jamning, men på russisk (Kusmenko 1980, 1983).

Samisk metafoni er mykje eldre enn skandinavisk jamning, så i den grad vi her har å gjere med språkkontakt, må retninga vere samisk > skandinavisk. Argumenta for språkkontakt er det geografiske samanfallet (sørsamisk-skandinavisk språkområde) og den påfallande likskapen i typen vokalassimilasjon.

Men kva med likskapen med germansk omlyd? Eg har alt nemnt at jamning og omlyd er beslektta fenomen. Da kan det òg vere ein viss samanheng mellom samisk metafoni og germansk omlyd. Det er det da også, etter det Kusmenko (og fleire med han²⁴) hevdar. Om det er tale om meir enn typologisk likskap, kan sjølv sagt diskuterast. Kusmenko resonnerer seg fram til ei kausalrekkeje av interferens mellom samisk og skandinavisk som han beskriv på denne måten (Kusmenko 2008: 309):

Der skandinavische Umlaut bedingte die skandinavische Interferenz im Südsamischen, bei der die finno-ugrische Vokalharmonie durch die Metaphonie ersetzt wurde. Während die Umlautalternationen in den festland-skandinavischen Sprachen gänzlich lexikalisiert wurden, bewahrten die samischen Sprachen den regelhaften Charakter der Metaphonie, und es entwickelten sich sogar noch neue Regeln. Gerade die Bewahrung der ursprünglichen morphonologischen Regel im Samischen bedingte wiederum die Entwicklung der nordostskandinavischen Angleichung. In diesem Fall waren es nicht die Skandinavier, sondern die Samen, die den gebenden Part

²⁴ Hesselman 1945, Korhonen 1967, Kylstra 1983.

übernahmen. Die nordostskandinavische Angleichung stellt somit ein samisches Interferenzmerkmal im nordostskandinavischen Dialektgebiet dar. Auch in diesem Fall wurden neue Angleichungsregeln hinzugefügt.

Det er altså tale om gjensidig påverknad, i tur og orden. I første omgang verkar den germanske omlyden inn på sørsamisk som erstattar tradisjonell finsk-ugrisk progressiv vokalharmoni med regressiv metafoni, som så breier seg sørfrå til andre samiske språk. I neste omgang, fleire hundre år seinare, bidrar samisk metafoni til utvikling av jamning i norske og svenske dialektar.

Andre mulege samiske interferensfenomen i skandinavisk

Før Kusmenko går over til å presentere og diskutere sosiolingvistiske føresetnader og vilkår for at samisk kan ha ført til språkendringar i nordgermansk, nemner han nokre andre fonetiske og morfosyntaktiske trekk i skandinavisk som òg kan knytast til samlivet med samisk. Av plassomsyn utelet eg dei her, og siterer berre Kusmenkos sluttcommentar etter den over 300 sider lange lingvistiske analysen han har gjeve av drag i skandinavisk som potensielt kan vere språkkontaktfenomen frå samisk:

Wenn unsere Analyse richtig ist, können also die meisten arealbildenden Isoglossen des nordostskandinavischen Dialektgebietes durch einen samischen Einfluss erklärt werden. (Kusmenko 2008: 314).

Del II

Samar og skandinavar i fellesskandinavisk tid

Fordi vantande erkjenning og jamvel direkte avvising av samisk påverknad på skandinaviske språk kan forklara ut frå ein tendens til å projisere forhold i notida og den *nære* fortida attende langt bakover i tida, legg Kusmenko i Del II stor vekt på å vise at forholdet mellom samar og skandinavar var eit heilt anna i førkristen tid og eit godt stykke inn i kristen tid, enn det var på 1800- og 1900-talet. Dels står han seg på nyare arkeologisk, dels på nyare historisk forsking av desse tidlege tidsepokane.²⁵ Eit viktig poeng i denne samanhengen er å påvise at samisk habitat strekte seg mykje lenger sør i vikingtida enn det gjer no. Her har

²⁵ Det er særleg arkeologen Inger Zachrisson (1996, 1997, 2001, 2003, 2004, 2006) og den historiske framstellinga *Samenes historie fram til 1750* (2004) av historikaren Lars Ivar Hansen og arkeologen Bjørnar Olsen han da byggjer på.

ANMELDELSER

Zachrissons forsking vore banebrytande. Etter at Kusmenkos bok var gått i trykken, meldte NRK at det er funne fire samiske gammelufter i Vestre Slidre i Valdres. Funna kan truleg daterast til vikingtida eller mellomalderen og står såleis godt opp under Zachrissons (og Kusmenkos) forsking. Desse búplassane i Valdres representerer iallfall dei til no sørlegaste samiske busettingane i Norge.²⁶ Korleis ein enn vel å tolke dette, må desse funna i det minste ein gong for alle slå hol på myten om at sørsamane kom flyttande nordfrå til Midt-Sverige, Trøndelag, Oppland og Hedmark langt inn i nyare tid. Nettversjonen av denne NRK-meldinga <http://nrk.no/nyheter/distrikt/hedmark_og_oppland/> har overskrifta “Må skrive om Norgeshistoria”. Det er altså ikkje berre språkhistoria som må skrivast om! Eg veit ikkje om det er eit uttrykk for skjebnens ironi (kanskje heller: tidas ironi), men fylkesarkeologen i Oppland, som er involvert i dei arkeologiske utgravingane, heiter Espen *Finstad*. Eg kjem attende til *Finn*-namn nedanfor.

I tillegg til den støtta Kusmenko hentar frå arkeologisk og historisk forsking, går han sjølv gjennom eit stort historisk materiale som dokumenterer at forholdet mellom dei to folkegruppene var langt meir jamstelt i vikingtid og mellomalder enn det kom til å bli seinare. Både Zachrisson (t.d. 1997) og Hansen og Olsen 2004 bruker ordet “symbiotisk” når dei beskriv dette forholdet. Det materialet Kusmenko sjølv analyserer, er dels skriftlege historiske kjelder med omtale av samar, finnar og skandinavar, kjelder som tar til med Tacitus i det 1. hundreåret, går vidare til Ptolemaios (2. hundreåret), Prokopius (6. hundreåret), Jordanes (6. hundreåret), Beowulf (8. hundreåret), Paulus Diaconus (8. hundreåret) og Adam von Bremen (11. hundreåret). Han nemner òg Ottar frå Hålogaland som i England fortel kong Alfred den store m.a. om samar og forholdet til samar (9. hundreåret). På grunnlag av desse kjeldene drøftar Kusmenko også nemningane *finn* og *kven*. Vidare drøftar han person- og stadnamn som på eit eller anna vis innehold elementet (-)finn(-). Han insisterer slett ikkje på at alle namna som er kartlagde, nødvendigvis har med folkegruppa “finnar”²⁷ å gjøre. Somme kan godt ha anna opphav. Likevel er det heilt klart at så utbreidde som slike namn var i t.d. vikingtida, og så mange av dei som heilt opplagt konnoterer “same”, så kan ikkje samane ha hatt same stigmatiserte posisjon i det gamle samfunnet som dei kom til å få seinare. Like lite som no gav ein vel den gong barna sine stigmatiserte og stigmatiserande namn.

Også sagalitteraturen har innslag der samar spiller viktige roller, og sagaene gjev såleis uttrykk for oppfatningar om samar som dei skandinaviskspråklege må ha hatt. Igjen får vi framstelt eit bilde av ei folkegruppe som lever i nær

26 Dei ligg 15–20 mil lengre sør enn dei tidlegare sørlegaste funna.

27 Om namna er relaterte til folkegruppe, betyr “finn” oftast same.

kontakt med dei germansk-språklege, ei gruppe som er respektert, men også frykta for bestemte eigenskapar dei har, og som blir oppsøkt av germanarane av den grunn. Dei er gode bogeskyttarar, gode skilørparar og ikkje minst er dei troll-domskyndige. Kusmenko argumenterer i denne samanhengen for at det norrøne ordet *seiðr* er lånt frå samisk. Også samtidig litteratur på latin framstiller samane på same måten som den norrøne sagalitteraturen.

Av sagalitteraturen går det fram at ekteskap mellom samar og skandinavar ikkje var uvanleg. Kusmenko går såleis inn på forteljinga om kong Harald Hårfagre som ifølgje sagaen skal ha vore gift med dottera til ein “finnekonge”, Snøfrid. Han gjev ein interessant analyse av denne forteljinga, som han plasserer som ei overgangsforteljing²⁸ mellom den førkristne tida med dei holdningane som da var rådande, og Snorres tid, som vel må vere å sjå på som relativt tidleg kristen tid i norsk samanheng.

Eit lengre kapittel i denne andre delen av boka handlar om samanhengen mellom norrøn og samisk mytologi. Dette er eit svært interessant kapittel som nettopp viser sterke kulturkontakt, ja, til dels kultursymbiose, mellom folkegruppene, på det mytiske og religiøse området. Også her tar Kusmenko eit oppgjer med tidlegare kulturforskarar, på den måten at han dels refererer nyare forsking som har komme til andre og motsette resultat enn det som tidlegare var sett på som sant og rett, og dels bidrar han med eiga forsking.

Første delen av dette lange kapitlet handlar om karaktertrekk ved norrøne gudar og jotnar som konnoterer “samiskheit”.²⁹ Her får Kusmenko fram at jamvel om norrøn mytologi har sterke trekk frå ein fellesgermansk, eller jamvel fellesindoeuropeisk, kultur, er også slektskapen med ei samisk førestillingsverd slåande. Vi kan kanskje snakke om ei form for kreolisert kultur der samisk og norrøn mytologi inngår med gjensidig innverknadskraft. Ordet “jotun” for eksempel betyr ikkje berre troll eller kjempe (“Riese” på tysk), men òg samisk trollmann eller trollkvinne³⁰ (sjaman/heksedoktor?).³¹ Else Mundals forsking (1996, 2000), som Kusmenko byggjer på i denne samanhengen, viser at skandinavane i datida hadde eit dobbelt forhold til dei samiske grannane sine. Mundal jamfører dei mytologiske førestillingane om jotnane med holdningar til samane. Og da ligg ikkje hovudvekta på det skremmelege eller nifse, men:

²⁸ Snorres holdning til samane må seiast å vere prega av sterke ambivalens, slik det går fram av Kusmenkos analyse av Snøfrid-forteljinga. Eit anna døme på denne ambivalansen er framstellinga av dronning Gunnhild, som ifølgje sagaen hadde lært troll-domskunstar av to samar. Ho er truleg den mest demoniske kvinnedekapnaden hos Snorre. Jamvel om ho eigentleg var ei dansk kongsdotter, plasserer Snorre opphavet hennar til Hålogaland.

²⁹ “Samische” Merkmale bei Riesen und Göttern, s. 352–357.

³⁰ Det fanst òg kvinnelege samiske sjamanar.

³¹ “Samischer Zauberer”.

ANMELDELSER

[e]s werden die Erfahrung, Weisheit, Gutmütigkeit und Gastfreundschaft betont. Epitheta mit der Bedeutung “weise”, “vielwissend”, zauberkundig werden auch oft in Bezug auf Samen gebraucht, besonders *fjölkunnigar* und *framvíesar*. Sowohl Riesen als auch Samen sind in der Überlieferung zauberkundig *par préférence*. (Kusmenko 2008: 353).

På den andre sida finn Kusmenko at den samiske mytologiske skapnaden, *stallo*, har mykje til felles med ein nordgermansk viking. Han er m.a. kledd som ein viking.

Likskapen mellom norrøn og samisk mytologi går enda lenger. Jamvel *Odin* har “samiske” trekk. Han er både krigsgud og gud for visdom. Ikkje minst er han trolldomskyndig. I somme framstillingar opptrer han nærmast som ein samisk sjaman, slår på tromme som dei (*Lokasenna*), og etter *Vatnsdølasaga* kan han forlate kroppen sin og oppsøkje fremmende verder, nett som ein noaide. Og i den færøyske *Sigurds-visa* (*Sjúrðar kvæði*) blir Odin jamvel framstelt med “finskan boga í hendi”.

At norrøn mytologi har hatt innverknad på den samiske mytologiske førestellingsverda, har lenge vore akseptert, ja, av somme tatt for gjeve.³² At det finst slik innverknad, vil ingen stille spørsmål ved, men den er mindre enn ein tidlegare har trudd. På den andre sida er norrøn mytologi sterkare influert av samisk enn ein tidlegare har meint. Kusmenko (2008: 358) konkluderer såleis denne delen av framstellinga si slik:

Die vollständige kulturelle Akzeptanz der Samen in der vorchristlichen Gesellschaft Skandinaviens macht die Annahme wahrscheinlich, dass der Einfluss auch in Religion und Mythologie wechselseitig war, besonders wenn wir in Betracht ziehen, dass die samischen Kenntnisse bei Winterjagd, Skilauf und Fischfang für die Skandinavier sehr wichtig waren.

Kusmenkos eige bidrag til denne “kultursymbiotiske” forskinga består av ein grundig analyse av rollene til jotnane *Pjazi*, dottera hans *Skade* og guden *Ull*. *Pjazi*-namnet har vore ei etymologisk utfordring for tidlegare gransking. Den første som knytte namnet til det samiske ordet for vatn, *čáhci* (nordsamisk), var Rasmus Rask i eit arbeid som først blei publisert i 1834, to år etter hans død (jf. Rask 1932–33: 305–06). Lindroth 1919: 64–65 har ført denne tolkinga vidare og sett *Pjazi* i samband med den samiske vassguden *Tjaetsiálmai* (sørsamisk)/*Čáhceolmmái* (nordsamisk). Det er dette Kusmenko vidareutviklar. For det

³² Kusmenko siterer Axel Olrik (1905: 44): “Det ville være ørkesløst at regne med en hjemmefødt lappisk kultur”.

første viser han gjennom fonetisk-fonologiske argument at det skandinaviske namnet *Pjazi* kan først attende til det samiske ordet for vatn. For det andre ser han på kva meinings- eller tydingssamband det eventuelt kan ha vore mellom ein norrøn jotun og den samiske vassguden. Slike samband finn han fleire av, m.a. menneske- eller kjempeliknande offersteinar (*sieidi*) ved vatn. At både den norrøne *Pjazi* og den samiske Čáhceolmmái kan gjere seg om til fugl (særleg ørn), er eit anna fellestrek. Denne delen av framstillinga til Kusmenko fyller mange sider; den er i seg sjølv ei lærde avhandling, der han òg refererer til indo-iranske mytar. Trass i ein slik samanheng står det fast at det er den samiske Čáhceolmmái som må ha danna grunnlaget for dei norrøne *Pjazi*-førestellingane, og ikkje omvendt, hevdar han.

I tillegg til *Pjazi* ser Kusmenko også dei norrøne mytologiske skapnadene *Skade* og *Ull* i samanheng med samisk mytologi; *Skade* blir likna med den samiske *Juxakka* og *Ull* med *Lieibolmmái*. Alle er dei skiløparar og speler ei viktig rolle i samband med jakt og fiske. *Ull* og *Skade* er opphavleg norrøne gudar, faktisk mellom dei aller eldste i norrøn mytologi. Men gjennom samlivet med samisk kultur og mytologi har dei etter Kusmenkos tolking fått andre kjeneteikn og eigenskapar enn dei opphavleg hadde.

Også i denne delen av framstillinga si går Kusmenko grundig til verks. For oss får det vere tilstrekkeleg at det blir godt gjort at det var eit sterkt samband mellom norrøn og samisk mytologi i førkristen tid, og at det mytiske innhaldet har overlevt i både samiske og skandinaviske førestillingar langt inn i kristen tid.

For Kusmenko er poenget med Del II å påvise at det mellom skandinavar ikkje fanst slik stigmatisering av samar som vi kjenner frå nyare tid, verken i tidleg fellesskandinavisk tid (5.–7. hundreår) eller seinare (8.–11. hundreår). Heller ikkje sagalitteraturen, som blei nedskrivne i det 13. hundreåret, viser eintydige teikn til nedvurdering eller stigmatisering. Det har altså vore eit tilnærma likeverdig (og symbiotisk?) forhold mellom dei to folkegruppene. Om dette er rett, og dokumentasjonen er overtydande, tilseier det at språkkontakten må ha gått begge vegar, altså at tidlegare oppfatningar om einvegspåverknad skandinavisk > samisk baserer seg på feilslutningar eller fordommar.

I eit resymé i slutten av boka viser Kusmenko til Veenker 1967: 156–61 som har skrive om finsk-ugrisk substrat i russisk, og som opererer med fire sannsynlighetsnivå i vurderinga av om eit fenomen kan vere resultat av språkkontakt: sikker, sannsynleg, muleg, ikkje sannsynleg. Sjølv vurderer Kusmenko så sine hypotesar om samisk-skandinavisk språkkontakt og samisk interferens i skandinavisk på denne måten:

Sikre: prefikstap, -*inn*-suffigering, utvikling av -*s(k)*-passiv, suffigert negasjon, preaspirasjon og konsonantlenging.

ANMELDELSE

Sannsynlege: Jamvekt, jamming, utvikling av samansette preposisjonar og “Verschärfung”.

Muleg: Førestelt genitiv.

Eg for min del ville nok ha flytta suffigert negasjon, konsonantlenging og jamvekt eit hakk ned i dette hierarkiet.

Alle dei undersøkte språktrekka framstiller Kusmenko til slutt i ei oversiktleg tabellform både for skandinavisk og samisk, der det går fram kva tidsrom språkendringa skjedde, kor utbreidd ho var eller er, og om ho er å finne i andre germanske eller finsk-ugriske språk.

Vurdering

Delar av Kusmenkos sluttord, eller det han omtaler som “fasit” (Kusmenko 2008: 403), fortener å bli sitert:

Bei einer unvoreingenommenen Untersuchung der Geschichte des samisch-skandinavischen Sprachkontaktees zeigt sich, dass die traditionelle Meinung, nach der die samischen Sprachen keinen Einfluss auf die skandinavischen ausgeübt haben, falsch ist. Tatsächlich ist eher das Gegenteil richtig: Die wichtigsten Merkmale, die die skandinavischen Sprachen von den anderen germanischen Sprachen unterscheiden, stellen das Ergebnis einer samischen Interferenz in der Zeit zwischen dem 6. und 11. Jahrhundert dar. Die skandinavischen Sprachen konnten sich als besondere Gruppe innerhalb der germanischen Sprachen nur als Resultat des samisch-nordgermanischen Sprachkontaktees herausbilden. Das nordostskandinavische Dialektgebiet (Ostnorwegen, Nord- und Mittelschweden) entstand später, im 12.–16. Jahrhundert, ebenfalls als Resultat einer Verbreitung samischer Interferenzmerkmale.

Dette trur eg han har rett i. Slik eg les og vurderer Kusmenkos bok, kan det ikkje vere tvil om at han *i hovudsak* har rett. Det generelle bildet han teiknar, er såleis overtydande. Om han har rett i alle detaljar, er mindre viktig. Eg har ovanfor peikt på visse sider ved argumentasjonen hans som problematiske. Dei to viktigaste nemner eg på nytt her: 1. Det er eit problem at mykje samisk data- og eksemplermateriale er henta frå nordsamisk, gjeve at det sentrale kontaktområdet etter Kusmenkos mening var i Sentral-Skandinavia, altså innanfor det sør-samiske området. 2. Kusmenko forklarer heller ikkje godt nok korleis språktrekk som han analyserer som samisk substrat, og som også finst i dansk, kan ha slått rot i dansk språk.

Den forma for historisk språkvitskap som Kusmenko arbeider med, må nødvendigvis bli noko spekulativ. Uansett kor raffinert rekonstruksjonsmetodologi og -teori som er utvikla frå stordomstida til den jamførande språkvitskappen til i dag, kan ikkje god teori og fine metodereiskap rokke ved at vi aldri kan vere sikre når vi resonnerer oss fram til språkforhold og ikkje minst rekonstruerer språkdata som ligg mange hundre, eller jamvel tusen, år attende i tid. Mykje må basere seg på rekonstruksjon; overleverte data er ofte mangelvare.

For samisk språkvitskap er dette eit enda meir påtrengjande problem enn for skandinavistikk. Overleverte språkdata frå tidlegare tider er i mykje større grad mangelvare. Rekonstruksjon og komparasjon med andre finsk-ugriske (eller uralske) språk er einaste mulege metode.

Dette er ikkje noko motargument mot Kusmenko; det rammar jo i så fall like mykje dei som tidlegare har konkludert med at kontakten mellom samisk og skandinavisk har vore einsidig skandinavisk > samisk. Sant å seie er deira konklusjonar meir spekulative enn Kusmenkos; dei har tatt for gjeve – medvete eller umedvete – at moderne sosiolinguistiske forhold kan projiserast attende i tid, jamvel hundrevis av år attende. Det er ikkje berre spekulativt, men direkte gale. Det er såleis grunn til å uttrykkje seg varsamt om ein vil utseie noko om språkforhold på t.d. 500-talet, eller for den del på 1000- eller 1500-talet.

Kusmenko er varsam, men ikkje så varsam at han unngår å kaste fram hypotesar som vil måtte vere kontroversielle i mange fagmiljø. Det skal han rosast – og ikkje lastast – for. Det er derfor å ønskje at resultata av Kusmenkos språkkontaktforsking blir vidt kjende og grundig diskuterte blant ulike typar fagfolk, språkhistorikarar, runologar, nordistar, germanistar, finno-ugristar og sosiolinguististar.

Der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen representerer eit lingvistisk livsverk. Kusmenko begynte å skrive om samisk substrat i skandinavisk for fleire tiår sidan. Dei første arbeida hans er på russisk. Seinare har han gjeve ut ei rekke artiklar som tar opp fleire av dei fenomena han drøftar i boka, på tysk, svensk og engelsk. Gjennom åra har han systematisk utvida forskingsfeltet og har ført inn fleire og fleire språktrekk som kandidatar for potensiell språkkontakt. Det er få andre, om nokon, som kunne ha gjort dette så godt og grundig som Kusmenko har makta. Eitt er at han er grunnlærd. Noko anna at han ikkje berre kjenner germanske og skandinaviske språk og germansk og skandinavisk språkvitskap godt; han er vel versert i finno-ugristikk, så vel som i slavisk språkforsking. Morsmålet hans er russisk, han er professor i nordisk språkvitskap, har budd og verka lenge i Tyskland og les tydelegvis ei rekke ulike språk. Litteraturlista bak i boka er imponerande, ikkje berre i kraft av lengd og tal på referansar, men òg i kraft av titlar på ei lang rekke språk.

Ingen skriv ei bok på over 400 sider utan feil og manglar, heller ikkje Jurij Kusmenko! I tillegg til det som alt er nemnt, er det grunn til å sjå kritisk på

ANMELDELSER

Kusmenkos bruk av fonetisk/fonologisk transkripsjon. Ein skal ikkje ha lese mykje i boka hans, før ein snublar over uklarleik og inkonsekvensar. Støtt er det usikkert om (potensiell) attgjeven tale er transkribert fonetisk eller fonologisk. Vanlege teikn for det (klammeparentes eller skråstrekar) manglar ofte. Eg trur det må vere slik at Kusmenko sjølv følgjer dei transkripsjonskonvensjonane som er brukte i den kjeldelitteraturen han byggjer på. Men det seier han aldri eksplisitt. For eksempel har han samiske eksempel med heilt ulike apostrofar (‘ ‘ ‘) for same palatalisering, og palatalkonsonantane <dj> og <nj> er gjevne att med apostrof. I dei skandinaviske eksempla bruker han somtid IPA, somtid det svenske landsmålsalfabetet eller ein annan konvensjon. Dette kan verke irriterande, men det fører neppe til mistydingar.

Ei viktig innvending mot Kusmenko dreier seg om det eg oppfattar som heller eindimensjonal og delvis inkonsekvent sosiolingvistisk tenking om einspråklegheit versus fleirspråklegheit og språkbevaring versus språkskifte. Det sosiolingvistiske landskapet han teiknar når han argumenterer for at eit gjeve fenomen er samisk substrat i skandinavisk, er alltid det same. Om dei han argumenterer mot, projiserer notidige og nyare historiske sosiolingvistiske forhold attende på den fjerne fortida, er han sjølv ikkje heilt fri for noko tilsvarande. Han synest å oppfatte den typen språksamfunn som vi no er vande med i Europa, som norm også for dei fortidige språksamfunna der dei nordgermanske og samiske språka blei forma. Ut frå ein slik normativ modell har dei aktuelle språkendringane i skandinavisk oppstått ved at samisktalande lærte skandinavisk som andre- eller fremmendspråk og i den prosessen tok med seg språktrekk frå samisk som dei førte over til skandinavisk, anten som umedvete transfer, som resultat av reinterpreasjonar eller ymse slag andre omtolkingar. Substrat eller transfer er altså i utgangspunktet “språkfeil” produserte av andre- eller fremmendspråksbrukarar. Desse “språkfeilane” blir så i neste omgang tatt i bruk av språkbrukarar med skandinavisk morsmål. Ei slik tolking føreset at ein hos alle eller dei fleste individuelle språkbrukarar kan skilje mellom morsmål som førstespråk på den eine sida og andrespråk og fremmendspråk som noko anna på den andre sida. I den verkelege språkverda er det jo slett ikkje alltid så enkelt med eintydige og skarpe grenser mellom språk.

Eg har fleire innvendingar mot å bruke denne modellen som utgangspunkt, slik Kusmenko gjer. For det første veit vi ikkje nøyaktig når det språkskiftet som har gått føre seg frå samisk, særleg sør-samisk, til skandinavisk, tok til. Om forholdet mellom folkegruppene i førkristen tid var så symbiotisk som

Kusmenko (og andre) reknar med,³³ er det liten grunn til å tenke seg at samiskspråklege hadde noko behov for å skifte språk. Kvifor skulle dei i så fall det? For det andre veit vi så lite om språkforholda så langt attende i tida, at å postulere einspråklegheit som norm er like urimeleg som å hevde at tospråklegheit eller fleirspråklegheit var det normale. Det kan tenkjast at mange barn voks opp som både skandinavisk- og samiskspråklege frå tidleg barnealder av. Og noko heilt anna kan også tenkjast. Også i fleirspråkssamfunn utan klare skilje mellom S1 og S2 skjer det språkkontakt. I dette tilfellet har vi å gjere med språksamfunn utan ein utbreidd skriftkultur. Det skaper sine eigne føresetnader for språkkontakt som vel er andre enn dei vi finn i eit skriftspråksamfunn.

Om eg meiner at Kusmenko resonnerer vel eindimensjonalt når han presenterer språksosiologiske føresetnader for dei språkendringane han greier ut om, rokkar ikkje det på nokon måte ved den generelle konklusjonen min. Om dei språksosiale og språkpolitiske forholda i dei gamle samisk- og skandinaviskspråklege samfunna var heilt annleis enn det Kusmenko postulerer, kan språkendringane i skandinavisk likevel godt forklarast slik Kusmenko gjer det, altså som samisk substrat. Den einaste heilt nødvendige språksosiale føresetnaden for det er at det har vore kontakt mellom dei ulike språkgruppene, og at dei i allfall til tider har hatt eit nokolunde jambyrdig sosialt forhold seg imellom. Nett det blir godt dokumentert både av Kusmenko sjølv og av dei kjeldene han byggjer på.

Boka til Kusmenko er det første samla oversynet over samisk innverknad på skandinavisk. Her samlar han nye og gamle argument og vurderer dei grundig. Boka representerer ei så stor omvurdering og nyvurdering av nordgermansk språkhistorie, frå dei eldste tider til langt inn i nyare tid, at uttrykket banebrytande er på sin plass. Jurij Kusmenko har såleis tilført nordisk språkvitskap ny kunnskap og ny innsikt, i eit omfang og på ein måte som ikkje berre avtvingar respekt og ovundring, men som det er få unnt å kunne gjere innanfor eiga levetid. Konklusjonen på gjennomgangen av analysane hans kan berre bli at den tidlege nordgermanske språkhistoria må skrivast på nytt.

³³ Den modellen Kusmenko bruker, passar ikkje for det egalitære eller symbiotiske forholdet han hevdar eksisterte mellom samar og nordgermanarar. Under eit språk-skifte frå språk A til språk B, vil A-språkbrukarar ta med seg uttale og grammatikk frå A til B, og desse språktrekka vil så bli å sjå på som substrat frå A i B, substratdrag som i neste omgang blir tatt opp av morsmålsbrukarar av B. Dette karakteriserer i regelen *ujambyrdige* språkkontaktsituasjonar, der det til slutt skjer eit språkskifte, og ikkje den typen kontaktsituasjon Kusmenko argumenterer for at eksisterte da dei aktuelle språkendringane skjedde i skandinavisk.

Litteratur

- Bergsland, Knut. 1967. Lapp dialectal groups and problems of history. I: *Lapps and Noresmen in olden times.* (= Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A; 26). Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget, 32–53.
- . 1992. Language contacts between Southern Sami and Scandinavian. I: Jahr, Ernst Håkon (red.): *Language Contact. Theoretical and Empirical Studies.* Berlin: Mouton de Gruyter, 5–15.
- Christiansen, Hallfrid. 1960. De germanske uaksentuerte prefikser i nordisk. I: *Norsk tidsskrift for sprogvitenskap* 19, 340–82.
- Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen 2004. *Samenes historie fram til 1750.* Oslo: Cappelen.
- Hesselman, Bengt. 1945. *Omljud och brytning i de nordiska språken. Förstudier till en nordisk språkhistoria.* (= Nordiska texter och undersökningar; 15). Stockholm: Geber.
- Jahr, Ernst Håkon. 1997. Norway. I: Goebel, Hans et al. (utg.): *Kontaktlinguistik. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 12.2. Berlin, New York: de Gruyter, 937–48.
- Korhonen, Mikko. 1967. *Die Konjugation im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung. 1. Die finiten Formkategorien.* (= Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia; 143), Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Kusmenko, Jurij [Kuz'menko, Jurij K.]. 1980. Vzaimodejstvie dialektov i fonologičeskie izmenija (razvitiye sistem glasnykh v skandinavskikh dialektech). I: Borodina, Melitina (red.): *Vzaimodejstvie lingvističeskich arealov. Teoriya, metodika i istočniki issledovanija.* Leningrad: Nauka, 100–60.
- . 1983. Istoki skandinavskoj metafonii (o saamskom vlijanii na skandinavskie dialekty). I: Tolstoj, Nikita I. (red.): *Areal'nye issledovanija. Struktura jazyka i jazykovye izmenenija.* Moskva: Akademija nauk SSSR. Institut jazykoznanija, 96–100.
- Kusmenko, Jurij og Michael Rießler. 2000. Traces of Sami-Scandinavian Contact in Scandinavian Dialects. I: Gilberts, Dicky et al. (red.): *Languages in contact.* (= Studies in Slavic and general linguistics; 28). Groningen: Rodopi, 209–24.
- Kylstra, Andries Dirk. 1967. Zur Substratforschung. I: *Orbis* 16 (1), 101–21.
- . 1983. Skandinavisch-lappische Parallelen. I: *Symposium saeculare Societatis Fennno-Ugricae.* (= Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia; 185). Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 159–77.
- Liberman, Anatolij. 1971. *Islandskaia prosodika. K fonologičeskoj charakteristike sovremennoj islandskogo jazyka i ego istorii.* Leningrad: Nauka.
- Lindroth, Hjalmar. 1919. En nordisk gudagestalt i ny belysning genom ortsna-

- men. I: *Antikvarisk tidskrift för Sverige* 20 (1919: 2), 1–76.
- Mundal. Else. 1996. The perception of the Samis and their religion in Old Norse sources. I: Päntikainen. Juha (red.): *Shamanism and Northern Ecology*. (=Religion and Society; 36). Berlin, New York: de Gruyter, 97–116.
- . 2000. Coexistense of Sami and Norse Culture – reflected in and interpreted by Old Norse myths. I: Barnes, Geraldine og Margaret Clunius Ross (red.): *Old Norse Myths, Literature and Society*. Sydney: Centre for Medieval Studies, University of Sydney, 346–55.
- Nickel, Klaus Peter. 1994. *Samisk grammatikk*. Davvi girji O.S.
- Olrik, Axel. 1905. Nordisk og lappisk gudsdyrkelse. I: *Danske studier* 2, 39–57.
- Rask, Rasmus. 1932–33. En Udsigt over de lappiske og finniske Stammers Historie. I: Rask, Rasmus: *Ausgewählte Abhandlungen* 2. København: Levin & Munksgaard, 285–320.
- Rießler, Michael. 2004a. On the Origin of Preaspiration in North Germanic. I: Jones-Bley, Karlene et al. (red.): *Proceedings of the Fifteenth Annual UCLA Indo-European Conference* (= Journal of Indo-European studies monograph series; 49). Washington, DC: Institute of the Study of Man, 168–85.
- . 2004b. Präaspiration im Nordgermanischen, I: Kusmenko, Jurij et al. (red.): *The Sámi and the Scandinavians. Aspects of 2000 years of contact*. (=Schriften zur Kulturwissenschaft; 55). Hamburg: Dr. Kovač, 199–213.
- Samuels, Michael L. 1951. The suffixed article in North Germanic. I: *Archivum Linguisticum* 3, 23–37.
- Seip, Didrik Arup. 1931. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. Oslo: Aschehoug.
- Veenker, Wolfgang. 1967. *Die Frage des finno-ugrischen Substrats in der russischen Sprache*. (= Indiana University publications. Uralic and Altaic series; 82). Bloomington: Indiana Univeresity.
- Wagner, Heinrich 1964. Nordeuropäische Lautgeographie. I: *Zeitschrift für celtische Philologie* 29, 225–98.
- Wiik, Kalevi 1995. The Baltic Sea Prosodic Area Revisited. I: Sohunen, Seppo (red.): *Itämerensuomalainen kultuurialue – The Fennno-Baltic Cultural Area* (= Castrenianumin toimitteita; 49). Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 75–90.
- . 1997. The Uralic and finno-Ugric Phonetic substratum in Proto Germanic. I: *Linguistica Uralica* 33 (nr. 4, 1997), 258–80.
- . 1999. North European Populations and Languages. I: Künna, Ago (red.): *Indoeuropean-Uralic-Siberian linguistic and cultural contacts* (= Fenno-Ugristica; 22). Tartu: University of Tartu, Division of Uralic languages, 292–300.
- Zachrisson, Inger 1996. Südliche Samen – Archäologie und schriftliche Quellen. I: Larsson, Lars Gunnar (red.): *Laponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala* (= Studia Uralic Upsaliensis;

ANMELDELSER

- 26). Uppsala: Almqvist & Wiksell, 127–35.
- . 2001. Encounters in Border Country. Saami and Germanic peoples in central Scandinavia. I: Arrhenius, Birgit (red.): *Kingdoms and Regionality*. (= Theses and papers in archeology; B 6). Stockholm: Archeological Research Laboratory, 13–17.
 - . 2003. Sørsamisk historie – arkeologi (genetik, språk). (=Foredrag: Sørsamisk seminar, 21. mars 2003, Sverresborg) <<http://www.kulturnett.no/dokumenter/dokument.jsp?id=T12114708>> (16.11.2007).
 - . 2004. Samisk-nordiska kulturkontakter i Mellanskandinavien under 6-700-talen e.Kr. (vendeltid) –utifrån det arkeologiske materialet. I: Kusmenko, Jurij K. (red.). *The Sámi and the Scandinavians. Aspects of 2000 years of contact*. (=Schriften zur Kulturwissenschaft; 55). Hamburg: Dr. Kovač: 9–16.
 - . 2006. För tusen år sedan. En resa bland sydsamer. I: Amft, Andrea og Michael Svonni (red.): *Sápmi Y1K – Livet i samernas bosättningsområden för ett tusen år sedan*. (= Sámi dutkan; 3). Umeå: Samiska studier, Umeå universitet, 75–84.
- Zachrisson, Inger et al. (red.) 1997. *Mötet i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. (= Monographs/Statens Historiska Museum Stockholm; 4). Stockholm: Statens Historiska Museum.

Tove Bull

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Universitetet i Tromsø - Romssa universitehta

N-9037 Tromsø

tove.bull@uit.no

Martin Skjekkeland: *Språk og samfunn i endring. Ein studie av tilhøvet mellom lokal identitet og talemålsutvikling*. Oslo: Novus, 2009. 261 s. ISBN 978-82-7099-563-9

Meldt av Arne Torp

Professor Martin Skjekkeland ved Universitetet i Agder er kjend både som dialektolog og sosiolingvist, og ikkje minst som ein framifrå formidlar, noko han har demonstrert gjennom ei rad artiklar og bøker innanfor dette feltet gjennom dei seinare åra. Fleire av arbeida hans er mykje brukte som læremiddel på universitets- og høgskolenivå fordi dei merkjer seg ut ved ein kombinasjon av høgt fagleg nivå og ei lett tilgjengeleg form.

Det hittil siste arbeidet til Skjekkeland på dette området er eigentleg ikkje berre ei bok, men snarare to: Del I, som utgjer kapittel 1–7 (side 17–95) har tittelen “Teoretisk drøfting”. I denne delen dekkjer Skjekkeland eit vidt felt, der han viser at han er godt orientert i sosiolingvistikken som internasjonal forskingsdisiplin, men det som særleg imponerer denne meldaren, er den grundige kjennskapen hans til nyare dialektologiske og sosiolingvistiske arbeid i heile Skandinavia, men spesielt her i landet. Eg vil tru at underkapittel 1 “Sosiolingvistikken – nye emne, nye metodar” (s. 17–45) er ein god kandidat til å bli ei høveleg oversikt for begynnarstudentar på dette feltet. Dette oversynet byggjer han vidare ut i dei neste kapitla, der han m.a. refererer ein god del faglitteratur om samfunnsendringar i norske bygdesamfunn, som for det meste truleg er relativt lite kjend mellom dialektologar og sosiolingvistar. Derifrå går han vidare til det som er ein hovudtanke i denne boka og som han også har vore innom i fleire mindre arbeid dei seinare åra, nemleg at personlegdommen hos den enskilde kan spele ei rolle for dei språklege vala vedkommande gjer.

Dermed er me inne på det som blir ein sentral hypotese i del II av boka: “Ei empirisk granskning av talemålsutviklinga i Kvinesdal, vest på Agder” (kapittel 8–23, side 97–225). Denne delen fell i sin tur i tre bolkar: A. “Språk og samfunn på Agder” (kapittel 8–12) og B. Resultat – sosiolingvistisk del (kapittel 13–19) og C. “Talemålsutviklinga” (kapittel 20–23). Feltarbeidet til del II blei for det meste gjort i 2000, og ein førebels rapport blei skriven i 2001, men han er omarbeidd i denne boka og oppdatert med ny faglitteratur i 2009. Etter det Skjekkeland skriv på side 31 i boka fekk han ideen om personlegdommen alt under feltarbeidet:

ANMELDELSER

I løpet av alle dei timane og dagane eg sat i lag med dei 41 informantane mine (under intervjuarbeidet) var det ein tanke som blei stadig sterkare hos meg. Eg tykte så tydeleg å sjå to “personlegdomstypar” i denne flokken: På den eine sida den “heimekjære” typen, som gav uttrykk for sterkt tilknyting til bygda, og på den andre sida den “utovervende” typen som såg fram til å koma i eit anna miljø.

På side 65 lanserer Skjekkeland fagtermar for å skildre desse to typane, og han kallar den første *homo domesticus* og den andre *homo dynamicus*. Desse to personlegdomstypane prøver han å operasjonalisere gjennom å sjå på kva for svar informantane gav på spørsmål om ei rad forhold som ikkje gjeld eigen språkleg praksis, så som utdanning, oppvekststad, sosiale nettverk, haldning til bygda, tankar om framtidig yrke og bustad, syn på eigen dialekt, haldning til andre dialektar osv. Deretter relaterer han desse svara til i kva grad informantane vel tradisjonelle eller nyare variantar av ei rad språklege variablar som ulike former i fleirtal av visse substantiv og presens av visse verb, forutan val av ulike ordformer som ei *vega/uga/uge*, eit *skåb/skab*, ein *kålv/kalv*, eller ulike ord som *å spisa/eda*, den *åna/elva* osv. Som venta var det tydeleg samvariasjon mellom *homo domesticus* og tradisjonelle former og *homo dynamicus* og nyare former: Den samla tradisjonsprosenten i dei to gruppene var 59,5 for den første og 37,2 for den andre (side 153).

Av kritiske merknader til boka kan eg nemne at somme lesarar kanskje kan bli litt irriterte over at dei same momenta har ein tendens til å dukke opp fleire gonger. Dette har noko samanheng med todelinga i boka, der dei generelle emna i del I kjem attende i den konkrete undersøkinga i del II, og det er i og for seg greitt nok. Derimot synest eg det verkar litt overflødig når eit avsnitt som står på side 220–21 dukkar opp att ordrett på side 225, rett nok med kommentaren “som eg har uttrykt det i underkap. 22.1”.

Dessutan har eg lyst til å peike på eit punkt der Skjekkeland presenterer eit litt uventa datasett som han ikkje kommenterer, men som eg trur kan forklarast på ein rimeleg måte. På side 199 har han ein tabell som viser at dei tradisjonelle presensformene *he*, '*slær(e)*', *'tege*', *'jenge*' og *'stenne* av verba *ha*, *slå*, *ta*, *gå*, og *stå* held seg veldig bra: Nyare former som *har*, *slår*, *tar*, *går*, og *står* blir alle brukte av under 10 prosent av informantane. Den nyare presensforma 'blåse' av verbet *blåsa* blir derimot brukt av ikkje mindre enn 34,1 prosent. Dette har forfattaren inga god forklaring på; side 208 seier han berre at former som 'stenne' og *fær* held seg godt fordi dei "inngår i ein systematisk samanheng (grammatisk kategori)", men dette skulle jo i så fall gjelde like godt for den tradisjonelle presensforma 'blåse', men slik er det altså ikkje.

Her er det etter mitt syn nokså klart at langt lågare frekvens er eit moment som lett kan forklare at verbet *blåse* lettare får ei nyare (analogisk) form enn dei

andre verba: Dei verba som held på dei tradisjonelle presensformene, høyrer alle til dei høgfrekvente – alle er blant dei tusen mest frekvente ordformene i norsk – mens presens av verbet *blåse* hamnar først på plass nr. 7150 i eit materiale på 14.6 mill. ord frå norske aviser og romanar. Her kunne altså Skjekkeland ha forklart eit uventa resultat ved å bruke innsikt frå kognitiv lingvistikk, der nettopp høg frekvens er eit vesentleg moment som kan forklare korfor uregelmætte former held seg.

Denne siste kommentaren gjeld sjølvsagt berre ein liten detalj i eit stort arbeid, der forfattaren både greier å få fram dei store linjene og dei små detaljane. Med dette arbeidet har Skjekkeland endå ein gong markert seg som ein av dei fremste formidlarane innanfor sosiolingvistikk her i landet, og dessutan gjev han her sitt originale bidrag ved å dra inn personlegdommen som ein faktor i vitskapleg taletmålsgransking. Her møter vi ein forskar som ikkje berre har lang og grundig vitskapleg skolering, men som dessutan kjenner bygda og taletmålet der innanfrå, ettersom han både er oppvachsen i Kvinesdal og har budd der i ein god del av vaksenlivet sitt. Slik kjennskap er ikkje uviktig når ein skal velje relevante språklege variablar og når ein som forskar skal kommunisere med informantane og leve seg inn i livsverda deira. Alt dette beherskar Skjekkeland som få andre. Boka er hermed varmt tilrådd for alle som interesserer seg for norsk taletmålforskning.

Arne Torp
Institutt for lingvistiske og nordiske studium
Universitetet i Oslo
Postboks 1102 Blindern
0317 Oslo

Mottatt litteratur

- Andersen, Merete Geert. 2008. *Katalog over AM Accessoria 7*. Bibliotheca Arnamagnæana, vol. XLVI. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Hanna Óladóttir. 2009. *Shake, sjeik eller Mjólkurhristingur? : Islandske holdninger til engelsk språkpåvirkning*. Moderne importord i språka i Norden 11. Oslo: Novus.
- Hoel, Kåre. 2010. *Bustadnavn i Østfold*. 9. Varteig. Utg. ved Tom Schmidt. Oslo: Novus.
- Jørgensen, Jon Gunnar mfl. (red.) 2010: *Saxo og Snorre*. København: Museum Tusculanums Forlag, Københavns Universitet.
- Knudsen, Harald mfl. (red). 2010. *Mysterion, strategike og kainotomia : Et festskrift til øre for Jonny Holbek*. Oslo: Novus.
- Malmros, Rikke. 2010. *Vikingernes syn på militær og samfund. Belyst gennem skjaldenes fyrstedigtning*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Mickwitz, Åsa 2010: *Anpassning i språkkontakt. Morfologisk och ortografisk anpassning av engelska lånord i svenska*. Akademisk avhandling. Helsingfors: Nordica, Helsingfors Universitet.
- Overgaard, Mariane (utg.). 2009. *Hákonar saga Hárekssonar*. Editiones Arnamagnæanæ Series B, vol. 32. København: Museum Tusculanum Press.
- Sandström, Caroline 2010: *Genus i östra Nyland – från dialektutjämning till dialektmarkör*. Akademisk avhandling. Helsingfors: Nordica, Helsingfors Universitet.

Innkalling til årsmøte i Bymålslaget

onsdag 9. februar 2011 kl. 1800
Gaustadalleen 25 (Veglaboratoriet)
Universitetet i Oslo, Blindern

Dagsorden:

1. Godkjenning av innkalling og dagsorden
2. Årsrapport fra 2010
3. Regnskap for 2010
4. Rapport fra redaksjonen i Maal og Minne
5. Drøfting av inntektsforslag
6. Drøfting av virksomheten i tida framover.
7. Valg

Framlegg til saker som skal tas opp på årsmøtet, må være sendt formannen minst tre uker før møtedagen, adresse Postboks 1001 Blindern, 0315 Oslo.

Vel møtt!

Ruth Vatvedt Fjeld
formann